

YU ISSN -0354-6497
UDK 9 4 9 . 7 1

ИНСТИТУТ
ЗА НОВИЈУ
ИСТОРИЈУ
СРБИЈЕ

3/2009.

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

БЕОГРАД, 2009.

Писање историје Срба у Хрватској
Спољна политика ФНРЈ у региону
Америчка популарна култура у СФРЈ
Историографија, грађа, прикази

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

3/2009.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2010.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

*Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief*

Др Миле Бјелајац

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Мира Радојевић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Др Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

*Секретар редакције –
Editorial secretary*

Др Петар Драгишић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира

Министарство за науку и

технолошки развој Републике Србије

АУТОРИ

Др Софија БОЖИЋ – научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Проф. др Милан РИСТОВИЋ – редовни
професор, Филозофски факултет, Београд

Др Филип ШКИЉАН – наставник на
Хрватским студијама, Загреб

Драган ЦВЕТКОВИЋ – виши кустос
Музеј жртава геноцида, Београд

Др Александар ЖИВОТИЋ – истраживач
сарадник, Институт за новију историју Србије,
Београд

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ – истраживач
сарадник, Институт за новију историју Србије,
Београд

Др Драган БОГЕТИЋ – научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ – научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ – виши
научни сарадник, Институт за новију историју
Србије, Београд

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ – истраживач
сарадник, Институт за савремену историју,
Београд

На основу мишљења Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS

3/2009.

ЧЛАНЦИ

Articles

Др Софија БОЖИЋ

ЧАСОПИС КРУГ (1938) О ЈУГОСЛОВЕНСТВУ

И СРПСКО-ХРВАТСКИМ ТЕМАМА

The Journal *Krug* (1938) on Yugoslavism and Serbo-Croat Topics ... 7

Проф. др Милан РИСТОВИЋ

ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У ИДЕОЛОШКО-ПРОПАГАНДНОМ

РЕЧНИКУ КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКОГ РЕЖИМА У

СРБИЈИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

The Place of Women in the Ideological and Propaganda

Vocabulary of the Collaborationist Regime in Serbia in WWII 20

Др Филип ШКИЉАН

GENOCID NAD SRBIMA, ROMIMA I ŽIDOVIMA U KOTARU

NOVA GRADIŠKA TIJEKOM DRUGOG SVJKETSKOG RATA

The Genocide against Serbs, Gypsies and Jews in the

District of Nova Gradiška in WWII 33

Драган ЦВЕТКОВИЋ

СРЕБРЕНИЦА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ –

НУМЕРИЧКА АНАЛИЗА СТВАРНИХ ЉУДСКИХ ГУБИТАКА

Srebrenica in WWII – A Numerical Analysis of Real Human Losses . 63

Др Александар ЖИВОТИЋ

ЈУГОСЛАВИЈА И ЈАЧАЊЕ СОВЈЕТСКОГ УТИЦАЈА

У АЛБАНИЈИ (1947–1948)

Yugoslavia and the Increase of the Soviet Influence

in Albania (1947–1948) 94

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

НОРМАЛИЗАЦИЈА ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ЈУГОСЛАВИЈЕ

СА МАЂАРСКОМ И БУГАРСКОМ 1953–1954.

Normalization of Yugoslavia's Diplomatic Relations with

Hungary and Bulgaria 1953–1954 117

Др Драган БОГЕТИЋ
МЕЂУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ВРЕМЕ ПРВИХ
СПОЉНОПОЛИТИЧКИХ АКЦИЈА ЏОНСОНОВЕ
АДМИНИСТРАЦИЈЕ
The International Situation of Yugoslavia at the Times of the First
Foreign Policy Actions of the Johnson Administration 136

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ
MICKEY MOUSE IN A SOCIALIST COUNTRY OR THE YUGOSLAV
YOUTH LOOKING THROUGH THE WESTERN WINDOW
Miki Maus u socijalističkoj zemlji, ili jugoslovenska omladina gleda
kroz zapadni prozor 162

ИСТОРИОГРАФИЈА **Historiography**

Др Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ
ПИСАТИ ИСТОРИЈУ СРБА У ХРВАТСКОЈ
Writing History of Serbs in Croatia 177

ГРАЂА **Sources**

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СУЧЕЉЕНИХ ПЕРЦЕПЦИЈА.
ХРВАТИ И СРБИ О КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ
A Contribution to the Research of Conflicting Perceptions.
Croats and Serbs about the Kingdom of Yugoslavia 189

ПРИКАЗИ **Reviews and Critiques**

Томас Хилан Ериксен, *Етницитет и национализам*,
Библиотека XX век, Београд, 2004. (*Оливера МАРКОВИЋ*) 207

Catherine Lutard-Tavard, *La Yougoslavie de Tito écartelée*
1945–1991, (Podeljena Titova Jugoslavija), L'Harmattan, 2005.
(*Др Радмила РАДИЋ*) 212

Karel Kaplan, *Рођеновоу ехил 1948–49*, Dialog, knižní velkoobchod
a nakladatelství, Liberec, 2007. (*Мр Милан СОВИЉ*) 213

Обрад Додић, <i>Црква Вазнесења Христовог у Рогачици</i> , Бајина Башта, 2007. (Др Слободан СЕЛИНИЋ)	218
Александар Животић, <i>Југославија и суецка криза 1956–1957</i> , Београд, 2008. (Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ)	221
Michael Portmann, <i>Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur</i> , Wien (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), 2008. (Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ)	223
Милан Кољанин, <i>Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији</i> , Београд, 2008. (Др Младенка ИВАНКОВИЋ)	227
Љубинка Шкодрић, <i>Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944, судбина институције под окупацијом</i> , Београд, 2009. (Александар СТОЈАНОВИЋ)	230

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

<i>Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ</i> „Имају ли жене свој дан победе? Женска трауматска сећања и нарације отпора“ Загреб, Хрватска, 8–9. маја, 2009.	235
---	-----

УДК 050.48:32КРУГ“1938“
32:061.2(497.11)“1937/1941“(093.2)
323.1(497.1)“1938“(093.2)

ЧЛАНЦИ Articles

ЧАСОПИС КРУГ (1938) О ЈУГОСЛОВЕНСТВУ И СРПСКО-ХРВАТСКИМ ТЕМАМА*

Др Софија БОЖИЋ

Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У чланку је анализирано писање часописа Круг (22. јануара – 30. априла 1938), око кога је био окупљен низ значајних интелектуалаца југословенске оријентације (Јован Ердељановић, Виктор Новак, Васиљ Поповић, Милан Будимир, Нико Бартуловић и други), о актуелним темама српско-хрватских односа, од којих је највише зависио даљи опстанак југословенске државе.

Кључне речи: Круг, Југословенски културни клуб, српско-хрватски односи, Југославија, југословенство

Иако су многи истакнути српски интелектуалци 1937. године пришли Српском културном клубу (СКК), карактер те организације, која се определила за неговање српске културе у оквиру југословенства, за јачање српског националног духа, није наишао на одобравање у делу српске интелектуалне елите.¹ Једна од реакција те друге групације универзитетских професора и осталих стручњака било је оснивање Југословенског културног

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ О Српском културном клубу подробније: Небојша А. Поповић, „Srpski kulturni klub (1937–1941)“, *Istorija 20. veka*, 1–2/1989, стр. 109–140; Љубодраг Димић, „Српски културни клуб између културе и политике“, *Књижевност*, св. 9–10/1993, стр. 858–903; исти, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: први део – друштво и држава*, Београд, 1996, стр. 506–561; др Небојша А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд, 2003, стр. 211–232.

клуба (1937)² и покретање часописа *Круг*, који се појавио 22. јануара 1938. године у Београду. Часопис, чији је власник и издавач био Миодраг М. Анђелковић, а уредник Димитрије Ј. Стојановић, излазио је недељно, свега неколико месеци: последњи, петнаести број објављен је 30. априла 1938. године. У *Кругу* су сарађивали не само српски већ интелектуалци југословенског опредељења без обзира на националност, и то: Јован Ердџановић, Виктор Новак, Васиљ Поповић, Милан Будимир, Петар Скок, Милан Бартош, Милан Марјановић, Нико Бартуловић, Никола Милутиновић, Коста Милутиновић, Грга Бигљевић, Радомир Павић, Богдан Прица, Михајло Пражић, Војислав Богићевић, Љуба Д. Ковачевић, Иван Бујановић, Р. Ђорђевић-Трифунковић, Ахмед Мурадбеговић, С. Б. Угљански, Лука Смодлака, Ф. Бубановић, Б. Винковић, Светислав Петровић, Љубица Марковић, Грга Богић, Јосип Барбиери, Дим. Ј. Стојановић, Добривоје Ткалац, Свет. К. Матић, Милош Секулић, Серафима Пољанец, М. Хајдиновић, Емил С. Петровић, Дамјан Бранковић, Гвидо Тартаља. *Круг* је објављивао и ћириличне и латиничне чланке, с тим што је, по нашој процени, преовладавала латиница. Ипак, пазило се на то да насловна страна сваког другог броја буде наизменично штампана ћириличним, односно латиничним писмом.

У време појављивања и током излагања *Круга* на власти је био, све од 1935. године, др Милан Стојадиновић, председник Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) која је настала фузионисањем неколико политичких странака чија је активност била прекинута и онемогућена завођењем шестојануарског режима: дела Радикалне странке који је подржавао Стојадиновића, Словенске људске странке Антона Корошеца и Југословенске муслиманске организације Мехмеда Спахе.³ Скупштинску опозицију влади, и то њен најјачи део, чинила је Југословенска национална странка (ЈНС) Богољуба Јевтића и генерала Петра Живковића. Ван парламента деловала је Удружена опозиција (УО) састављена од Радикалне, Демократске и Земљорадничке странке (под вођством Аце Станојевића, Љубе Давидовића и Јована Јовановића), као и Сељачко-демократска коалиција (СДК) Хрватске сељачке (ХСС) и Самосталне демократске странке (СДС) на челу са др Влатком Мачеком, односно Адамом Прибићевићем.⁴ Хрватско питање, које је од уједињења 1918. угрожавало опстанак Краљевине СХС/Југославије,

² У чланку „Коју ћемо културу: само српску или југословенску?“ објављеном у бр. 2 часописа *Круг* 29. јануара 1938, Јован Ердџановић наводи да је Југословенски културни клуб основан претходне, 1937. године, иако је оснивачка скупштина, према истраживању Небојше Поповића, одржана тек 26. октобра 1938. N. A. Popović, „Srpski kulturni klub (1937–1941)“, стр. 119; исти, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, стр. 224.

³ О оснивању и осталим аспектима деловања ЈРЗ и владе Милана Стојадиновића: др Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд, 1997; др Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Београд, 1985.

⁴ Мр Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994.

српске странке су годинама безуспешно покушавале да реше на различите начине. Многи политичари из Србије, људи добре воље, показивали су велико разумевање за незадовољство Хрвата положајем у држави и спремност да се заједно са њима боре против режима који је, како су веровали, био главни разлог тензија у међунационалним односима.⁵ Њихови напори уродили су плодом, изгледало је, споразумом између шефова Удружене опозиције и СДК, 8. октобра 1937. године. Тај, тзв. Блок народног споразума, потписан одвојено у Загребу и Београду, познат је и као Споразум у Фаркашићу, према месту крај Загреба где су се први пут после постигнуте сагласности, 21. октобра, састали лидери две стране.⁶ Иако је Мачек пред закључивање Споразума дао упутства свом сараднику Анти Трумбићу да италијанској влади (с којом су одржавани редовни контакти у склопу покушаја да се хрватско питање интернационализује) представи као хрватски национални програм стварање независне државе,⁷ Удружена опозиција је желела да на потписани документ – којим су Хрвати признали државне границе, монархију и династију Карађорђевић, при том се не изјашњавајући о облицима будућег уређења – гледа као на потврду свог става да хрватски покрет не иде за рушењем Југославије. Влада је, међутим, имала негативан став о споразуму – јер је њиме тражено формирање нове владајуће гарнитуре и укидање Устава из 1931 – као и кнез Павле,⁸ а Мачек је наставио да тактизира и да УО користи као средство притиска на Стојадиновића и првог намесника.

У тако сложеној унутрашњополитичкој, али и међународној ситуацији, уредништво *Круга* је у први план истакло начело демократије као принцип „организованог народног управљања“ који треба непрекидно усавршавати и без кога није могуће решење ниједног политичког или социјалног питања. При томе, демократски принцип није супротставило националном сматрајући, напротив, да су оба међусобно чврсто повезана: Југославија је настала на основу демократских опредељења Срба, Хрвата и Словенаца и моћи ће даље да се развија само ако од њих не одступи, али је она и резултат национализма целокупног народа који је и под најмоћнијим господарима успео да сачува свој национални дух; управо је национализам српску војску

⁵ Видети: Др Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха (Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића)*, Београд, 2000; Мира Радојевић, *Научник и политика: политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд, 2007.

⁶ Todor Stojkov, „O stvaranju Bloka narodnog sporazuma“, *Istorija 20. veka, Zbornik radova VI*, Београд, 1964, стр. 271–279; Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића (1935–1937)*, стр. 211–213; Лјубо Бобан, *Мачек и политика Хрватске сељачке странке 1928–1941, I*, Загреб, 1974, стр. 287–293, 325–339; М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, стр. 176–181; Д. Тешић, *н. д.*, стр. 169.

⁷ Лј. Бобан, *н. д.*, стр. 414.

⁸ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића (1935–1937)*, 213; Д. Тешић, *н. д.*, стр. 169–170.

и југословенске добровољце подстакао на огромне жртве за ослобођење и уједињење. Речју, југословенство, идеолошка основа редакције *Круга*, могло је опстати само ако почива на „здравом“ патриотизму и демократији.⁹

Већ у другом броју *Круга* на уводном месту је објављен чланак проф. Јована Ердџановића у коме је направљен отклон од ставова које је заузимао Српски културни клуб, а према којима је заједничка југословенска култура требало да представља синтезу српске, хрватске и словеначке културе. Југословенски културни клуб се, међутим, није слагао с концептом СКК о потреби посебног развоја те три културе како би њихова синтеза била што богатија, заступајући потпуно супротно гледиште: Срби, Хрвати и Словенци налазе се у крвном сродству, успостављеном већ у прапостојбини и учвршћеном на Балкану у многобројним сеобама, имају једну, заједничку, (југо)словенску културу коју су донели са собом из некадашњег завичаја и коју су током следећих векова, међусобно се прожимајући, даље изграђивали па, сходно томе, она и убудуће мора да се развија као јединствена целина; ако би се културе та три „племена“ изграђивале одвојено, временом би се толико удаљиле једна од друге да би било немогуће, или бар веома тешко, повезати их у синтезу. Смисао стварања заједничке југословенске културе био би, како произлази из Ердџановићевог чланка, у томе да три „племена“ једног народа, чврсто повезана духовним везама, оформе једну, југословенску нацију. На јачању посебне српске културе не сме се радити зато што би то подстакло ограђивање хрватске и словеначке културе, па и њихове „племенске“ индивидуалности уопште. Срби треба да докажу да су достојни остварених тековина, ослобођења и уједињења свих Југословена, тако што ће их обезбедити указивањем на путеве будућег народног и државног развитка. Тек у том случају, дајући лични пример, имаће право да траже и од осталих Југословена, оних који нису поднели тако велике жртве као Срби, да и сами „принесу своје дарове на олтар наше заједничке слободе“, односно да дају допринос заједничкој будућности. Српској култури ионако не прети никаква опасност. „Ко је тај ко може Србину у Југославији отети његово српско име, његову светињу крсно име, његове манастире и цркве и друге историске споменике, његов језик и његове азбуке, његове разне врсте куће и ношње, његов начин живота и рада, итд.“ – питао се проф. Ердџановић. Ако су, можда, рубни делови српства ипак угрожени, и за то постоји решење: о њиховом опстанку би могла бринути национална удружења.

Још један разлог је навео проф. Ердџановића да, у име ЈКК, устане против концепта неговања српске (као и хрватске и словеначке) културе посебно: Хрвати и Словенци који живе међу Србима српску културу доживљавају као своју, односно као општу југословенску, па би се у случају

⁹ Uredništvo, „Uvodna reč o slobodi i demokratiji“, *Krug*, br. 1, 22. januar 1938, str. 1–2.

њеног „осамостаљивања“ осетили врло нелагодно и нашли би се у дилеми какав став према њој да заузму. Аргумент којим се могла побити исправност културног концепта СКК састојао се и у томе што су његово оснивање поздравила управо она гласила која су стајала на позицијама супротним од идеје народног и државног јединства. Ни чињеница да су Хрвати у то време већ били на путу реализације својих тежњи ка осамостаљењу, упорно изражавајући незадовољство државном заједницом, није ни најмање поколебала проф. Ердџановића. На питање како неговати и градити југословенску културу у условима хрватског отпора он је једноставно одговарао „*да ће и код њих време учинити своје*“ и постепено сазрети свест како је заједница са Србима и Словенцима „насушна животна потреба и хрватског племена“.¹⁰

Да би доказала како су код Хрвата постојале снажне југословенске тенденције, редакција *Круга* често се враћала у ближу или даљу прошлост. Зато је већ у првом броју објавила чланак Љубе Д. Ковачевића у коме је аутор изнео своја сећања на прилике у Далмацији уочи Првог светског рата. Истичући да су многи хрватски интелектуалци у то време ширили идеје српско-хрватског јединства, Ковачевић је указао нарочито на два сплитска гласила: *Заставу* Оскара Тартаље, лист Хрватске демократске странке, и *Слободу* Ника Бартуловића, први и једини дневни лист у Далмацији, који су се залагали за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну независну и демократску државу на челу са династијом Карађорђевић. Иако су лично били изложени притисцима, прогонима и хапшењима, уредници *Заставе* и *Слободе* нису одустајали од својих убеђења, те су рад за Југославију платили на један од најтежих начина – губитком слободе (Бартуловић је најпре изгубио посао а затим је, заједно са Тартаљом, осуђен на пет година робије).¹¹

За разлику од Љубе Д. Ковачевића, професор Виктор Новак отишао је много дубље у историју, чак неколико векова уназад, доказујући да је већ Павле Ритер Витезовић, хрватски књижевник, научник и политичар из 17. века (о коме се у савременој историографији пише и као о родоначелнику свехрватства),¹² био идеолог и претеча духовног јединства Југословена.¹³

Као великог Југословена међу Хрватима *Круг* је највише уздизао Јосипа Јураја Штротсмајера. С хрватском штампом оштро је полемисао у вези с његовом идеологијом, одбијајући тезу да је ђаковачки бискуп био

¹⁰ Ј. Ердџановић, *н. д.*, стр. 21–25.

¹¹ Љуба Д. Ковачевић, „Из прошлости наше националне борбе“, *Круг*, бр. 1, 22. јануар 1938, стр. 13–15.

¹² Др Никола Жутић, *Римокатоличка црква и хрватство: од илирске идеје до великохрватске реализације 1453–1941*, Београд, 1997, стр. 87.

¹³ Dr Viktor Novak, „Pavle Ritter Vitezović“, *Круг*, бр. 10, 26. март 1938, стр. 181–186.

хрватски, а не и југословенски родољуб. Ники Бартуловићу, могућем аутору једног критички интонираног чланка, веома је засметала не само сумња у Штросмајерово југословенство већ и покушај оспоравања његове људске величине у напису под насловом „Штросмајеров дан“, објављеном у *Хрватском дневнику*. На то што је бискуп представљен као имућан човек који је вишак богатства трошио на помагање културних и просветних установа, немајући при том на уму никакве узвишене циљеве, Бартуловић је бурно реаговао, подсећајући да Штросмајер није био само дародавац већ оснивач три најзначајније хрватске културне институције: Универзитета, Академије и галерије. Дубоко су га погодиле и речи да се „хрватска мисао не да разводнити никаковом штросмајеровштином“, да се „хрватско име не може брисати из душе хрватског народа и његове дјеце никаквим југославенством“. Стварање погрдног израза „штросмајеровштина“ из имена једног од „највећих синова Хрватске“ за Бартуловића је био „скандал над скандалима“. Бранећи Штросмајера он се позивао на највеће ауторитете код Хрвата: Петра Прерадовића, Аугуста Шеноу, Аугуста Харамбашића, Антуна Густава Матоша, Стјепана Радића, Франа Супила. Бартуловић је дизао глас против блаћења великана из прошлости, чак и ако њихове политичке концепције не одговарају садашњем политичком тренутку, а нарочито против обезвређивања таквог „дива“ какав је био Штросмајер, „најевропскији Хрват и најхрватскији европејац“.¹⁴

Када је *Обзор* у вези са чланцима објављеним у штампи југословенске оријентације поводом Штросмајеровог дана констатовао да је бискуп „живио и умро као Хрват и да му хрватство није тек било празна ријеч, него жив народни организам, који је он хтио још јаче изградити“, *Круг* је искритиковао загребачки лист што се и сам није сетио свог великог добротинитеља и управо чињеницу што ниједан лист који се противи народном јединству није подсетио на Штросмајеров јубилеј истакао као доказ којим се оповргавају *Обзорове* речи о бискуповом хрватству. А због тога што није прославила Штросмајера, *Круг* је редакцији загребачког листа оспорио право да се представља као бискупов следбеник.¹⁵

Расправа о Штросмајеру није се на томе завршила. Нову реакцију *Круга* изазвало је писање *Обзора* и *Хрватске страже* како су бискупови напори ишли за тим да Хрватској и Загребу обезбеде водећу улогу међу југословенским народима; Загреб је требало најпре да постане њихово културно средиште, а затим, после распада Хабзбуршке монархије, и политичко; Штросмајеру је главни циљ био развитак хрватског народа и он се никада не би помирио с тим да Хрвати буду у потчињеном положају. Понављајући најпре аргументацију из претходног броја *Круга*: да се ни *Хрватска*

¹⁴ В., „Pokušaji da se umanji Štrosmajerova veličina“, *Круг*, бр. 4, 12. фебруар 1938, стр. 65–66.

¹⁵ „Ko se setio, a ko nije Štrosmajera“, *исто*, стр. 66.

стража ни *Обзор* нису сетили Штросмајера поводом његовог јубилеја, што значи да га не сматрају таквим апостолом хрватства каквим га покушавају представити, Нико Бартуловић је затим побијао тезу загребачких листова чињеницом да Србима и Србији није ни најмање засметало – већ су је, најпротив, поздравили с одушевљењем! – оснивање Академије у Загребу, што би се могло очекивати да је она формирана са циљем успостављања хрватске премоћи. У то време, у ствари, уопште се није ни постављало питање примата, већ су се сви разумни људи, како Хрвати тако и Срби, радовали сваком добитку за општу југословенску ствар. Против Академије устали су само правашаи, дакле она снага која би, као великохрватска, антисрпска и антијугословенска требало да је брани, када би била тачна теза да је та установа основана ради обезбеђивања хрватског вођства. Пошто је највећа хрватска странка настојала да Србе „отуђи“ од Загреба, одбацујући југословенство, шта се онда друго и могло очекивати него да Београд преузме иницијативу коју су могли имати Хрвати, питао се Н. Бартуловић. Ослобођење од турског вазалства, прерастање у краљевину, оснивање Српске краљевске академије, долазак краља Петра Карађорђевића на престо, међународна и унутрашња ситуација упућивали су Србију да постане југословенски Пијемонт. И сам Штросмајер, који уопште није био оптерећен питањем првенства, а с обзиром на негативно искуство са Загребом, схватио је како је заиста најбоље да се као средиште окупљања истакне једна независна, макар и слаб, држава.¹⁶

Тезу о Штросмајеру као корифеју југословенства коме није било ни од каквог значаја да ли ће Загреб или Београд бити осовина окупљања, Бартуловић је поткрепљивао цитатима из бискупових писама,¹⁷ наглашавајући како не би било никакве хегемоније Хрвата у Југославији да је она створена под њиховим вођством а они остали верни Штросмајеровим убеђењима. Али писање *Обзора* и *Хрватске страже*, идеологија праваштва и франковлука, упућују на закључак да би Хрвати у том случају урадили исто оно за шта оптужују Србе: успоставили своју доминацију у држави.¹⁸

¹⁶ Niko Bartulović, „Štrosmajerova ideologija i uloga Beograda i Zagreba“, *Круг*, бр. 6, 26. фебруар 1938, стр. 101–103.

¹⁷ Савремена наука заузела је, на основу нових истраживања, став који не потврђује Бартуловићево, у време постојања југословенске државе општеприхваћено (осим у крајње десним, шовинистичким круговима) схватање о Штросмајеру као великом Југословену. Обимна грађа о бискупу уверљиво руши тај мит, показујући да је он био типичан кроатоцентриста, како је све што је чинио радио у интересу Хрватске и Хрвата, да је био бескомпромисни римокатолик који је на Србе православне вере, протестанте и муслимане гледао с потцењивањем и ниподаштавањем и да је био ригидни антијудаиста. О томе подробније: Василије Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер: Хрват, Великохрват или Југословен*, Јагодина, 2006.

¹⁸ N. Bartulović, *n. d.*, стр. 104.

Због Штросмајера и Фрање Рачког, кога је такође уважавао као једног од највећих Југословена међу Хрватима,¹⁹ *Круг* је критиковао гледиште оних српских струја које нису имале разумевања за југословенску концепцију двојице хрватских великана, осуђујући је као израз политичких тежњи и циљева династије Хабзбурга и њихове царевине. Врло оштро иступио је, на пример, када је лист *Дубровник* таквом југословенству супротставио идеју вође далматинских Срба у 19. веку Саве Бјелановића о српству трију вера. Исто тако, засметао му је позитиван однос *Дубровника* према оновременој сарадњи Срба са Италијанима у Далмацији, па је, као и у многим другим приликама, истакао да се Срби, Хрвати и Словенци морају ослањати једни на друге, а не на стране силе.²⁰

У том духу, о неопходности заједништва, писао је, поред осталих сарадника *Круга*, професор Милан Будимир, позивајући јужнословенске народе да се „зближују и здружују“ јер је простор од Соче до Понта изложен „похлепним погледима и освајачким тежњама са неколико страна“. Ако не осете своје „словенске истоке и своје словенске утоке“, они ће допасти, тврдио је М. Будимир, у туђе руке и остати под туђом влашћу.²¹

Да нема разлога да Хрвати и Срби напуштају заједницу у којој живе и да крећу путем самосталности, да их не само потреба тренутка већ и целокупна њихова прошлост упућује једне на друге, доказивао је и професор Радомир Павић, историчар. За њега није било никакве сумње да су Хрвати и Срби један народ који има заједнички језик, обичаје, целокупну традицију, а разликује се само по имену и вери. Ни постојање две државе у средњем веку, српске и хрватске, не говори у прилог тези да се ради о два различита народа. Према Павићу, те две државе нису омеђавале границе народа већ је један исти народ створио више држава. Тај народ никада није изгубио духовну блискост, живо сарађујући током историје: у оквиру Хрватско-српске коалиције, за време народног препорода у Далмацији, током револуције 1848, у борбама граничара и ускока против Турака итд.²²

У најкраћем, став редакције *Круга* био је да је нужно да се сви Југословени осећају као „једно“ како би се, у сложеним међународним околностима, сачували појединачни идентитети који улазе у састав општег, југословенског.²³

¹⁹ Видети нпр. чланак „Štrosmajer, Rački i 'Hrv. Dnevnik'“, *Круг*, бр. 8, 12. марта 1938, стр. 152–153.

²⁰ „Срби на Приморју, Штросмајер и однос према Италијанима“, *Круг*, бр. 10, 26. марта 1938, стр. 186–187.

²¹ Milan Budimir, „Slovenstvo i Jugoslovenstvo“, *Krug*, br. 7, 5. mart 1938, str. 122.

²² Радомир Павић, „Шта су наши 'индивидуалитети'?“, *Krug*, br. 11, 2. april 1938, str. 204–206; бр. 12, 9. април 1938, стр. 234–237; бр. 13–14, 20. април 1938, стр. 253–257; бр. 15, 30. априла 1938, стр. 286–287.

²³ „Jugoslovenstvo i sporazum sa Hrvatima“, *Круг*, бр. 10, 26. марта 1938, стр. 193.

Тако схваћено југословенство, као резултат историјског развитка и једини начин опстанка у будућности, *Круг* је упорно бранио, као што смо видели на примеру бискупа Штросмајера, од хрватских екстремиста. Пажњу редакције изазивале су и разне друге појаве које су показивале тенденције сепаратизма, антијугословенства, антисрпства и великохрватства. Већ у првом броју с негодовањем је изнела податак да је Анте Павелић у листу *Хрватски домобран* одредио границе „Слободне Хрватске“ тако што је њима обухватио и Босну и Херцеговину и велики део Србије.²⁴ Када је клерикална *Хрватска стража* донела чланак у коме је наведено да је Анте Старчевић умро (1896) баш онда када је почела агонија која је двадесет две године после његове смрти довела „до катастрофе, до капитулације и дебакла“, односно до стварања југословенске државе, у редовима „кругаша“ то је изазвало праву буру. „Нисмо веровали својим очима, када смо то прочитали“, писали су они. „Јер сигурно је, да данас нема државе у свету, у којој би и најдеструктивнији анархистички лист, или најфанатичнији комунист могао слободно да напише, да стварање те државе, њено уједињење и ослобођење појединих њених делова претставља ‘катастрофу, дебакл и капитулацију!’“²⁵ „Кругаша“ су били веома озлојеђени што *Хрватска стража*, иако је још два пута цитирала исте речи, није забрањена. Мада су били противници цензуре, засметало им је што се допушта излажење листова с таквим, отворено антидржавним текстовима, док се у исто време друга штампа онемогућава због скоро безначајних престапа.²⁶

Један од сарадника *Круга* направио је паралелу између прилика под Хабзбурговцима и у новој држави. У Аустро-Угарској, на прослави стогодишњице рођења Петра Прерадовића, омладина Загребачког универзитета изабрала је Србина Милана Кашанина да носи хрватску заставу. Солидарност између Срба и Хрвата дошла је до изражаја и у једном месту далматинске Загоре, где је такође слављен Прерадовићев јубилеј: када је полиција наредила да се поскидају српске заставе којима је био искићен цео градић, грађанство је самоиницијативно уклонило и хрватске. А у Југославији, двадесета годишњица њеног постојања завршава се потпуним одвајањем Срба и Хрвата, уместо њиховом „синтезом“.²⁷ Какве размере је попримио хрватски отпор српству и југословенству најбоље се могло видети на примеру анкете коју је међу младима спровела *Хрватска стража*. Они су добили задатак да се изјасне за најомиљеније личности из хрватске историје и опредељивали се за краљеве Томислава, Звонимира, Држислава. У исто време, гимназијалци из Ниша бирали су великане из југо-

²⁴ „Павелићева ‘Деоба царства’“, *Krug*, br. 1, 22. januar 1938, str. 9.

²⁵ „Katastrofa, kapitulacija i debakl!“, *Krug*, br. 7, 5. mart 1938, str. 133.

²⁶ „Još o ‘katastrofi, kapitulaciji i debaklu’“, *Krug*, br. 9, 10. mart 1938, str. 173.

²⁷ Г., „Еволуција“, *Круг*, бр. 12, 9. април 1938, стр. 227.

словенске прошлости. За разлику од хрватске омладине, чији избор је пао само на хрватске краљеве, младе Нишлије опредељивале су се, без икаквих предрасуда, и за несрбе: Николу Зрињског, Валентина Водника, бискупа Штросмајера, а релативно највећи број гласова дали су хрватском сељачком вођи Матији Гупцу.²⁸ Ипак најозбиљнију опасност за будући развитак *Круг* није видео у томе што се хрватска деца васпитавају у духу искључивог хрватства, већ што им се као пример за углед усађује идеал ратника те се неговањем војничког менталитета од малих ногу Хрвати подстичу на ратовање: *Хрватска стража*, католички лист који би требало да међу малишанима шири хришћанске идеје љубави, мира и хуманости, на насловној страни прилога за најмлађе донео је слику јапанске деце у војним униформама и с исуканим сабљама, пропраћајући је ратно-хушкачком песмом.²⁹

Круг није био задовољан ни многим другим текстовима из *Хрватске страже*. У једном од њих пренето је предавање Филипа Лукаса, председника Матице хрватске, у коме се поричу блиске везе Хрвата са словенским народима, па и са Србима. Као карактеролошке особине Хрвата Ф. Лукас је истакао етичност, религиозност, слободарски дух, идеализам, пацифизам, с посебном назнаком да је „у овим значајкама изграђена хрватска индивидуалност и посве је јасно да се она лучи од српске и словеначке индивидуалности“. Дакако, редакција *Круга*, састављена од убеђених Југословена који су подједнако уважавали и Србе и Хрвате и Словенце, била је увређена таквим изјавама, тумачећи их као потцењивање нехрвата и констатујући да се из Лукасових речи може закључити како су српске и словеначке особине неетичност, нерелигиозност, ропски дух и томе слично.³⁰

Негативне коментаре *Круга* изазвао је и загребачки *Католички лист* због изјаве да у Хрватској живи трећина нехрвата, а у контексту опадања наталитета код Хрвата. *Круг* је правилно закључио да *Католички лист* под трећином нехрвата подразумева Србе, негодујући због постављеног питања: „зашто се још увијек допушта сељење нехрватскога елемента у Хрватску“, с уверењем да се и то односи пре свега на Србе.³¹ Ни покушај присвајања једног од највећих јунака српске народне традиције Милоша Обилића, који је у Мачековом *Хрватском дневнику* представљен као Хрват из Туропоља, у *Кругу* није прошао незапажено.³²

Доста простора *Круг* је посвећивао језичком питању будући да су хрватски интелектуалци већ од Рудолфа Хорвата и његових малициозних бележака „Лијепе ствари у Есхаеизији“ у *Слободном дому* (1922), преко дру-

²⁸ „Ко за Матију Губца, а ко за 'papinu zlatnu jabuku'“, *Krug*, br. 3, 5. februar 1938, str. 46–47.

²⁹ „Naša deca i 'budući japanski generali'“, *Krug*, br. 5, 19. februar 1938, str. 87.

³⁰ „Lukasova protuslovenska 'nauka'“, *Krug*, br. 9, 19. mart 1938, str. 172–173.

³¹ „Присталице бодљикавих жица“, *Круг*, бр. 6, 26. фебруар 1938, стр. 112.

³² „Милош Обилић Хрват“, *Круг*, br. 13–14, 20. april 1938, str. 248–249.

штва „Хрватски језик“ и истоименог часописа, водили идеолошку борбу за самосталност „хрватског књижевног језика“.³³ „Кругаши“ су упозоравали на бесмисленост захтева за језичком аутономијом, тачно уочавајући њихову политичку позадину. Подсмевали су се комичним покушајима хрватских интелектуалаца да елиминишу „србизме“, који ће праву димензију добити у Независној Држави Хрватској, и наводили су речи које су они измишљали у својим ненаучним стремљењима, као и оне које су се код Хрвата изговарале незнатно другачије него код Срба – а што је све хрватској страни служило као доказ да се ради о различитим језицима: „државниковалац“ уместо политичар, „мудрољубац“ или „мудровалац“ уместо филозоф, „појкост“ или „пјевкост“ (мелодија), „изсмијавати“ (исмевати), „исправак“ (исправка), „талијански“ (италијански), „поближе“ (изближе), „прогнаник“ (изгнаник), „изрично“ (изречно), „извјеститељ“ (известилац), „извјеститељ“ (извештач), „извадак“ (извод), „изводив“ (изводљив), „изволити“ (изволети), „јастучић“ (јастуче), „јамац“ (јемац), „јучер“ (јуче), „кавана“ (кафаница), „клаоница“ (кланица), „колиба“ (колеба), „колни“ (колски), „криомчар“ (кријумчар), „дефензива“ (дефанзива).³⁴

У белешкама *Круга* видело се да су хрватски екстремисти водили кампању против фонетског правописа, инсистирајући на етимолошком. Главни аргумент против фонетског правописа састојао се у томе што би „етимологијски правопис био јака одбрана против асимилације за којом тежи позната струја са истока“, јер је хрватски филолог Томо Маретић увео фонетику „у прилог асимилацији, тј. изједначењу са Србима, да се данас сутра лагље оствари идеал: Велика Србија“. Због тога је тражено да се етимологија прогласи обавезном за све Хрвате и да Матица хрватска објави на њој заснован речник.³⁵ Не устручавајући се од дељења увреда, *Хрватска стража* је писала да „колико је европска ципела вреднија и љепша од балканскога опанка, за толико етимологија надмашује фонетику“. У интервјуу са сарадником, аутора чланка посвећеног језичком питању, присталице Вука Караџића прихватиле су фонетику из уверења да је она производ српског духа и да је средство успостављања српске културне хегемоније, док би их етимологија претворила у римокатолике Хрвате. Фонетика је затим, тврдио је исти аутор, наметана и Хрватима под фирмом народног и културног јединства, тако да је већ у Хабзбуршкој монархији „освојила“ све „пречанске“ крајеве, и то заслугом Калаја, Куена и далматинских аутономаша. Злонамерност овог тумачења није промакла

³³ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941: трећи део – политика и стваралаштво*, Београд; 1997, стр. 383–384, 406–407.

³⁴ „Veštačko odvajanje jezika“, *Krug*, br. 9, 19. mart 1938, str. 165–166; „Разлике између српског и хрватског језика“, *Krug*, br. 11, 2. april 1938, str. 207–208; „Reprezentativna literatura“, *Krug*, br. 13–14, 20. april 1938, str. 271–272.

³⁵ „Veštačko odvajanje jezika“, *Krug*, br. 9, 19. mart 1938, str. 165–166.

редакцији *Круга* па ни одговарајући коментар није изостао: ако су експоненти Беча и Рима Калај, Куен и аутономаши били у служби великосрпске хегемонистичке пропаганде, онда су и Беч и Рим у служби те исте пропаганде, те је можда и сам Фрања Јосиф примао паре из Београда да преко Калаја, Куена и аутономаша, уз помоћ фонетике, утире пут српској културној хегемонији!³⁶

Уредницима и сарадницима *Круга* несумњиво је било јасно како нема начина да се задовоље екстремне струје код Хрвата (јер имају своје сепаратистичке циљеве – прим. С. Б.). То схватање дошло је до изражаја у једној белешци у којој је речено да и када би Срби прихватили етимологију, у намери да изађу у сусрет хрватским захтевима, франковци и клерикалци би је прогласили за хегемонистичку и балканску и прешли на фонетику, само зато да би било што мање елемената који их повезују са Србима, а што више разлика.³⁷

Управо у то време, када је хрватска публицистика настојала на силу да створи хрватски језик, на страницама *Круга* појавио се одломак из књиге *Хрвати и Балкан* др Петра Скока, лингвисте и балканолога, професора Загребачког универзитета. Проф. Скок је указивао на то да су вође хрватског препородног покрета, илирци, узели штокавско, а не кајкавско наречје за хрватски књижевни језик и како су, уопште, у развоју свог књижевног језика од самог почетка били консеквентно оријентисани према Балкану и ономе што је у погледу језичког развоја радио Вук Караџић.³⁸ Очигледно, *Круг* је желео да, мишљењем једног од највећих хрватских ауторитета у области лингвистике, побије неозбиљна тумачења која су пласирана у јавности с јасним политичким циљевима.

Региструјући појаве које су биле опасне по будућност југословенства, *Круг* је бележио и оно што је уливало наду да ће, упркос дезинтегративним тенденцијама, заједница опстати. Када је Влатко Мачек честитао Србима православни Божић и у честитки оценио да хрватског и српског сељака повезује иста судбина, исти социјални положај и да њихова борба за бољи живот не сме бити спречавана сукобљавањима хрватства и српства, римокатоличанства и православља, *Круг* је дословно пренео његове речи.³⁹ Такође, поздравео је одлуку да у селима око Бјеловара сарађују хрватска Сељачка слога и српско Сељачко коло, као и оснивање заједничке читаонице Срба и Хрвата у селу Средској.⁴⁰

³⁶ „Franc Jozef i Kallay, kao `velikosrpski hegemonisti““, *Krug*, br. 11, 2. april 1938, str. 214–215.

³⁷ „Још о етимологији и фонетици“, *Круг*, бр. 12, 9. април 1938, стр. 234.

³⁸ Dr. Petar Skok, „Balkanska ideologija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti“, *Krug*, br. 11, 2. april 1938, str. 201–203.

³⁹ „Dr. Mačekova čestitka Srbima“, *Krug*, br. 1, 22. januara 1938, str. 18–19.

⁴⁰ „Zajedničke čitaonice“, *Круг*, бр. 6, 26. фебруар 1938, стр. 112.

Илуструјући појединостима, које је као расуте каменчиће сакупљао у мозаик целине, исправност југословенских убеђења неких од најзначајнијих интелектуалаца свог времена, *Круг* је остао као сведочанство њихове искрене вере да ће идеја заједништва надвладати центрипеталне снаге у хрватском друштву и да екстремно хрватство у виду франковштине (ушаштва) није контаминирало широке хрватске масе (сељаштво). Помало заслепљени југословенским идеалом, покретачи часописа нису озбиљно ни помишљали на могућност реализације одавно зацртаног, чудовишног пројекта истребљивања Срба, који ће започети само неколико година касније, убеђени да постојећи државни оквир представља гаранцију безбедности и опстанка свих грађана који у њему живе, те да зато треба радити на његовом очувању и учвршћивању.

Summary

The Journal *Krug* (1938) on Yugoslavism and Serbo-Croat Topics

Key words: *Krug*, *Yugoslav Culture Club*, *Serbo-Croat relations*, *Yugoslavia*, *Yugoslavism*

The journal *Krug* was published between January 22 and April 1938 in Belgrade. Intellectuals of Yugoslav persuasion, of various ethnic background gathered around it. Some of the most important names of the then science were among them: Jovan Erdeljanović, Viktor Novak, Milan Budimir, Vasilj Popović and others. Different topics concerning Serbo-Croat relations featured in *Krug*. Polemics with *Hrvatska straža*, *Obzor* and other journals of the extreme Croat clerical and religious right were published. The attention of the editorial board was attracted by tendencies suggesting separatism, Anti-Yugoslavism, Anti-Serbianism and Greater-Croatism. Among other things, it was written several times about the language question i.e. about the political struggle of Croat intellectuals for independence of the „Croat literary language“. Croat extremism didn't impair the belief in the Yugoslavism of the Croats, which was substantiated by proofs from nearer and more distant past. As the greatest Yugoslav among the Croats Josip Juraj Strossmeyer, the bishop of Djakovo, was celebrated. Yugoslavism was held up as the greatest value concerning the common development of Serbs and Croats, as well as the only way to preserve their special identity under complex international circumstances.

ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У ИДЕОЛОШКО-ПРОПАГАНДНОМ РЕЧНИКУ КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКОГ РЕЖИМА У СРБИЈИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Проф. др Милан Ристовић
Филозофски факултет, Београд

АПСТРАКТ: *Прилог је посвећен отварању питања положаја жене у идеологији, пропагандни и пракси колаборационистичког режима у Србији током Другог светског рата.*

Кључне речи: *Други светски рат, Србија, колаборација, патријархално друштво, антимодернизам, положај жене*

Други светски рат је у Србију, али и у друге балканске државе са сличном друштвеном структуром, донео, поред осталог, убрзавање промена унутар традиционалних породичних структура, постављајући такође питање положаја жене у свим идеолошким и политичким „пројектима“ који су се на овом простору јавили и жестоко сукобљавали. Српско село је добило средишње место и било главна саставница конкурентских националистичко- конзервативних пројеката; било је основни мотив оних схватања која су нуђена и наметана као „идеолошко покриће“ за домаћи колаборационистички режим, повезујући „општа места“ традиционалистичког популизма са неким елементима десно тоталитарних идеологија, посебно онима аграрно-фашистичког типа. На другој страни, око четничког покрета генерала Драже Михаиловића (ЈВУО), мада мање компактно и јасно идеолошки уобличених у целовит систем, налазили су се, по много чему, када је виђење српског друштва у питању, слични „социолошки модели“, ослоњен на традиционалистичко-националистичко-органистички речник.

Партизански покрет и комунисти су селу нудили – укључујући промену положаја жене – свој еманципаторско-модернизацијски рецепт, уз обећање његовог преображаја у оквирима свог свеобухватног револуционарног експеримента – уз стално присутне сумње и подозрење због „контрареволуционарног потенцијала“ села.¹ Овде ће бити изнесени само неки током досадашњег истраживања уочени погледи на положај жене у схватањима која су била уграђена у идеолошко-пропагандни дискурс српског колаборационистичког режима током Другог светског рата. Мишљења смо да је истраживачко отварање питања везаних за друштвено-историјски комплекс и његову испреплетеност са идеолошко-политичким феноменима у српском друштву у Другом светском рату и свим његовим последицама неопходно, имајући у виду стање њихове досадашње скрајнутости. Неке смернице налазимо у последњим радовима Бранка Петрановића² и социолога Тодора Куљића.³ Једну скромну скицу дао је и аутор овог текста.⁴

Стварање једне по својој суштини сталешке, „задружне“ и „домаћинске Србије“, као чланице нацистичког „новог европског поретка“, подразумевало је заокрет ка једном антимодерном, антиурбаном друштвеном „моделу“, који је требало да државу претвори у проширену ауторитарно-патријархалну „органску заједницу“. У њој је сам Милан Недић, као „отац“ и „вођа“ Србије, требало да буде отелотворење хијерархијског, патријархалног „мушког принципа“. Ове идеје су разрађене у плану који је је поднесен немачким властима о стварању „сељачке задружне Србије у јануару 1943 – и био „са највишег места“ у Берлину одбијен.⁵

Међу Недићевим идеолозима, који су у највећем броју потицали из круга следбеника „Збора“ Димитрија Љотића, посебно је подвлачена веза патријархалне културе на селу и верске традиције. Недићев министар просвете Велимир Јонић је писао да је у таквој средини увек постојала јасна

¹ О женском питању у комунистичком покрету видети: Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978.

² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, VINC, Beograd, 1991.

³ Todor Kuljić, *Fašizam. Sociološko-istorijska studija*, Nolit, Beograd, 1988.

⁴ Milan Ristović, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941–1945. godine. Skica za jednu društvenu istoriju“. H. G.-Fleck, I. Graovac (priredili), *Dijalog povjesničara-istoričara*, 3, Pečuj, 12–14. maja 2000, Zagreb, 2001, str. 187–203.

⁵ О овом питању видети: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvisliniška uprava 1943–1944*, knjiga druga, Sloboda, Beograd, 1979, str. 35–45; Milan Ristović, „General Milan Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941–1944“. u: *Authoritare Regime in Ostmitteleuropa 1919–1944*, Hrsg. von Erwin Oberländer im Zusammenarbeit mit Rolf Ahman, Hans Lemberg und Holm Sundhaussen, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001, str. 633–687; isti, „Rural ‘anti-utopia’ in the ideology of Serbian collaborationists in the Second World War“, *European Review of History – Revue europeene d’histoire*, Vol. 15, Number 2, April 2008, str. 179–192.

подела на „добро“ и „зло“, и да се поштовао „принцип старешинства“. У таквом социјалном (антииндивидулистичком) окружењу појединац није живео сам већ је увек морао да признаје као факторе надређености: породицу, друштво, народ, државу. Овај хијерархијски поредак су пореметили материјализам и индивидуализам које су донеле револуције 19. века. За Јонића је народ „органична целина“ у којој је „опште добро“ испред појединачног. Тако, слобода породице никако не сме да буде „анархична“ већ подложна интересу заједнице. Обуздавање „негативних нагона“ је немогуће у друштву које одбацује веру у Бога, нацију и у духовне и моралне вредности“. ⁶

Димитрије Љотић је, у својим текстовима објављиваним тридесетих година, посебан нагласак стављао на разлику између „филозофије индивидуализма“ коју заступају „марксистички и демократски“ и њему блиске „органичне мисли“, по којој људско друштво није „обичан збир јединки што га састављају датог тренутка, већ је једно ново биће, које су чланови његови својим удруживањем створили и које има своје интересе, независне од његових посебних“. ⁷

Тврдио је да разлика у полазишту два супротстављена и зарађена принципа „изазива страшне супротности“ када се ради о „друштву вишег карактера: породица и брак, народ, нација и држава“. Узимајући за пример брак, сматрао је да, ако победи „индивидуалистички принцип“, он ће бити нестабилан, подложен вољи супружника. Победи ли „органично гледиште“, онда институција брака, независна од воље супружника, постаје „као неко биће, изнад оних који је сачињавају, којима се намеће и чији су интереси јачи од њихових посебних“. Иста матрица треба да важи и за породицу, која услед продора „индивидуализма“ у схватања њених чланова пропада, док „ако органична мисао овлада породицом, онда се они сматрају тако тесно органично спојени у једну заједницу, да своје посебне прохтеве, ћуди и интересе, вољу и осећања, који би били противни интересима породице, подређују“. ⁸

Тврдио је да је „наш народни дух... прожет баш тим и таквим органичним гледиштем“, додајући да због тога „није било чвршћег брака и чвршће породице од брака и породице у нашем народу“, али да су сада они навелико начети „под навалом духа индивидуалистичког“. ⁹ (Њему није било подобно да се позива на историјску стварност и податке, на пример црквених судова, који током 19. века, заједно са световним властима, покушавају

⁶ Војни архив (ВА), Недићева архива (НА), к 34, бр. рег. 12, V. Јонић, „Проблеми наше духовне оријентације“ (рукопис предavanja одржаног на Кolarчевом народном универзитету), септембар 1942.

⁷ Димитрије V. Љотић, *Одабрана дела*, I књига, „Јединка и заједница“, Минхен, 1918, стр. 11–12.

⁸ *Isto*, стр. 13.

⁹ *Isto*.

да уведу ред у породичне односе у Србији, посебно у сеоским срединама, где је била широко распрострањена пракса „дивљих бракова“).¹⁰

По истом механизму, по Љотићу, што важи за брак и породицу, важи и за нацију, јер „дух индивидуалистички неће да зна за нацију и државу“, јер претпоставља интерес појединца општем; „нација тражи опште пожртвовање јединке начелом јунаштва“, чему се често јединка опире, „гази то и гледа да избегне већи напор или опасност јунаштва“, пресуђујући да је народ којим овлада „дух индивидуализма осуђен на пропаст“.¹¹ Инсистирао је на томе да се ради о првенству „крвне везе“ јединке и нације („јер је у ствари нација органско биће чији је делић јединка“), а не вези јединке и државе, по чему је био ближи схватању националсоцијалиста него оном њихових италијанских идеолошких сродника.¹²

За жену је, у овако схваћеном систему друштвених вредности, било резервисано место – исто оно које је имала у патријархалном, предмодерном друштву, као „чувара огњишта“, „мајке и супруге“, потпуно покорне власти мужа. Милан Недић је истицао да су се комунистима придружиле само „кћери богатих родитеља“, „отрована и покварена школована женска омладина, учитељице, студенткиње и туцета развратних жентурина, болесних нерава, жељних авантура“ – дакле, само градско, отуђено „женскиње“.¹³ У његовим ставовима и ставовима његових пропагандиста и идеолога нема неких битних новина и они се не разликују по садржају и суштини од раширеног и у српском друштву укорјењеног конзервативно-патријархалног поимања мушко-женских односа, што је, уосталом, имало и свог јасног одраза у изузетно скученом правном положају жене.¹⁴

Женама није било места на мушким пословима, ван куће, чак ни у раду, па су оне биле поштеђене радне обавезе у Националној служби рада.¹⁵

¹⁰ О положају жене на српском селу пре Другог светског рата видети: radove A. Petrovića, Sretena Vukosavljevića i izuzetno dobro dokumentovane radove Momčila Isića („Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata“, и: *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* (4), Beograd, 2006, str. 131–159; и, „Приватност на селу“, у: Милан Ристовић (прир.), *Приватни живот код Срба у 20. веку*, СЛЮ, Београд, 2007, стр. 379–407).

¹¹ Видети nap. 9, *usto*, str. 14.

¹² *Isto*.

¹³ М. Nedić, „Poruka radenicima“, 8. II 1942, str. 42.

¹⁴ О овоме видети: М. Draškić – О. Popović–Obradović, „Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)“, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, (2), Beograd, 1998, str. 11–26.

¹⁵ М. Stevanović, *Zbor*, str. 212. Prvenstvo „biološkog zadatka“ uticalo je da nacistički režim u Nemačkoj, tokom rata, uprkos velikoj oskudici u radnoj snazi, koja se osećala u svim oblastima ratne privrede, ne posegne za angažovanjem domaće ženske radne snage. Njih su zamenili milioni prinudnih radnika i radnica, na prvom mestu „Ostarbeiter-a“ iz Poljske i sa okupiranih teritorija Sovjetskog Saveza, kao i iz drugih okupiranih evropskih zemalja; videti: Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter. Politik und Prax̄is des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Berlin–Bonn, 1985.

Женску децу треба васпитавати да буду пре свега „добре мајке и жене“. Јо-нић је доказивао да је „декаденција запада“ довела до повратка „матријархата“, што је „аргументовао“ тврдњом како „на пример, у Енглеској има много жена које (је) на улици тешко разликовати од мушкараца. Црте лица су им огрубеле, оштре, глас дубок, коса кратка... (носе) панталоне и гојзе-рице“.¹⁶

Тако се може рећи да је друштво о којем су Недић и његови след-беници говорили, замишљано искључиво као чисто „мушко“ и патријархално.¹⁷ У таквом друштву требало је одвојити и образовање на основу пол-не припадности: али не само ученике већ и наставнике. Радиша Митровић је сматрао да у мушким средњим школама није могуће „постићи светосавско васпитање“ (као антитезе „југословенској школи“, како га је он видео), по-моћу „женског наставничког особља, чак ни онда када би ово свесно било прожето тим духом“. То због тога што не би могло „да своје доживљаје пренесе на мушку омладину нити да је успешно води у њеном развоју и оспособљавању за национални живот“.¹⁸

Мушка омладина, по његовом мишљењу, осећа „природну отпор-ност“ и неповерење према „женским доживљајима и процењивањима вред-ности“. Оно што је за жену „лепо, добро и паметно може за мушкараца бити мекуштво, слабост и кукавичлук“. Тако, „женскиње не може да указује на животне путеве и да води на стази животне борбе, јер је жена увек била ван те борбе, па била она природна или идеолошка“. У такву се борбу жена не

¹⁶ Videti: Jonić, „Problemi“.

¹⁷ O ulozi žene u nacionalsocijalizmu videti: Anette Kuhn und Valentine Roth, *Frauen in deutschen Faschismus*, Bd. 1, 2, Düsseldorf, 1982; Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland. women, the Family and Nazi Politics*, New York, 1986. Za odnos italijanskog fašizma prema ovom pitanju upućujem na jednu od prvih, temeljnih studija Vitorie de Grazie, *How Fascism Ruled women. Italy 1922–1945*, University of California Presse, 1992. Up. takođe stavove o istom pitanju hrvatskog ustaškog pokreta. Tako Olga Osterman, u svom članku „Žena u novoj hrvatskoj državi“, objavljenom u *Ustaškinji*, 1, 1942; (*Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu*, prir. Pero Požar, Zagreb, 1995, str. 251, 252), insistira na biološkoj funkciji žene („prvi narodni borac za obstanak i napredak preporođenog hrvatskog naroda i obnovljene hr. države jeste po prirodnome redu hrvatska žena - mati... Zato hr. žena darovateljica novih hr. pokoljenja mora vidjeti u svome naravnome pozivu svetinju. To će je dići na prvo mjesto u hr. narodu“). Ova funkcija je i osnovna društvena funkcija, pa „duhovno preporođena, obnovljena, izgrađena hr. žena mora postati tihi borac, koji će hr. narodu pomoći da postane 1. brojčano što veći; 2. tjelesno i društveno što zdraviji; 3. čudoredno što izgrađeniji i viši; 4. kulturno što jači; 5. narodno što svesniji i 6. što snažniji, i što tvorniji“. Da bi bila sposobna za ovaj zadatak ona mora biti „tjelesno i duševno zdrava i jaka, pomoću vjere čudoredno izgrađena i osnažena, pomoću narodne predaje i povjesti u narodnom duhu učvršćena, umno razvijena i obćenito obrazovana“. Zato se ustaška ženska organizacija mora „truditi proučavajući svoju poviest i predaju i promatrajući život oko sebe da tu stvorimo i upoznamo, njezinu bit shvatimo i prema njoj radimo uobće, a napose u odgoju naših žena-matera“.

¹⁸ D-r Radiša Mitrović, „Svetosavska škola“, *Prosvetni glasnik*, br. 11, novembar 1942, str. 602–603.

сме увлачити; шта се догађа када се то ипак деси, „видели смо на примеру пропале другарице, комунисткиње, звер - жене“.¹⁹

Он је као производ утицаја „материјалистичког духа“ видео чињеницу да мушкарци студирају математичко-природне науке, док су жене („женскиње“) склоније „духовној групи предмета“. То је довело до стања у коме оне преовлађују као наставнице оних предмета који су за васпитање важнији од прве групе, што је неодрживо: „наставнице из горе поменутих разлога не могу доћи у обзир као васпитачи мушке омладине у светосавској школи“.²⁰

Милутин Пропадовић је критиковао „слободну љубав“, за коју – као пропагандно „опште место“ – наводи да је пропагира кумунизам, као опасан инструмент са великом привлачношћу за омладину. Тако се догодило, по његовим тврдњама, да је „страховита поквареност заразила највећи део омладине. Венеричне болести и проституција почеле су се нагло ширити и харати“. Враћање „традицији“, подразумева и одбацивање „фаталног схватања брака и породице“ и уништење „фаме о слободној љубави“.²¹

Истицање „заразе“, посебно полних болести и повезивање њиховог ширења са идеолошким, националним или „расно“ „туђим утицајима“ чест је мотив и пропагандиста српског „националног социјализма“. Треба га довести у везу са широком употребом и раширеношћу у сличном контексту код других сличних покрета, посебно са праксом немачких национал-социјалиста. У немачком случају, један од средишњих мотива расистичке, антисемитске пропаганде било је ширење полних болести као дела „јеврејске завере“ – путем „мешања аријевске и јеврејске крви“, о чему је Хитлер писао као једном од најопаснијих средстава „Verjudung-a“ немачког „душевног живота“. Изворна, идеална чистоћа традиционалног (у српском случају патријархалног) друштва (расна, национална, идеолошка), може се повратити или очувати само изоловањем или одстрањивањем свега што му је у „расном“, националном или идеолошком смислу „органски страно“.²²

Строго одвајање полова током основног и средњег школовања и укидање коедукације у Трећем рајху „у начелу није дозвољено“, јер „природна разлика полова и разноликост задатака, које сваки члан заједнице има да изврши, захтевају и одговарајуће васпитање“.²³

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Milutin Propadović, „Omladina mora ostaviti svoj dosadašnji put i poći novim“, Dr Dragan Subotić, *Organska misao*, 2, str. 182, 183.

²² Sender L. Gilman, *Rasse, Sexualität und Seuche. Stereotype aus der Innenwelt der westlichen Kultur*, Rowohlts enzyklopädie, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reineck bei Hamburg, 1992, str. 286–300; такође, videti: Džordž Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, na više mesta.

²³ F. Š., Beleška, *Prosvetni glasnik*, god. LVIII, br. 1–2, januar–februar, str. 100.

У једном уредничком тексту објављеном 1942. године у пролећном броју *Просветног гласника*, скренута је пажња на принципе образовања изнесене у италијанској фашистичкој *La carta della scuola*. образовање женске омладине какво је до њеног доношења постојало, оцењено је неодговарајућим јер је „било створено за мушкарца“ и није одговарало „карактеру, позиву и занимању жене. Услед тога, жене су губиле на свом укусу, духу и менталитету, а нису развијале своје битне предиспозиције ни вршиле задатак који им је природа одредила.“ Оне су, такође, због тога „преплавиле многе службе и позиве и борбом за намештење довеле до социјалне и моралне кризе“. Због тога је фашистички режим основао посебне школе, трогодишње женске институте и двогодишњи женски магистериј, у којима су се девојке образовале, после свршене средње школе, у „предметима опште културе, затим васпитању дече, домаћој економији, практичном раду и кућној уметности“. Диплома магистерија је омогућавала женама да раде као учитељице у материнским школама (забавиштима). Аутор текста је указивао да „овим није девојци затворен пут до осталих степена и доктората, него је створена могућност да она пође путем који јој најбоље одговара, без борбе и криза“. ²⁴ Слична аргументација ће одјекивати и у неким другим текстовима објављиваним о том питању у *Просветном гласнику*.

Када је покрет генерала Драже Михаиловића (Југословенска војска у отаџбини, равнаторски покрет, четнички покрет) у питању, његови идеолози и пропагандисти касно почињу да обраћају пажњу на активирање жена и женско питање. Тек у јануару 1944. године је израђен први програм *Југословенске организације равноторки*. У њему је могуће уочити сличне ставове који садрже негативан однос према урбаним и модернизацијским процесима и њиховим ефектима по (идеализован) традиционалистички модел сеоског друштва, породице и односа полова. У овом програмском документу је истакнуто да треба поништити ефекте међуратне „деградације“ основних (традиционалних) вредности друштва. Тако треба „српску мајку васпитачицу генерација“ вратити „њеном породици и домаћем огњишту“, у њену „душу“ да поново буду унете „вечите вредности које су српски народ носиле кроз векове“. За разлику од Недићевих идеолога, тражена је активнија улога жена у „националној обнови и борби“. То је био задатак пре свега „родољубивих учитељица и наставница“ које се морају укључити у ослободилачку борбу и „све снаге посветити моралном препориду српске жене, мајке и девојке“. Политички задатак равноторки је био да бране идеје Југославије и „балканске уније“, да раде на сузбијању „комунизма, фашизма и хитлеризма, као срамног спутавања слободе сваког човека и његових права“. ²⁵

²⁴ „Iz ‚Ustava škole‘ u Italiji“, *Prosvetni glasnik*, br. 3–5, mart–april–maj, 1942, str. 223.

²⁵ Kosta Nikolić, *Istorija Ravnogorskog pokreta*, knj. prva, str. 279–284.

Међутим, иако су Михаиловићеви пропагандисти остављали, барем декларативно, простор за политичку активност чланица Југословенске организације равногорки, која је требало да буде женски огранак четничког покрета (и учествује у сузбијању „свих тежњи комунизма, фашизма и хитлеризма“), њихов основни задатак такође није прелазео оне границе које им је постављало патријархално друштво: као мајке и васпитачице деце. Њима је стављено у дужност и „придизање националне свести“.²⁶

Комунисти су оптуживани за „злоупотребу жена“ које су „спуштене на најнижи ниво“. Улога српске жене била је да по узору на жене у савезничким државама ради на „изграђивању једног новог човека“ али је њено основна улога била да води рачуна о кући, породици, да би се на тај начин створили услови за чување народних обичаја, завета, здравог породичног живота, сачувала кућа од „анационалне пропаганде“ и сл. Оптуживане су „градске жене“ за морално посрнуће и „колаборацију са непријатељем“. И поред инсистирања на активностима у борби (санитетска служба), нуђени модел био је национално-патријархални.²⁷

У својим „Размишљањима о будућој женској средњој школи“, Мага Магазиновић, приклањајући се званичном тренду настојања Недићевог режима да просвету „ренационализује“ у конзервативно-патријархалном духу, истицала је како је задатак будуће, реформисане женске средње школе „да васпитно изграђује поколења *правих Српкиња* (курзив у оригиналу – М. Р.), узоритих мајки, добрих кућаница, радних, исправних чланова народне заједнице од породице до државе“.²⁸

Критковала је дотадашњи начин образовања „варошке женске омладине“ као промашен. Један од разлога био је, по њеном схватању, тај што „наша школа безазлено отворила врата свима редом: Хрватице, Словенке, Рускиње, Мађарице и Јеврејке васпитавале су и образовале нашу женску омладину широм свих српских покрајина“, што је довело до „народносног отпађивања и одрођавања средњошколке“. Кривица за то, поред „наставница Српкиња“, пада на душу и на „одрођени варошки и великоварошки родитељски дом“, али иде пре свега на рачун „наивне просветне идеологије наших просветних инстанција“, које су имале могућност да једно такво „скретање на странпутицу“ предупреду и исправе.²⁹

²⁶ Bojan Dimitrijević, „Ženska ravnogorska organizacija u Srbiji 1944. godine“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, VI, sveska 3, 1999, str. 222–223.

²⁷ *Isto*.

²⁸ Maga Magazinović, „Razmišljanja o budućoj ženskoj srednjoj školi“, *Prosvetni glasnik*, god. LVIII, br. 1–2, januar–februar 1942, str. 58. M. Magazinović je 1941. bila penzionisana kao profesor gimnazije. Njeni malobrojni tekstovi objavljeni tokom rata (neki su bili objavljeni pre rata a zatim preštampani) nisu navedeni u bibliografiji njenih radova u prilogu njene autobiografije objavljene 2000. godine. Videti: Maga Magazinović, *Moj život* (priredila Jelena Šantić), Clio, 2000, str. 515–517.

²⁹ *Isto*.

Стање у којем се у том тренутку налазила женска школа тражи да се „морамо неминовно (...) вратити себи“ и организовати женско средње образовање „целиходније него што је била ова досадашња“. Без обзира на то какав тип школе буде изабран, треба пре свега имати на уму, сматрала је Магазиновић, да она мора одговарати „српској савременој стварности; мора нићи и развијати се из садашње неопходности једне живе органске везе између наше, тренутно ма и незавидне, садашњице и наших вековних добрих српских традиција у духу Мајке Југовића, мајке и сестре Јевросиме, Косовке девојке, деспотице Јефимије и осталих узоритих ликова српске жене“. У једној новој школи, „српска девојка ће се морати *скроз преваспитати, преоријентисати и стварно просветити* да би се таква повратила дому и свом огњишту“.³⁰

Тако преваспитана девојка се враћа „огњишту“ (традиционалним, патријархалним вредностима), идеалном моделу, загубљеном у хаосу модернизације и страних утицаја. Она се на тај начин „повратила из канцеларије, продавнице, фабрике и туђинске агитаторске ћелије с једне стране, као и из дансинга, биоскопа, са корзоа, из карташког стола, из гарсонјере,³¹ с друге стране; најзад и из покоје од ‘хуманих’ установа за траћење времена ван куће и параде на рачун социјалне заштите, која, у савременом друштву, спада у делокруг првенствено државних и општинских социјалних установа“.³²

Магазиновић је сматрала да се „*вредносна равноправност* женских чланова српске народне заједнице у свим њеним облицима *од породице до државе* не сме (се) и даље код нас бркати са фиктивном једнакошћу полова у смислу феминистичке идеологије 19 века, по којој у школовању као и у избору позива, не треба да буде баш никакве разлике између девојке и младића“. Указивала је да су главне поборнице оваквог концепта једнакости биле Јеврејке: Клара Цеткин, Лили Браун, Анита Аугсбург и „полујеврејка“ Александра Колонтај.³³

За Магу Магазиновић економски разлози нису били убедљив и оправдан повод за „масовно рушење и распадање породичне заједнице и села и вароши, као и за данашњи став омладине према кући и породици, школи и наставницима“. Одбацивала је вредност „фамозног економског момента“ као одлучујућег и оправдавајућег за напуштање породичног огњишта и одлазак жена и девојака у „свет“, у коме се издржавају радећи често за „платицу, која јој једва стиже за свилене чарапе и ‘неопходну’ шминку“.³⁴ Постављала је питање „као да и чисто духовни моменти: жеља за ‘из-

³⁰ Isto.

³¹ Kao simbola „samačkog izdvajanja“, „otcepljenja“ od porodice, „mesta vabračnog greha“ van dohvata kontrole porodice.

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

живљавањем⁷ у смислу фројдистичке пропаганде и заводничке агитације није у највећој мери дејствовала рушилачки у свој тој промашености нашег васпитног живота за последње четврт века, у коме се тежиште живота и женске омладине померило из дома и школе на улицу, плажу, дансинг и сл.³⁵

Просветни гласник је 1942. године објавио још један прилог Маге Магазиновић, написан 1939. године, посвећен васпитању немачке омладине. У њему је она „показала разумевање“ за правац који је националсоцијалистичка педагогија следила.³⁶ Она је наглашавала да „од основне до највише стручне школе, свака је немачка школа стопроцентно *школа рада*... Школа је истинска *ђачка делаоница*, без имало старошколске разредне пасивности, наставничког доцирања, *ђачког лекцијаштва*, извлачења од школског рада, траћења недеља, месеци и година у школској клупи без видљивих резултата у школском раду и личном здравственом, умном и етичком напретку“. У школама у Немачкој: „Уметност уопште, па и као васпитно средство и наставна грађа, такође стављена на сасвим нове основе... Сва уметничка дела из прошлости, особито многа из доба крајем 19 и почетком 20 века у којима, по оцени данашње оријентисаних меродавних уметника, васпитача и народних просветитеља, има ма и најмање нечег мекушног, болешљивог, префињеног, чулно-еротичног или порнографског, одбацује се како ‚изопачена уметност‘ (надреализам, дадаизам, итд), ‚јеврејског укуса‘ као и ‚јеврејски вицеви и хумористички листови‘, који омаловажавају личност од вредности, њихова дела или сам немачки народ“.³⁷

Ови њени ставови о „чишћењу“ уметности – које су нацистичке власти радикално извеле избацавањем из музеја и галерија слика и скулптура авангардних уметника или оних који су били „расно неподобни“ (укључујући, на пример, и радове старог, чувеног члана Пруске академије Макса Либермана), скидањем са програма концертних дворана и радио-програма музике композитора и извођача или предавача са уметничких академија по истом критеријуму – могу да изгледају чудно, имајући у виду њено неконвенционално уметничко образовање. Али се такође могу препознати и као симптом снаге оних утицаја и схватања која су продирала и ширила се Европом из нацистичке државе, укључујући и елементе антисемитизма, налазећи у различитим срединама, у различитом обиму, и под различитим изговорима и поводима, своје следбенике.³⁸

³⁵ Zanimljivo je da Maga Magazinović, pionir modernog baleta i Rajnhardova (Max Reinhardt) učenica, na spisak „arhigrehova“ stavlja negativan uticaj „dansinga“. Videti: Maga Magazinović, *n. d.*, str. 238–284.

³⁶ Maga Magazinović, „Prosvećivanje naroda u današnjoj Nemačkoj“, *Prosvetni glasnik*, br. 8, avgust 1942, str. 396–401.

³⁷ *Isto*, str. 397, 398.

³⁸ O odnosu nacističke ideologije i umetnosti videti: Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo – Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914–1945)*, Narodna knjiga, Beograd, 1981.

Она је навела и своја искуства која је стекла посетом једном лого-ру Хитлер-југенда: „Једноставним животом у природи, јачањем тела гимнастиком и спортовима, без тежње за англо-американским рекордерством, свакодневним радом за себе и за заједницу, простом и здравом храном јачају се омладинци у групама од по неколико стотина... Другарство је главни тон такве заједнице, а гвоздена дисциплина њена спољашња форма. Честољубље, сарадња и помоћ слабијим а такмичење са себи равним очевидно се испољавају у томе животу. Збиља, рад, прост живот али и здраво весеље и хумор одлично канализирају омладинску снагу, телесно-духовну особито у доба пубертета и одлично помажу да се то доба здраво преброди. Сексуално обавештење не веша се на велико звоно, и то се обавља стварно, без невештог и излишног дражења маште (а ла Др. Костић и наши ,црвени‘). Између дечака и девојчица гаји се другарство.“³⁹

Истраживања сексуалности у Трећем рајху, међутим, дају једну слику која је далеко од ове идеализоване, готово асексуалне представе коју је понудила Мага Магазиновић. Малограђанска, стереотипна слика неискусних, наивних немачких *Mädl*, наслеђена из тривијалне бидермајерске литературауре и инструментализоване од стране нацистичке пропаганде, за које је Хитлер у „*Mein Kampf*“ писао да треба да упознају свака „свог витеза“, дајући увек предност војницима над „невојницима“ – била је далеко од нимало чедног модела сексуалног понашања нацистичке елите,⁴⁰ па до праксе „Лебенсборна“ – екстремног еугеничког „експеримента“, у коме је требало „укрштањем“ „расно најквалитетнијих“ немачких девојака и припадника елитних СС-јединица добити идеално потомство – који по својој стварној функцији нису били ништа до бордели високе категорије које су организовали држава и партија.⁴¹

М. Магазиновић је истакла да „као (и) вође омладинских организација и наставници, учитељи и професори свих школа, поред савремене стручне спреме, безусловно морају имати и ,беспрекорно гледиште на свет‘ тј. национал-социјалистичко. Личности верски занесене, сталешки уображене, либералистички и псеудодемократски, космополитски или деструктивно-интернационалистички оријентисане апсолутно не могу бити васпитачи ни наставници омладине у данашњој Немачкој. Једино томе има да се припише та апсолутна *једнодушност* немачког школства и видљиво постигнути *препород* у школовању немачке омладине у чисто национал-социјалистичком духу за

³⁹ *Isto*, стр. 398, 399. Dr Aleksandar Kostić (1893–1983), profesor beogradskog Medicinskog fakulteta, jedan od njegovih osnivača. Pionir seksologije u Srbiji; bio je urednik *Biblioteke za seksualna pitanja*, između ostalog, autor knjiga *Polni život čoveka*, *Seksualno u srpskoj narodnoj poeziji* i dr.

⁴⁰ O ovome videti: Gudrun Schwarz, *Eine Frau an seiner Sippengemeinschaft*, Hamburger Edition, Hamburg, 1997. Gudrun Schwarz piše, između ostalog, i o raširenoj praksi bigamije u samom vrhu nacističke države i partije.

⁴¹ Videti: M. Hilel, *U ime rase*, Zagreb, 1976.

тако кратко време“. У Напомени она додаје: „Њима сигурно нису потребни ‚национални семинари‘ а да њима руководе тако шарено оријентисани наставници: једни, по налогу, југословенски, други, по пркосу, племенско-патриотски (хрватски на пр.), трећи, затуцано, католички; једни радикални, други демократски, трећи пацифистичко-зидарски, па чак и анархистичко-комунистички ит. д. али ниједни довољно српски оријентисани“.⁴²

У овом њеном симптоматичном изјашњавању и разумевању принципа једног другачијег образовања младежи, који би били сродни оној идеолошкој дидактици и педагогији каква је била уведена у Немачкој националсоцијалиста, може се наслутити покушај да своје одушевљења за улогу телесног образовања („Körperschulung“) повеже са „национално-духовном обновом“ коју је прокламовао Недићев режим. Није видела, или није желела да уочи, да је, као што је био случај са нацистичким приступом образовању женске омладине, кроз њихово укључивање у „Савез немачких девојака“ (Bund Deutscher Mädel),⁴³ женски еквивалент Хитлерове омладине (Hitler Jugend), милитаризовано образовање, спровођено кроз праксу и идеал „кампова и колона“, било припрема превасходно за њихову будућу биолошку функцију, којој је режим давао предност над свим осталим.⁴⁴ Свођење првенствено на овај вид и улогу жене сужавањем њеног социјалног простора, освајаног од почетка века кроз еманципацију и женски покрет, нацистички режим је објашњавао управо потребом искорењивања опасних и немачкој нацији и раси страних утицаја, чије је једно од средишта био феминистички покрет.⁴⁵

Овакви ставови Маге Магазиновић су били далеко, заправо потпуно супротни од њених младалачких схватања о потреби и природи „образовања женскиња у Србији“ и улози економског момента, који „гоне женскиње да изађу из куће у свет и да зарађују и стварају сувишак женског пролетаријата“, чији положај неће „ниуколико изменити ни олакшати баналне фразе противника женског питања односно женског образовања, нарочито ова – коју су готови избацити као из пушке: Жена има свој природни позив и свој делокруг у кући“.⁴⁶

⁴² Isto, str. 400.

⁴³ V: Gabriele Kinz, *Der Bund Deutscher Mädel. Ein Beitrag über die ausserschulische Mädchen-erziehung im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main, 1991.

⁴⁴ O ulozi posebnih institucija za ideološko vaspitanje devojaka u Nemačkoj u vreme nacionalsocijalističkog režima videti: „Weibliche Elite für die Diktatur? Zur Rolle der nationalsozialistischen Erziehungsanstalten für Mädchen im Dritten Reich“, u: Ursula Aumüller-Roske (Hrsg.), *Frauenleben-Frauenbilder-Frauengeschichte*, Pfaffenweiler, 1988, str. 17–44.

⁴⁵ O školi u nacionalsocijalizmu v.: Rolf Eilers, *Die nationalsozialistische Schulpolitik. Eine Studie zur funktionierung der Erziehung in totalitären Staat*, Köln, Opladen, 1963; Kurt-Ingo Flessau, *Schule der Diktatur. Lehrpläne und Schulbücher des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main, 1972; Harald Scholtz, *Erziehung und Unterricht unterm Hakenkreuz*, Göttingen, 1985.

⁴⁶ M. Magazinović, „Образованье женскиња у Србији“, *Moj život*, str. 421–425. Ovaj tekst objavila je u beogradskoj *Politici*, 1905.

Summary

The Place of Women in the Ideological and Propaganda Vocabulary of the Collaborationist Regime in Serbia in WWII

Key words: *WWII, Serbia, collaboration, patriarchal society, anti-modernism, situation of women*

The paper deals with the analysis of opinions on the place and role of women in the Serbian society which were proffered during WWII by some of the leading figures of the collaborationist regime and public personages in propaganda statements or in texts published in the press and in journals. In them any kind of female „outstepping“ of the narrow boundaries of the patriarchal, traditional society and the behavior, above all of the educated, urban part of the female population, was severely criticized as „decadent“ and „anational“. In the plans for creation of a „householder“ state of estates of the collaborationist administration of general Milan Nedić, who was the local instrument of the German occupational policy, further reduction of anyway narrow social space which had been conquered during the inter-war period, was foreseen for women. Such „restructuring“ of the Serbian society in order to include it into the „German New European Order“ in the future, had to lead to its „reruralisation“ in social and political sense, as well as to the conservation of a patriarchal and traditional system in which the place of women would be reduced to those roles seen and stressed as fit and „natural“, connected with their biological role and that of the „preservers of the hearth“.

The authors espousing these views accused foreign influences which arrived through curriculum of Yugoslav school and particularly through female teachers of non-Serbian origin, for „deviations in education“ of both male and female youth duering the inter-war period. They were part of the tendency to discard and discredit the whole experience of living in the common, Yugoslav state as tragic deviation and a „historical mistake“ of the Serbian political elite.

Views on women's place in the policy of Serbian collaborationists and circles close to them, remained within limits of ultraconservative, nationalist ideas with ideological additions from those gamut of ideas hailing from the centres of the Fascist ideology.

УДК 94(497.5)“1941/1945“(093.2)
341.485(497.5)“1941/1945“(093.2)
341.322.5(=163.41)(497.5)“1941/1945“(093.2)

GENOCID NAD SRBIMA, ROMIMA I ŽIDOVIMA U KOTARU NOVA GRADIŠKA TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

Dr Filip ŠKILJAN

nastavnik na Hrvatskim studijama, Zagreb

APSTRAKT: *U tekstu se govori o genocidu nad Srbima, Romima i Židovima za vrijeme Dugog svjetskog rata na području kotara Nova Gradiška. Koristeći izvornu arhivsku građu iz Hrvatskog državnog arhiva, štampanu građu, literaturu, memoare i usmena svjedočanstva autor pokušava dati pregled osnovnih događanja na području kotara tijekom Drugog svjetskog rata.*

Ključne reči: *genocid, Srbi, Romi, Židovi, Jasenovac, Nova Gradiška, koncentracioni logori*

Povijesno-geografski okvir

Područje kotara Nova Gradiška i Okučani¹ prije Drugog svjetskog rata bilo je etnički vrlo šaroliko. Naime, prije Drugog svjetskog rata četvrtinu stanovnika kotara činili su Srbi, uglavnom nastanjeni u zapadnom dijelu (oko Okučana).² Srpsko pravoslavno stanovništvo u ove krajeve se doseljavalo u nekoliko

¹ Uspostavom NDH kotar Okučani je ukinut Odredbom poglavnika 19. travnja 1941. Upravne općine bivšeg kotara Medari, Okučani i Stara Gradiška pripojeni su kotaru Nova Gradiška, a upravna općina u Rajiću kotaru Novska. (Vidjeti u: Zdravko Krmić, *Slavonija 1941*, Osijek, 1978, str. 67)

² Na području sreza Nova Gradiška prema popisu iz 1931. godine (unutar sreza se nalazio tada i kotar Okučani) bilo je 39.012 rimokatolika i 12.700 pravoslavnih, a na području grada Nova Gradiška 1020 pravoslavaca i 2.905 rimokatolika. Općina Cernik brojala je 6.041 rimokatolika i 985 pravoslavaca, općina Davor 1.900 rimokatolika i 21 pravoslavaca, općina Dragalić 642 rimokatolika i 81 pravoslavnog, općina Mašić 808 rimokatolika i 3.411 pravoslavnih, općina Nova Kapela 6.836 rimokatolika i 314 pravoslavnih, općina Okučani 1.899 rimokatolika

navrata od 16. do 18. stoljeća.³ U samom gradu Nova Gradiška, ali i u većim naseljima kotara, kao što su Okučani, Cernik, Bijela Stijena, Staro Petrovo Selo, Gunjavci i Rešetari, Židovi su bili naseljeni od 18. stoljeća. Oni su činili sastavni dio najprosperitetnijeg dijela stanovnika Slavonije. Naime, većina njih bili su liječnici, trgovci, umjetnici i obrtnici. Temeljite promjene raspoloženja prema Židovima, Srbima i Romima na području Hrvatske započele su osnutkom NDH 10. travnja 1941. godine.⁴ Već sedam dana nakon uspostave NDH doneseni su propisi koji su ozakonili teror i odredili državne institucije koje će teror provoditi. Tako je već 17. travnja 1941. g. donesena Zakonska odredba za obranu naroda i države.⁵ Njome se utvrdilo da svatko „tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina velezdaje“, a takvoga „ima stići kazna smrti“. Dana 25. travnja 1941. godine Pavelić je izdao Zakonsku odredbu o zabrani ćirilice.⁶ U Narodnim novinama od 30. travnja 1941. g., dakle samo dvadeset dana nakon uspostave NDH, donesena je Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda i Zakonska odredba o državljanstvu.⁷ Sve tri zakonske

i 6.130 pravoslavnih, općina Orubica 1.372 rimokatolika i 4 pravoslavna, općina Rešetari 6.306 rimokatolika i 175 pravoslavnih, općina Stara Gradiška 2.450 rimokatolika i 591 pravoslavnih, općina Staro Petrovo Selo 5.959 rimokatolika i 463 pravoslavnih, općina Štivilica 1.724 rimokatolika i 17 pravoslavnih, općina Vanjska Nova Gradiška 3.073 rimokatolika i 508 pravoslavnih. Sela s apsolutnom srpskom većinom u srezu Nova Gradiška tada su: Lađevac, Bodegraj, Benkovac, Trnakovac, Lještani, Gornji Rogolji, Donji Rogolji, Bobare, Čapraginci, Širinci, Ratkovac, Cage, Okučani, Čovac, Gredani, Vrbovljani, Dubovac, Kosovac, Smrtić, Gornja Trnava, Medari, Mašić, Mašička Šagovina, Žuberkovac, Donji Bogičevci, Šumetlica, Sinlije i Stara Gradiška. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd, 1938, str. 89)

³ Prvi val doseljavanja pravoslavnih stanovnika u Slavonsku posavinu bio je između 1560. i 1570. godine. Drugi val doseljavanja uslijedio je nakon odlaska Osmanlija iz Slavonije između 1692. i 1706. godine. Oko Okučana i Cernika bilo je sredinom 18. stoljeća 550 pravoslavnih kuća. (Više u: Mirko Marković, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb, 2002; Adam Pribičević, *Naseljavanje Srba po Hrvatskoj i Slavoniji*, Vindzor, 1955; Radoslav M. Grujić, *Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad, 1909; R. M. Grujić, *Spomenica o srpskom pravoslavnom vladicianstvu pakračkom*, Beograd, 1996.

⁴ O odnosu prema Srbima, Židovima i Romima u NDH vidjeti u: Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008*, Zagreb, 2008, str. 256–271; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978, str. 158–187; Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980, str. 117–137; Ladislaus Hory, Martin Broszat, *Der Kroatische Ustascha Staat*, Stuttgart, 1964; Narcisa Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima–Jasenovac 1942*, Zagreb–Jasenovac, 2003; Ivo Goldstein–Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.

⁵ Više o zakonskoj odredbi za obranu naroda i države u: *Zakoni NDH*, I, Zagreb, 1941, str. 15; *Hrvatski narod*, 18. travnja 1941; I. Goldstein–S. Goldstein, *n. dj.*, Zagreb, 2001, str. 117.

⁶ *Narodne novine*, 25. travnja 1941.

⁷ O zakonskoj odredbi o državljanstvu vidjeti više u: *Narodne novine*, 30. travnja 1941; *Zbornik zakona i naredaba NDH*, 1941, str. 42; *Zakoni NDH*, Zagreb, 1941, I, str. 109–112; I. Goldstein–S. Goldstein, *n. dj.*, Zagreb, 2001, str. 119–121.

odredbe bile su direktno uperene protiv Roma i Židova. Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti točno je definirano tko je „arijevac“, a tko to nije. Zakonskom odredbom o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda zabranjeno je sklapanje braka između Židova i Roma te pripadnika drugih nearijevskih rasa s pripadnicima arijevskih rasa. Zakonska odredba o državljanstvu Romima i Židovima oduzela je pravo na državljanstvo. To znači da svaka osoba koja nije državljanin NDH, ne stoji pod zaštitom države pa je, prema tome, izložena svakoj vrsti progona. Vrlo brzo nakon toga, 3. svibnja 1941, Pavelić je donio Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu. Početkom lipnja donesena je odredba o ukidanju svih „srpsko-konfesionalnih pučkih škola i zabavišta“, a sredinom srpnja izdana je naredba o ukidanju naziva „srpsko-pravoslavna vjera“ s obrazloženjem da nije više u skladu s novim državnim uređenjem, pa se određuje da se u buduće upotrebljava naziv „grčko-istočna vjera“. Uz to uslijedile su i promjene imena pojedinih mjesta, zabrana slobodnog kretanja Srbima i Židovima, a potom označavanje, otpuštanja s posla, oduzimanje imovine i prva hapšenja. Ustaške su vlasti imale plan da poubijaju sve Židove, njih oko 40.000 na području NDH. Na temelju istih rasnih zakona trebali su biti poubijani i svi Romi, njih oko 15.000. Ustaške vlasti nisu imale precizan plan što učiniti s gotovo dva milijuna Srba u NDH. Značajan broj ustaških dužnosnika tvrdio je kako bi „srpsko pitanje“ trebalo riješiti po načelu „trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu pokrstiti“. Na primjeru kotara Nova Gradiška, koji se nalazio unutar velike župe Livac i Zapolje moguće je pratiti ustaški sistem terora prema Srbima, Židovima i Romima od 1941. godine do 1945. u svim njegovim elementima.

Holokaust u kotaru Nova Gradiška

Već prije uspostave NDH na području kotara Nova Gradiška postojali su profašistički elementi u Novoj Gradišci. U novogradiškoj gimnaziji je tridesetih godina bila posebno snažna frankovačka organizacija, baš kao i SKOJ.⁸ Tako je u proljeće 1939. godine frankovačka organizacija u Novoj Gradišci organizirala veliku križarsku smotru. Došli su članovi križarskog društva iz cijelog novogradiškog kotara. Govorio je poznati frankovac Cicak koji je napao tri zla koja razdiru hrvatski narod: komunizam, židovstvo i masoneriju. „A sva tri zla su svojstvena Srbima“. Frankovačka organizacija je imala posebno jak utjecaj u Rešetarima i Gornjim Bogičevcima. Zbog dobrih poznavanja lokalnih prilika frankovci su ubrzo nakon uspostave NDH mogli pohapsiti članove organizacije SKOJ-a, viđenije Srbe i Židove i sve one za koje su smatrali da djeluju protuhrvatski. Već u svibnju 1941. pod vodstvom ustaškog inženjera Ivana Baretića srušila je ustaška omladina do temelja židovski hram u Novoj Gradišci, a građa, unutarnji uređaji i predmeti bogoslužja razvučeni su i upropašteni.

⁸ Antun Duhaček, *SKOJ u novogradiškoj gimnaziji i području njenog djelovanja: građa za povijest NOB*, Nova Gradiška, 1985, str. 46, 60–63, 107–121 i druga mjesta.

Istovremeno je oštećeno i židovsko groblje u Cerniku.⁹ U Novoj Gradišci Židovima je zabranjeno stanovanje u pojedinim ulicama u središtu grada. Gradsko poglavarstvo u Novoj Gradišci donijelo je 4. kolovoza 1941. godine odluku o iseljavanju „grkoistočnjaka i Židova“ iz ulica Maršala Kvaternika, Doglavnika Budaka, Ustaškoj, Dr. Milovana Žanića, Filipovićeve, Reljkovićeve, Kramarićeve i Lisinskoga. Rok za „izseljenje je najdalje zaključno 6 kolovoza 1941. u 18 sati“.¹⁰ I njemačka narodna skupina u Novoj Gradišci djeluje protiv lokalnih Židova. Tako Zapovjedništvo osječkog divizijskog područja izvještava Ministarstvo hrvatskog domobranstva kako su Nijemci, među ostalim, dana 19. rujna 1941. godine uhapsili 31 Židova u Novoj Gradišci.¹¹ Još u studenom 1941. Nijemci su držali 23 Židova u pritvoru pod sumnjom da su komunisti.¹² Dok se hrvatsko stanovništvo radovalo uspostavi NDH, „nepoželjne“ nacionalne i vjerske manjine, kao što su Židovi, Srbi i Romi strahovale su za svoju egzistenciju. Stanje najbolje opisuje pismo novogradiške židovke Stefi Gross. Ona napominje kako je mali dio Židova uspio izbjeći stradanja. „Koliko je meni poznato, samo Zora Bauer emigrirala je 1936./1937. u Palestinu. Svi drugi dočekali su Nijemce i ustaše. Pojedini su se spasili kao ratni zarobljenici, kao primjerice moj brat Julius (Đula) Wachslерf, te dr. M. Stockhammer i Otto Fried. Moja braća Otto i Hinko Wachslер, s obiteljima su pobjegli u Dalmaciju, koja je bila pod talijanskom okupacijom.“¹³ Krajem 1941. godine veći dio židovske zajednice u Novoj Gradišci bio je poslan u koncentracione logore, a njihova je imovina opljačkana i uništena. O tome svjedoči dopis župana velike župe Livac-Zapolje Šimunovića kojim traži da se iz Nove Gradiške što prije isele Židovi: „U Novoj Gradišci još do sada niese u celosti primjenjene mjere protiv Židova, kao u nekim drugim gradovima. Javno sigurnostni obziri u ovom kraju međutim traže, da se iz Nove Gradiške kao središta Velike župe Livac-Zapolje odstrane svi nepoćudni elementi, a napose Židovi sa jedinom iznimkom dvojice ili trojice Židova koji su od ministarstva unutarnjih poslova dobili već prije slobodu kretanja i oprost od nošenja znaka radi posebnih, a temeljnih razloga.“ Šimunović traži uklanjanje Židova iz Nove Gradiške zbog učestalih napada „četničko-komunističkih odmetnika na obroncima gore Psunja i u nedalekoj okolini Nove Gradiške“. On smatra da Židovi surađuju s odmetnicima, a osim toga kao razlog istjeravanja Židova iz njihovih kuća navodi i nedostatak prostora potrebnog za smještaj činovnika i službenika. On kao prijedlog donosi mogućnost odvođenja Židova u Kazneni zavod u Staru

⁹ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Služba državne sigurnosti Republički sekretarijat za unutarnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje SDS RSUP SRH), kutija 40, Zločini okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskoj protiv Jevreja, 57–58.

¹⁰ *Grada za historiju narodooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga I, Slavonski Brod, 1962, str. 82–84.

¹¹ *Isto*, str. 191.

¹² *Isto*, str. 226.

¹³ Vjekoslav Žugaj, *Židovi novogradiškoga kraja: povijesni prilozi*, Zagreb, 2001, str. 84.

Gradišku (koji u to vrijeme još nije pretvoren u koncentracioni logor), a kasnije u Jasenovac. „Ovi Židovi su u velikoj većini sposobni za rad i to odrasli muškarci i za teže poljske poslove, dok bi žene mogle vršiti krojačke i slične ženske radove za ‘zimsku pomoć’ ili možebitno za druge potrebe javnih pa i vojnih ustanova.“ Kao najveći problem ističe kako su u Novoj Gradiški Židovi „bez ikakvog zanimanja, pošto će i posljednje trgovinske radnje istih biti ovih dana zatvorene, a njihovo uzdržavanje bi palo na teret grada“.¹⁴ Između 25. i 27. prosinca 1941. godine u Novoj Gradišci su pohapšeni svi Židovi, njih 133.¹⁵

Prva hapšenja i „iseljavanja“ Srba

Ni druge dvije grupe (Romi i Srbi) nisu mnogo bolje prošle. Pravoslavni Srbi, koji su svakako činili značajnu nacionalnu i vjersku zajednicu na području Nove Gradiške, hapšeni su već 11. travnja 1941.,¹⁶ dakle svega jedan dan nakon uspostave NDH.¹⁷ Tada je uhapšeno oko tridesetak Srba, odreda bogatijih trgovaca, krojača, željezničara, advokata, bankara i činovnika. Uhapšeni su bili optuženi da su četnici. O tome svjedoči Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Rajko Marković: „U noći 10. na 11. aprila 1941. godine kod povratka iz vojske pri ulazu u grad Novu Gradišku uhapšen sam od strane ustaša (...) Ove iste noći uhapšeno je iz Nove Gradiške građana Srba oko 30. (...) Ovde u zatvoru ostali smo do 6. maja 1941., koga dana smo odpremljeni automobilom u logor Staru Gradišku, tu smo ostali do 2. jula 1941., koga dana su kod mene došli ustaški stožernik Lukac Milan i sudija Poljak Rudolf, sa gotovim darovnim pismom, koje je potpisao i moj otac Živko i majka Angelina i rekli mi ako potpišem ovo darovno pismo u kojem darujem NDH svoju kuću, veletrgovinu sa svim potraživanjima i gotovinom u ukupnoj vrednosti 4,000.000 din. (...) Na ovo darovno pismo da se spasim život dao sam svoj potpis, te sam zatim odmah pušten, u Novu Gradišku došao i sa svojim roditeljima i obitelji prisilno smo preseljeni u Srbiju.“¹⁸ Milan Đurić, prodavač i gostioničar iz Šumetlice također

¹⁴ *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novogradiškom i okučanskom području 1918.–1945*, Slavonski Brod, 1971, str. 138–140 i u V. Žugaj, *n.dj.*, str. 84–87.

¹⁵ HDA, SDS RSUP SRH, kutija 28, Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području kotara Nova Gradiška, 11.

¹⁶ Činjenica da su u Novoj Gradišci prva hapšenja učinjena tako rano govori o dobroj organiziranosti predratne frankovačke organizacije. (A. Duhaček, *n. dj.*, str. 46, 60–63, 107–121 i druga mjesta)

¹⁷ O tome događaju piše Jovan Mirković, „Zločini genocida: Eterović Mirko“ u: *Međunarodna konferencija o Jasenovcu, Jasenovac – sistem hrvatskih ustaških logora genocida 8.–10. svibnja 2000.*, II knjiga, Banja Luka – Donja Gradina, 2002, str. 116–119. Prema njegovim istraživanjima toga je dana uhapšeno 57 Srba, od čega sedmoro djece i 13 žena, a za zločin je odgovoran Mirko Eterović, koji je vrlo vjerojatno bio glavni povjerenik centralne ustaške vlasti u Novoj Gradišci zajedno sa stožernikom Milanom Lukcem. Novac koji su novogradiški Srbi pohapšeni 11. travnja 1941. godine „darovali“ NDH iznosio je 19 milijuna predratnih dinara.

¹⁸ HDA, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – Zh, kutija 297, 17477–17546.

je uhapšen u prvom naletu. Brat Đuro Đurić i majka Jula Đurić „daruju“ trgovinu i gostionicu državi ukoliko se Milan Đurić pusti na slobodu i iseli u Srbiju.¹⁹ Velika župa Livac Zapolje prihvaila je prijedlog majke i brata Milana Đurića te je on pušten na slobodu. Miloš Divić, advokat iz Nove Gradiške »poklonio je« svoju kuću i advokatsku kancelariju NDH te su iseljeni u Srbiju. Đuro Petrić je osim svojih nekretnina „poklonio“ i dionice, a u kuću mu se uselio Milan Lukac, ustaški stožernik u Novoj Gradišci. Neki su se u tom prvom hapšenju spasili na taj način. Međutim, jedan dio uhapšenih, nije tako dobro prošao. Gavro Bogdanović i Nikola Protić nađeni su obješeni u svojoj ćeliji prema iskazu Veljka Zeca. Navodno su ustaše željeli da se misli da su to oni sami učinili. Mirko Trninić i Vukašin Žegarac su otpremljeni u logor Jasenovac nakon boravka u Staroj Gradišci. Uz njih dvojicu još desetorica uhapšenih završili su u Jasenovcu. Preostalih šesnaestoro uhapšenih potpisali su darovne ugovore kojima svu svoju imovinu »poklanjaju« novouspostavljenoj NDH. Prema iskazu Dragutina Gajskog, advokata u Novoj Gradišci, upravo je Milan Lukac uspio spriječiti da se na sjednici Hrvatskog gospojinskog društva u Novoj Gradišci 6. svibnja 1941. strijelja spomenutih 28 Srba (dvojica su već bili mrtvi).²⁰

Tih dana su ustaše u mjestu Stari Slatinik, kotar Slavonski Brod, pohapsili po naredbi tabornika 30 Srba koji su trebali biti sprovedeni u Novu Gradišku.²¹ Iskaz o tome što se dogodilo dali su Stevo Vukadinović, Đoko Mucić i Nikola Janjatović iz Starog Slatinika. Ustaše iz Nove Kapele okupili su ustaše iz Starog Slatinika, Stupnika, Andrijevac i Oriovca te opkolili 16. travnja 1941. godine selo Stari Slatinik. U Starom Slatiniku ustaše su uhapsili 23 ljudi, a u Brodskom Stupniku sedmero. Nakon fizičke torture uhapšenike su sproveli u žandarmerijsku stanicu u Oriovac. Od tamo su ih sutradan otpremili u Novu Kapelu, a odande su trebali biti odvedeni u zatvor²² u Novu Gradišku. Međutim, kod mjesta Krčeničnik kod Starog Petrovog Sela spomenuti Srbi su pobijeni, a potom je poslana komisija koja je trebala utvrditi okolnosti ubojstva. Bijegom se spasilo petoro uhapšenika. Okolnosti ubojstva međutim, nikada nisu ustanovljene.

Nedugo potom, dana 16. svibnja 1941. godine, u 18 sati u selo Ratkovicu, na krajnjem istočnom dijelu novogradiškog kotara, došlo je 7 ustaša iz okolnih sela gradiškog, brodskog i požeškog kotara i iz same Ratkovice i pohapsilo 16 Srba te ih odveli u zatvor u Novu Kapelu.²³ Uhapšeni Srbi su terećeni kao

¹⁹ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 446, 1657/41.

²⁰ HDA, ZKRZ – Zh, kutija 297, 17477–17546.

²¹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 337, 22672–22704. U HDA, SDS RSUP SRH, kutija 28, Rekonstrukcija ustaškog pokreta i aparata na području kotara Nova Gradiška, 10 stoji pogrešna informacija da uhapšenici bili iz mjesta Batrina, kotar Nova Gradiška i da ih je ubijeno 32. S. Hrečkovski navodi da je seljaka bilo 35 (Slavica Hrečkovski, „Društveno-političke prilike u Slavoniji nakon okupacije“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, sv. 11 (1974), str. 44).

²² Zatvor u Novoj Gradišci imao je funkciju neke vrste tranzitnog centra, sabirališta, odakle su zatočenici najčešće slani u koncentracione logore Jasenovac i Stara Gradiška.

²³ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 375, 27819–27826.

„nepoćudni i opasni za ondašnji ustaški poredak“. Nakon zatvora u Novoj Kapeli spomenuti Srbi su odvedeni u zatvor u Petrinjskoj. Odatle je Pero Treskavica, koji daje izjavu Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, uspio izaći zahvaljujući molbi Hrvata iz rodnoga sela. Ostalih petnaestoro su odvedeni u logor Danica kod Koprivnice, odakle su pušteni samo dvojica zbog invaliditeta i zbog starosti. Trinaestoro je iz Danice prebačeno u logor Jadovno gdje su pobijeni. Zdravko Dizdar iznosi brojku od 15 stradalih Srba s područja Nove Gradiške u logoru Danica (tj. u Jadovnom).²⁴ Očito je da su trinaestorica Srba iz Ratkovice među njima.

Usporedno s hapšenjima i prvim ubojstvima ustaše su organizirali skupštine u svim gradovima NDH. Tako je početkom lipnja održana i skupština u Novoj Gradišci kojoj je prisustvovalo oko 8000 ljudi. Na skupštini je govorio i Milovan Žanić²⁵, ministar pravosuđa NDH: „Ova država, ova naša domovina mora biti hrvatska i ničija više. I zato oni, koji su došli ovamo, ti treba i da odu.“²⁶

I uistinu, prvo su otišli istaknuti Srbi i pravoslavni svećenici. Za bogate i istaknute Srbe već smo spomenuli hapšenje 11. travnja 1941. godine, a svećenici su se počeli iseljavati u Srbiju krajem lipnja i početkom srpnja 1941. godine. Već u lipnju 1941. paroh Nestor Rodić iz Medara dobio je dozvolu za iseljenje iz NDH pod uslovom da mora što je moguće brže iseliti.²⁷ Župan velike župe Livac-Zapolje dozvolio je kćeri spomenutog paroha da u Novoj Gradišci pronađe sobu u koju će premjestiti stvari dok se ne ise. Međutim, već nakon tri dana vlasti su zaplijenile svu parohovu i kćerkinu imovinu u iznajmljenoj sobi u Novoj Gradišci. Paroh je „iselio“ u Srbiju, ali je potom preko Milana Novakovića, učitelja u mirovini pokušao doći do svojih i kćerkinih stvari pišući molbe Državnom ravateljstvu za ponovu. O ishodu molbe nemamo podataka. U noći između 7. i

²⁴ Zdravko Dizdar, „Ljudski gubici logora ‘Danica’ kraj Koprivnice, 1941–1942.“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 34, sv. 2, Zagreb, 2002, str. 388–389.

²⁵ Milovan Žanić, odvjetnik i političar (1882–1946), službovao u Novoj Gradišci, na listi Hrvatske zajednice izabran je za narodnog zastupnika 1925. godine. Potpisnik je „Izjave hrvatske opozicije“ (9. kolovoza 1925), u kojoj se vodstvo HSS-a optužuje da je prihvatilo Vidovdanski ustav bez znanja hrvatskih zastupnika. Nakon uvođenja šestosiječanjske diktature 1929. bio je prvi suđen po Zakonu o zaštiti države u Beogradu, te mu je kao posljedica toga oduzeto javno bilježništvo. Od 1937. godine ima vlastiti odvjetnički ured u Zagrebu, a početkom 1941. bio je interniran u Krušćici. Ante Pavelića je dočeka kod Karlovca 13. travnja. Istog dana kada je uspostavljena NDH imenovan je opunomoćenikom za unutarnje poslove, a 12. travnja u privremeno Hrvatsko državno vodstvo. Zajedno sa S. Kvaternikom 10. travnja potpisuje Zakon o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj, a 13. travnja sam potpisuje Proglaš o uspostavi Hrvatskoga oružničkoga zapovjedništva. Kao predsjednik Zakonodavnog povjerenstva član je prve vlade NDH (16. travnja 1941), a potom i druge (10. kolovoza 1942). U tom je svojstvu potpisivao rasne zakone. Sredinom veljače 1942. imenovan je državnim ministrom u Predsjedništvu Vlade, na kojoj dužnosti ostaje do studenog 1943, kada je umirovljen na vlastitu molbu. U emigraciju odlazi u svibnju 1945, a potom u Italiju gdje je i umro u logoru. (*Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997, str. 433).

²⁶ O skupštini u Novoj Gradišci vidjeti više u: *Hrvatski narod*, br. 109, 3. lipnja 1941.

²⁷ HDA, Državno ravateljstvo za ponovu, kutija 501, 21560/41.

8. srpnja 1941. godine zapaljena je pravoslavna crkva u Novoj Gradišci. Sutradan je uhapšen radi požara sin mjesnog paroha Velimir Buzadžić, maturant, a njegov otac Platon Buzadžić stavljen je 11. srpnja u pritvor.²⁸ Milan Dimić, drugi paroh u Novoj Gradišci, uhapšen je 15. srpnja.²⁹ U noći su u parohijalni stan upali šest članova ustaške vlasti, „komesar ovdašnje policije Gutić sa dva detektiva i 3 stražara“ koji su parohu saopćili da se spremi u roku od pola sata i da ima pravo ponijeti sa sobom 50 kilograma stvari. Dok je boravio u zatvoru u Novoj Gradišci pojavio se neki pijani ustaša koji ih je želio poubijati, ali je to u zadnji čas spriječio učitelj Josip Benković. Dana 13. srpnja 1941. svećenik je otpremljen u logor u Sisak i ondje je ostao do 1. kolovoza. Odatle je prebačen u Srbiju. Istu izjavu dao je i Platon Buzadžić, spomenuti novogradiški paroh.³⁰ Svećenik iz Okučana, Stevo Janjatić, pobjegao je prema iskazu Momčila Dojića među prvima u Srbiju.³¹ Nakon svećenika na red su došli manje bogati trgovci, gostioničari, kovači, mesari... U samoj Novoj Gradišci i najbližoj okolici 11. kolovoza 1941. godine pohapšeno je oko 120 osoba koje su trebale biti deportirane u logor u Sisak, a potom u Srbiju.³² Nekolicina Srba je puštena tako da ih je ostalo 109 koji su odvedeni nakon dva dana u Sisak.³³ Stevo Baždar iz Prvče kod Nove Gradiške svjedoči kako su ga u Sisku ustaše prevarili oduzevši mu novac koji im je povjerio prije premetačine na čuvanje. Iz Siska su nakon nekoliko dana uhapšenici odvedeni u Srbiju.

Prisilno pokrštavanje Srba i rušenje pravoslavnih hramova³⁴

Na području Nove Gradiške podnošenje molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeru započelo je dana 11. kolovoza 1941. godine. Međutim, u prvih mjesec i pol dana (dakle do 25. rujna), bilo je podnijeto svega 40 molbi.³⁵ To pokazuje kako su Srbi, usprkos tome što su bili izloženi progonima, oklijevali prijeći s pravoslavne na rimokatoličku vjeru. Osim toga, nisu ni svi rimokatolički svećenici bili voljni raditi na prevođenju pravoslavaca na rimokatolicizam. Tako je rimokatolički župnik u Gornjim Bogičevcima Stjepan Bucković odbio da izvr-

²⁸ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 297, 17477–17546.

²⁹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27478–27480 i HDA, ZKRZ–Zh, kutija 163, 2754.

³⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27571–27583.

³¹ Iskaz Momčilo Dojić, r. 1928, Cage.

³² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 329, 21627–21674.

³³ O tome događaju piše J. Mirković, *n. dj.*, str. 116–119.

³⁴ O odnosu katoličke crkve prema Srbima u NDH vidjeti u: Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946; Viktor Novak, *Magnum crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948; Marco Aurelio Rivelli, *Nadbiskup genocida: monsijor Stepinac, Vatikan i ustaška diktatura u Hrvatskoj 1941–1945*, Nikšić, 1999; Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna država Hrvatska: 1941.–1945*, Zagreb, 1998. te brojne druge radove i knjige.

³⁵ *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga I, Slavonski Brod, 1962, str. 173–174.

ši prevođenje pravoslavaca na rimokatoličku vjeru izjavivši da će „rađe napustiti svoje zvanje nego da prevede jednog grčko-istočnjaka na rimokatoličku vjeru“.³⁶ Međutim, bilo je i svećenika koji su uvelike »prekrštavali« pravoslavce. Tako je Franjo Matica govorio pravoslavcima da ukoliko ne prijeđu na rimokatoličku vjeru bi mogli završiti u Jasenovcu. Prema iskazu Đure Kangrge iz Nove Gradiške izjavio je i da pravoslavna vjera „loša“, da su partizani „gadovi u šumi“, da se svi moraju ponovo „vjenčati u katoličkoj crkvi“, da je Pavelić „dobar vođa hrvatskog naroda“, da se Srbi moraju „pokoravati“ hrvatskoj državi i slično.³⁷ Slično je činio i svećenik Eugen Kukina iz Cernika.³⁸ Istodobno sa prijelazima na rimokatoličku vjeru ustaške su vlasti počele rušiti i pravoslavne crkve. U listopadu 1941. godine u selu Šumetlica srušena je pravoslavna crkva. „Poduzetnik ovoga rušenja bio je Čačić Antun“, trgovac iz Šumetlice, kako svjedoči Đuro Miličević.³⁹ Prilikom rušenja crkve sa tornja građevine pao je jedan od rušitelja, neki Paurić, i tom prilikom poginuo. Prilikom otpremanja opreme iz crkve, ustaše su se izrugivali običajima i opremi, pa je jedan od ustaša čak zapjevao: „Udala se vlaška Sveta Petka za šokačkog Svetog Petra“, aludirajući time na imena crkava u Šumetlici i Cerniku.⁴⁰ Nakon rušenja ustaše su povelili „snažnu akciju za prijelaz na rimokatoličku vjeru pravoslavaca iz sela Šumetlice“. Iz Šumetlice su nakon toga svi odlazili u samostan u Cernik kod „nekog Gvardijana, koji nas je učio rimokatolički vjeronauk, kojom prilikom nam je rekao, da se sada tako mora za spas života kršćanstva, ali da ovako ne može ostati“.⁴¹ Kako svjedoči Miličević, ovaj „sveštenik nas je više puta uzimao u zaštitu, zbog čega je iz Cernika premješten u Kutjevo“. „On je otvoreno bio protiv njemačke okupacije i to je nama govorio više puta, da su nam njemci (sic!) doneli nečuveno zlo u zemlju“. „Da su ovakovi rimokatolički svećenici bili svi milioni ljudi bi bili ostali na životu, pa je ovaj svećenik prema tome bio za jedinstvo Srba i Hrvata i jedan vrlo napredan Jugoslaven, što je za svaku pohvalu i priznanje. Ovaj prijelaz na rimokatoličku vjeru poslije i tako ništa nije vrijedio, jer su ustaški teroristi ovaj živalj hapsili, vješali, ubijali i klali i njihovu imovinu pljačkali.“⁴² I uistinu, bilo je rimokatoličkih svećenika koji su pomagali pravoslavcima u čitavoj NDH.⁴³ Prijelazi na rimokatoličku vjeru za selo Šumetlicu izvršeni su u cerničkom samostanu i trajali su tri dana, od jutra do mraka. Bračni parovi su se morali ponovo vjenčavati, a djeca krstiti. Čak su svi morali uzeti i nova imena.⁴⁴

³⁶ *Isto*, str. 174.

³⁷ J. Horvat, Z. Štambuk, *n.dj.*, str. 77.

³⁸ *Isto*, str. 86.

³⁹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27553–27559.

⁴⁰ Milan Ugrešić, *U obrani života – selo Šumetlica u NOB 1941–1945*, Nova Gradiška, 1981, str. 12–13.

⁴¹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27553–27559.

⁴² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 373, 27553–27559.

⁴³ O tome vidjeti najbolje u Ćiril Petešić, *Katoličko svećenstvo u NOB: 1941.–1945*, Zagreb, 1982.

⁴⁴ M. Ugrešić, *n. dj.*, str. 13–14.

Početkom mjeseca prosinca 1941. godine ustaše su u selu Ratkovici do temelja srušili pravoslavnu crkvu. Ustaše su formirali „odbor za rušenje crkve“.⁴⁵ „Kada su pomenutu crkvu porušili tada su na javnoj dražbi sav građevinski materijal prodali i to: Djurić Djuri iz Komorice 4.000 komada crepa i 3.000 komada cigle, Ralašiću Miji iz Pavlovaca 7.000 komada cigle, Štajduhar Mili iz Ratkovicе 10.000 komada cigle...“, kako svjedoči Ljuban Stojnović Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁴⁶ Na kraju spominje kako je Stjepan Jurišić, očito „glavni izaslanik za rušenje“ odredio troja kola koja su odvezla crkveni namještaj kao zastave, litiju, slike, stolove i ormare u općinu Nova Kapela. Stojnović svjedoči i o prisilnom „prekrštavanju“ pravoslavaca u Ratkovici. Stjepan i Ivan Jurišić i Đuro Petvajdić prijetili su stanovnicima Ratkovicе da će završiti „u logoru i Sibiru“ ukoliko se ne prekrste, a da će im „imovina biti oduzeta“. Stojnović se prisjeća i Jakoba Marjanovića, kapelana iz Nove Kapele koji je bio „vrlo dobar sveštenik, jer nam je ovom zgodom pričao, da mi ostajemo koji jesmo, ali da spasimo glave, pa sada u ovakovom stanju da se dobro moramo paziti i čuvati“.⁴⁷ Navodno je taj kapelan krajem 1942. godine ubijen upravo zbog toga što nije dobrovoljno prekrštavao pravoslavce.

I na području sela Lađevac srušena je crkva 1941. godine. Crkvu su prema iskazu Dragana Nogića rušili Borovčani iz kotara Novska, a od njezine su građe napravili veliku kuću u Borovcu.⁴⁸ Nogić se prisjeća kako je trebao ići u peti razred osnovne škole u Lađevcu zato da bi mogao nastaviti školovanje nekog zanata. Učitelj u Lađevcu ucijenio je svoje učenike koji su bili pravoslavci da moraju prijeći na rimokatoličku vjeru ukoliko žele da im izda svjedodžbu. Tako ih je poslao u Gornje Bogičevce da prijeđu na rimokatoličku vjeru, a oni su se, prema riječima Dragana Nogića, sakrili pod most i čekali da prođe vrijeme koje bi im bilo potrebno da dođu do Bogičevaca, prijeđu na rimokatoličanstvo i vrate se natrag u Lađevac. Učitelj je očito prozreo njihovo lukavstvo, ali budući da je njih bilo mnogo, a neki su bili i stariji od Nogića, na kraju su učenici istukli učitelja i na taj način završili svoje školovanje u NDH.

U Vrbovljanima su crkvu rušili Romi rimokatoličke vjere po naredbi ustaša. Materijal od srušene crkve također je odnesen u Borovac.⁴⁹ Prema iskazu Dragana Borojevića rimokatolički svećenik je pokušao prekrstiti oba sela – Vrbovljane i Klenik, međutim prekrštavanje nikada nije završeno.⁵⁰

⁴⁵ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 371, 27334–27339.

⁴⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 371, 27334–27339.

⁴⁷ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 371, 27334–27339.

⁴⁸ Iskaz Dragan Nogić, r. 1928, Lađevac.

⁴⁹ Iskaz Dragan Borojević, r. 1931, Klenik. Prema iskazu Mile Vukomanovića iz Čovca crkvu u Vrbovljanima rušili su zatočeni Židovi. Mile Vukomanović, r. 1925, Čovac.

⁵⁰ Prema iskazu Mile Vukomanovića iz Čovca svećenika koji je vršio prijelaze s pravoslavne na katoličku vjeru ubili su nesretnim slučajem ustaše pucajući na njega dok se vozio u kočiji. Mile Vukomanović, r. 1925, Čovac.

U Benkovcu i Cagama ustaše su naredili da lokalno stanovništvo ide rušiti svoje crkve.⁵¹ Tako je otac Momčila Dojića rušio crkvu u Cagama. Dojić se prisjeća kako su djeca iz Caga i Benkovca gledala rušenja obje crkve i kako ih je voditelj rušenja potjerao kao „vlašku paščad“ kućama. Cage, Benkovac i Trnakovac odlazili su na prekrštavanje u školu u Benkovac, a seoski knez Mile Petković (Cage) bio je odgovoran da dovede sve mještane. U Okučanima su crkvu rušili Židovi iz logora Stara Gradiška.⁵²

U selu Medari crkva nije srušena u Drugom svjetskom ratu, već je preuređivana u rimokatoličku bogomolju (nikada nije do kraja preuređena). Općina u Mašiću odredila je dva rimokatolička svećenika koji su trebali provesti „adaptaciju“ crkve i izvršiti prijelaze na rimokatoličku vjeru. Stanovništvo je pismeno pozivano da svake nedjelje prisustvuje misi po rimokatoličkim običajima i propisima. Početkom rujna ostaje samo jedan svećenik, a on je dobio anonimno pismo da se ukloni što je i učinio.⁵³

Od ostalih pravoslavnih crkava ustaše su srušili tijekom Drugog svjetskog rata i hramove u Čovcu, Staroj Gradišci, Starom Petrovom Selu te su započeli rušenje hrama u Gređanima.⁵⁴

Imovina Srpske pravoslavne crkve na području kotara Nova Gradiška bila je rekvirirana. Župska redarstvena oblast u Novoj Gradišci tražila je i dobila u najam krajem 1941. godine zgradu bivše grčko-istočne crkvene občine te pokretninu i knjižnicu koje su se nalazile u zgradi.⁵⁵ Pravoslavna crkva je u Novoj Gradišci posjedovala 9 zgrada. Ustaška je vlast iznajmila te zgrade knjižarima, gostioničarima, učiteljici, oružničkom vodu, brijaču, a jednu je zgradu država uzela za sebe. U njoj su bili smješteni uredi Velike župe Livac Zapolje i njemačko zapovjedništvo. Za čitavu imovinu Srpske pravoslavne crkve u Novoj Gradišci postavljen je Ante Prpić, činovnik gradskog poglavarstva.⁵⁶ Osim nekretnina u Novoj Gradišci pravoslavna crkva imala je i dosta novca i dionica. Sve je to oduzela NDH. I u Davoru, imovina pravoslavne crkve rasprodana je zemljoposjednicima, a parohijalna kuća iznajmljivana je podstanarima. Općinsko poglavarstvo u Davoru je željelo od novca prikupljenog stanarinom i prodajom zemljišta obnoviti toranj pravoslavne crkve koji je već tada počeo propadati.⁵⁷ O rezultatima te molbe nemamo podataka. Općinsko poglavarstvo Mašić 1944. godine žali se kako od 1942. u selima Smrtić, Šagovina, Ratkovac, Širinci, Žu-

⁵¹ Iskaz Momčilo Dojić, r. 1928, Cage i iskaz Dušanka Dojić (r. Majstorović), r. 1928, Cage.

⁵² Iskaz Momčilo Dojić, r. 1928, Cage.

⁵³ Spasoje Popović, *Trnava u Slavoniji (Trnava u NOB-u)*, Nova Gradiška, 1985, str. 33.

⁵⁴ Dušan Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 2004, str. 165–173

⁵⁵ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 540, 39754/41.

⁵⁶ HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 129, 11249/42.

⁵⁷ HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja (dalje MPB), kutija 102, 3837/44.

berkovac, Trnava i Medari „ne postoji nikakova građanska uprava, kako su seoski starješine likvidirani po odmetnicima“ i kako „prisustvo odmetnika nije omogućivalo uredovanje općinskog poglavarstva u pogledu izdavanja zemljišta pravoslavne crkve“. Naglašava kako je općinska arhiva uništena požarom 1942. godine te kako se ne može ustanoviti kome su te oranice bile izdane prije paleža općine. Kao zaključak stoji da „ukoliko se pruži prilika za redovito poslovanje općine Mašić, da će prva briga poglavarstva biti uredjenje crkvenih posjeda“.⁵⁸

Početak otpora i represalije

Do 1941. godine na području bivšeg okučanskog kotara bilo je svega 5 članova Komunističke Partije. Na području kotara Nova Gradiška bilo je prije rata 48 komunista. Svega šest dana nakon uspostave NDH na područje kotara Okučani došao je Dušan Čalić, student prava, koji je dobio direktivu od CK KPH da se poveže s Okružnim komitetom Partije Nova Gradiška i da radi na pripremama u vezi dizanja ustanka. Prije organiziranog otpora ustašama mještani Trnave i Medara, sela koja su bila uz glavnu prometnicu između Okučana i Nove Gradiške, „potajno su se sastajali i dogovarali o zajedničkom otporu“. „Prvi organizovani oblik otpora bile su noćne straže na cesti i prilaznim putevima, sa ciljem da se brani selo od iznenadnog upada ustaša. Od oružja su imali samo baterijsku lampu i manju sekiricu, a odbrana je podrazumevala uzbunjivanje sela.“⁵⁹ Tako je bilo i u ostalim srpskim selima novogradiškog kraja. U jesen 1941. godine na području Nove Gradiške počinju se formirati prve partizanske jedinice. Prva grupa partizana na okučanskom području organizirana je 11. listopada 1941.⁶⁰ Prvi oružani napad ova je grupa izvršila 16. studenog 1941. napadnuvši općinsku zgradu u Rajiću (kotar Novska). Četiri dana prije napadnut je i vlak koji se kretao na pruzi Beograd – Zagreb kod sela Lađevac na krajnjem zapadnom dijelu novogradiškog područja te je četrdeset i osam sati bio prekinut promet tom prugom. U selu Benkovac nalazila se baza jataka koji su surađivali s partizanima na Psunju. U Benkovcu je također Dušan Čalić organizirao partizansku tehniku, a odatle je i rukovodio svim akcijama na terenu. Benkovačka partizanska grupa, kako svjedoči Dušan Čalić, definitivno je oformljena u vojnu jedinicu 30. rujna 1941. godine. Odatle se prebacila u šumu i ondje je kroz listopad 1941. vježbala gađanje oružjem.⁶¹ Stoga nije ni čudo da su žandari 21. studenog 1941. oko 14 sati upali u selo Benkovac i optužili stanovnike sela da surađuju s partizanima.

⁵⁸ HDA, fond MPB, kutija 103, 4107/44.

⁵⁹ Nestor Mihovilović – Duško Roksančić, *Monografija Gornje Trnave i Medara u zapadnoj Slavoniji*, Beograd, 2006, str. 85.

⁶⁰ O prvim partizanskim akcijama na području Nove Gradiške vidi u: *Prilog građi za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod, 1965, str. 44–49, 66–72.

⁶¹ Dušan Čalić, „Sjećanja na ustaničku 1941. godinu u Slavoniji“, *Prilog građi za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji 1941. godine*, Slavonski Brod, 1965, str. 208–218.

U Vojnovića kući, prema iskazu Nikole Šaule, žandari su našli pisaači stroj i radio aparat. Žandari su bili u potjeri za Dušanom Čalićem i Čedom Grbićem, ali njih nisu našli.⁶² Nakon ove akcije, partizani su likvidirali Trivuna Janjića i Branka Dorontića za koje su sumnjali da su ih izdali.⁶³ Naime, njih dvojica su se nalazili u partizanima, ali su zatim od straha pred vlastima i odmazdom pobjegli natrag svojim kućama. Početkom 1942. godine Okružni komitet Komunističke Partije Hrvatske Nova Gradiška poziva Srbe, vojne obveznike da ne idu u domobrane.⁶⁴ Tijekom ožujka iz zatvora u Novoj Gradišci bježi 18 komunista.⁶⁵ Partizani drže niz mitinga tijekom prve polovice 1942. godine na području psunjskih i podpsunjskih sela u kojima pozivaju stanovništvo da im se pridruži.⁶⁶ Zbog potpomaganja partizana ustaše su pohapsili 1. ožujka 1942. veći broj stanovnika Benkovca.⁶⁷ Srbi, stanovnici ovih sela, uvelike su se pridruživali partizanima. Na početku travnja 1942. godine započinje velika ofanziva Nijemaca i ustaša na psunjske partizane. U okviru te ofanzive odigrala se i čuvena bitka na Gradini iznad sela Bobara 2. travnja 1942. u kojoj su partizani nanijeli ustašama velike gubitke.⁶⁸ Zbog učestalih partizanskih akcija, a posebno zbog partizanske akcije u selu Lađevac,⁶⁹ 900 ustaša iz Lipika su 20. svibnja 1942. godine ujutro oko 6 sati opkolili sela Rađenovce, Milisavce i Rajčiče (kotar Novska) i Alavuke (kotar Pakrac) te tom prilikom „pokupili po kućama sav narod pomenutih sela u jednu gomilu, te ih sproveli u logor Stara Gradiška, gde su neki poubijani dok su jedni odpremljeni u logor Jasenovac i tamo ih je nestalo, a jedni su mlađji i zdraviji upućeni u Njemačku na rad“.⁷⁰ Iz Milisavaca je popisano 97 žrtava, iz Rajčiča

⁶² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 303, 18358–18361.

⁶³ O tome vidjeti u: *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga II, Slavonski Brod, 1963, str. 87; HDA, ZKRZ–Zh, kutija 303, 18358–18361. Takvih slučajeva na području novogradiškog kraja bilo je više. Tako je Jovo Ostojić iz Ratkovca također ubijen iz zasjede u veljači 1942. zato što je surađivao sa „hrvatskim vlastima kod progona komunističkih bandita“. Vidjeti u: *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, knjiga II, Slavonski Brod, 1963, str. 91. Tijekom prve polovice 1942. tako su od strane partizana ubijeni i Mirko Rađenović i Joco Bjegović iz Goleša (kotar Novska) kao dezerteri. Vidjeti u: *Grada*, knjiga II, str. 96.

⁶⁴ *Isto*, str. 57–58.

⁶⁵ *Isto*, str. 78; *Dokumenti i materijali o radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu na novo-gradiškom i okučanskom području 1918.–1945*, Slavonski Brod, 1971, str. 191.

⁶⁶ *Grada*, knjiga II, str. 135, 139 i *Dokumenti i materijali...* Slavonski Brod, 1971, str. 190, 193. Tako su partizani došli u Mašičku Šagovinu 5. ožujka, u Šumetlicu 24. ožujka 1942, u Sinlije 26. ožujka 1942. na granici s kotarom Požega i Golobrdac 12. travnja 1942. i ondje održali mitinge.

⁶⁷ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 194–204. Iz ovoga je izvještaja Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška 3. travnja 1942. godine vidljivo je da je u zatvoru u Novoj Gradišci bilo 123 zatočenika, a najveći broj njih je bio iz Caga, Benkovca, Rogolja i Smrtića, ali i i iz drugih kotara Velike župe Livac-Zapolje.

⁶⁸ O Gradini vidjeti na mnogo mjesta, a najbolje u: Milan Kladar, *Narod sebi*, Nova Gradiška, 1977, str. 71–76.

⁶⁹ O akciji u selu Lađevac vidjeti kasnije u tekstu.

⁷⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 369, 26909.

211, a iz Rađenovaca 209 žrtava.⁷¹ Dva dana prije „dizanja“ nabrojanih sela u mjestu Bijela Stijena ustaše su pohapsili preostale Židove, Marka Kraus i Josipa Vajza sa obiteljima te su ih odveli u koncentracione logore odakle se nitko od njih nije živ vratio.⁷² Već mjesec dana kasnije stradali su i Romi u istom selu. Dana 13. lipnja, prema iskazu Filipa Šimića iz Bijeje Stijene ustaška bojna Maksa Luburića upala je u selo i ondje pohapsila sve Rome, njih 22, obitelji Marka Novaka, Koste Radosavljevića i Andrije i Joze Jelenić.⁷³ Njih su prema Šimićevim riječima odveli u Lipik, a zatim u logor u Jasenovac. Nitko od spomenutih se nije vratio.⁷⁴ U svibnju je također poduzeto i „dizanje“ sela Lađevac i Bodegraj. U Lađevac su u svibnju došli partizani u ustaškim uniformama i ondje razoružali Njemačku narodnu skupinu koja je brojala oko 40 ljudi i jednog časnika bez ijednog pucnja. Nijemci su, naime, čuvali rudnik u Lađevcu. Nakon dva sata došla je Luburićeva bojna iz Lipika i u Lađevcu postavila strojnicu prema brdu kojim su prolazili partizani. Potom su otvorili vatru na brdo, ali budući da su partizani već odavno otišli, nisu nikoga pogodili. Potom su iz bijesa i nemoći pohapsili žene, djecu i starce, dok muškaraca nije bilo kod kuće, već su bili u poljima i vinogradima budući da je bio radni dan.⁷⁵ Svjedok Nikola Šeatović tvrdi da se to zbilo 19. svibnja oko 7 sati ujutro. Kao počinitelje zločina navodi ustaše iz logora Stara Gradiška na čelu s Milom Oreškovićem, što je vrlo vjerojatno netočna informacija. Broj uhapšenih procjenjuje na 125, a žrtve, tj. oni koji su

⁷¹ Sasvim točne podatke o tome koliki je broj stradalih mještana Rajčića, Rađenovaca i Milisavaca vidjeti u: Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Žrtve Drugog svjetskog rata i poraća na području Novske, Jasenovca i Lipovljana*, Novska, 2005, str. 191–201, 315–344. Ovdje sam naveo podatke Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, a autori Buljan i Horvat došli su do ovih rezultata: Milisavci 98 boraca i žrtava fašističkog terora, Radenovci 142 borca i žrtve fašističkog terora, Rajčići 200 boraca i žrtava fašističkog terora.

⁷² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 369, 26970–26971.

⁷³ O stradanju Roma na području kotara Nova Gradiška ima vrlo malo podataka. Prema popisu iz 1931. godine na novogradiškom kotaru bilo je 95 Roma. (Danijel Vojak, „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske“, *Migracijske i etničke teme*, sv. 20 (2004), 4, str. 447–476). Među njima su očito bili pobrojani Romi iz Bijeje Stijene, Lađevca, Okučana i Vrbovljana kojih se sjećaju i moji svjedoci. Jedan dio tih Roma, koji je bio rimokatoličke vjeroispovijesti pridružio se ustašama, a veći dio njih stradao je u logorima Stara Gradiška i Jasenovac. Svjedok Dragan Nogić, r. 1928. g., Lađevac kaže kako su u Lađevcu živjeli Amići, Šajnovići i Džanije. U Vrbovljanima su živjeli Džanije kojih se prisjeća Dragan Borojević, r. 1931, Klenik, a Anđela Pačkić, r. 1924. g, Uštica (Novska) sjeća se Roma u Okučanima. Prema podacima koje mi je ustupio kustos Spomen-područja Jasenovac prof. Đorđe Mihovilović, s područja Nove Gradiške u logorima Jasenovac i Stara Gradiška izgubilo je tijekom Drugog svjetskog rata 60 Roma život. (Ukupno je u logorima Stara Gradiška i Jasenovac s novogradiškog područja tijekom rata ubijeno 1.856 osoba, od toga Srba 1.566, Židova 136, Roma 60 i Hrvata 80). Za sve podatke se zahvaljujem prof. Đorđu Mihoviloviću, kustosu u Spomen-području Jasenovac.

⁷⁴ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 369, 26970–26971.

⁷⁵ O tome događaju veliki župan Uroić piše u svojem izvještaju Poglavniku Anti Paveliću. Vidjeti više u: *Grada*, knjiga II, str. 195–197. Iz Lađevca i Bodegraja ustaše su tijekom rata u logore odveli 233 osobe (iz Lađevca 100 iz Bodegraja 133). HDA, ZKRZ–Zh, kutija 369, 26909.

ubijeni u logorima Stara Gradiška i Jasenovac navodi poimenično četrdeset i dvoje.⁷⁶ Svoju verziju priče daje i svjedok Dragan Nogić, rođen 1928. godine u Lađevcu u iskazu danom autoru 2009. godine u Okučanima.⁷⁷ On tvrdi da su partizani napali Nijemce iz Srijema u Lađevcu rano ujutro. Nijemci su izašli da se operu, a potom je jedan ubijen dok su drugi razoružani. Partizani su odmah potom pobjegli u šumu, a za njima i većina stanovnika Lađevca koji su strahovali da će ih ustaše za odmazdu pohapsiti. Najveći broj ljudi se sklonio u Milisavce. On „dizanje“ sela Milisavci dan iza spomenute akcije, 20. svibnja 1942. godine, vezuje upravo za partizanski napad na Lađevac.⁷⁸ Sestre Dragana Nogića uhapšene su u šumi, gdje su se sklonile nakon lađevačke akcije. Očito je da su uhapšene tek dva dana iz spomenute akcije, što bi značilo da je odmazda imala široki radijus i vremenski i geografski (pokupljena su sela Lađevac, Milisavci, Rađenovci, Alavuci i Rajčići). Dana 25. svibnja veliki župan Uroić došao je u Okučane i ondje pred 1400 Srba izjavio da će se pobrinuti da iz Lađevca odvedene žene, djeca i starci budu pušteni iz logora. Nakon završenog govora Uroić je primio niz molbi za puštanje iz logora. Zato da bi saznao što ljudi misle o njegovom govoru, u masu je doveo dva agenta od kojih je jedan čuo mišljenje lokalnih Srba: „Liepo pjevaš, j... mater svoju, samo ti mi ne vjerujemo.“⁷⁹ Nogić se prisjeća kako su iz sela Lađevca muškarci organizirali odlazak Paveliću i kako su ga molili da pusti zatočene djecu, žene i starce u Staroj Gradišci i Jasenovcu. Navodno je, prema njegovim riječima, nakon te akcije pušteno nešto ljudi svojim kućama.⁸⁰

⁷⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 358, 25646.

⁷⁷ Iskaz Dragan Nogić, r. 1928, Lađevac.

⁷⁸ I drugi autori „dizanje“ svih tih sela povezuju uz spomenuti događaj. Tako u knjizi *Rajić i okolina u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novska, 1988, str. 34–35 stoji ovako: „Partizani 19. svibnja 1942. u rano jutro iznenada napadaju i uspješno zarobljavaju 42 kulturbundaša u popovom stanu u selu Lađevac..., koji su osiguravali rudnik ugljena koji je radio nad selom... Kad su se kulturbundaši poslije fiskulture otišli umiti na potok... a puške ostavili u stanu udaljenom oko 100 metara, partizani su najprije zarobili oružje pa onda s lakoćom i vojnike... Pošto su im skinute uniforme, ostavljeni su u svojoj bazi u Lađevcu. Oružje, municija, odjeća, obuća, novac, kuhinja, sav pribor za osobnu higijenu i sve ostalo im je oduzeto. Poslije uspješno izvedene akcije partizani su se s plijenom povukli u selo Milisavce. U ovoj akciji nije bilo žrtava ni na jednoj strani. Oko podne u Milisavcima se izdvaja Družičin vod iz sastava svoje čete i kreće na Kričko brdo u svoj logor preko sela Rajčići. Iz šume ih je primijetio ustaša, lugar, Ivezić Joza i Jazavice i opalio dva metka iz karabina kao znak da su viđeni. Zbog ove akcije partizana upravitelj logora Jasenovac Vjekoslav Luburić sa svojim jasenovačkim koljačima potpomognut ustašama iz Bijele Stijene i općine Rajić diže u logor sva četiri sela Goleša: Milisavce, Rađenovce, Rajčiće i Alavuke. Ustaše su pozvale narod 20. svibnja 1942. u selu na sastanak i rekli da ne treba sa sobom nositi ništa od hrane, odjeće, novca, ali neka povedu djecu sa sobom. Mnogima nije bilo jasno zbog čega će mala djeca na sastanku. Svi oni koji su sumnjali u iskrenost ustaša pošli su da se spasavaju bijegom. ... Narod iz sva četiri sela je tjeran na Gajine kod Bijele Stijene, a odatle u logor Stara Gradiška, neki pješice, a neki kamionima. Alavuci su pripadali kotaru Pakrac. Ustaše su na putu do logora ubili sedam mještana Milisavaca.“ O istoj akciji jednako piše i Savo Vukičević u knjizi *Preko Psunja i Papuka*, Nova Gradiška, 1975, str. 57.

⁷⁹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 219.

⁸⁰ Iskaz Dragan Nogić, r. 1928, Lađevac.

Daljnje partizanske akcije i ustaške represalije

U lipnju 1942. godine partizani iz Bosne su se prebacili preko rijeke Save na područje kotara Nova Gradiška i odande se uputili prema Psunju.⁸¹ Istodobno psunjski partizani gotovo svakodnevno uništavaju prugu između Novske i Nove Gradiške kod mjesta Rajić i Lađevac, budući da se ondje brda najviše približuju pruzi i cesti.⁸² Vrlo je plastično prikazana situacija na području zapadne Slavonije u izvještaju Oružničkog krilnog zapovjedništva Zapovjedništvu II domobranskog zbornog područja početkom srpnja 1942.: „Jedino se pogoršalo stanje na području krila Sjeverno od rieke Save tako, da su napadi i akcije partizana sve žešći i sve češći i drskiji. Partizani jednostavno pošalju poziv pojedinim žiteljima u selima, osobito Srbima, da stupe i njihove redove, pa kako se ovi slabo odazivaju, te ih partizani pohvataju, povežu i otjeraju od njihovih kuća, te neke ubiju, a neke na silu zadrže u svojim redovima. Ovo se dešava samo zato, što žiteljstvo bez obzira na vjeru, nema dovoljno zaštite od vlasti, koja je nužno potrebna na području ovoga krila, te što se akcija partizana efikasno ne suzbija. Narod je prosto kao izluđen, boji se partizana, boji se naših vlasti, a osobito ustaša, zbog pojedinih samovoljnih ispada od strane nesavjesnih pojedinaca iz ustaških redova, koji nesvjesno progone i one, koji nisu za saradnju s partizanima, a to sve ide u korist partizana.“⁸³ Još je realniji izvještaj kotarskog predstojnika u Novoj Gradišci Velikoj župi Livac-Zapolje početkom svibnja 1942. godine u kojem on kaže kako „u brdima i šumskim krajevima rade odmetničke skupine, za koje se uobće nezna koliko su jake, a što je najteže uobće se ne zna, da li su te skupine od stalnih odmetnika ili je samo vodstvo tih skupina odmetničko, te se članovi popunjavaju domaćim življem, koje stanuje u selima obdan, a obnoć se pri podhvatima pridružuju sa vodstvom, te se po ispunjenju zadatka ponovo vraća u svoju kuću.“⁸⁴ Kotarski predstojnik Bertolović zaključuje kako se ne može pouzdano računati ni sa hrvatskim selima, a kamoli sa „grčko-istočnim življem“. Spominje i činjenicu kako ljudi nestaju „kao stvari“, pa predlaže da se područje kotara podijeli u pet zona zato da bi se moglo bolje kontrolirati. Daje prijedlog da se izvrše represalije protiv lokalnog srpskog pravoslavnog stanovništva, iako je svjestan toga da će zato brojni Srbi napustiti svoje kuće i otići u šume partizanima. „I ovo je iako vrlo teško, povoljnije nego dosadašnje stanje, jer će se sada moći vojničkim podhvatima očistiti područje rastavivši nepouzdanu stanovništvo od pouzdanog.“ Zbog potpomaganja partizana srpska mjesta kotara Nova Gradiška počela su obilato plaćati danak u srpnju 1942. godine. Tada su posebno stradala mjesta uz glavnu prometnicu Novska – Nova Gradiška, budući da ostala mjesta na južnim padinama Psunja, ustašama nisu bila dostupna. Iz izvještaja župske

⁸¹ *Grada*, knjiga II, str. 213–215.

⁸² Vidjeti npr. dokumente u: *Grada*, knjiga II, str. 225, 231.

⁸³ *Grada*, knjiga II, str. 267–271.

⁸⁴ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 207–210.

redarstvene oblasti u Novoj Gradišci vidljivo je da su ustaše iz Stare Gradiške odveli pravoslavne žitelje sela Dubovac, Kosovac, Okučani i Bodegraji u logor Stara Gradiška. Tom je prilikom iz Dubovca odvedeno 70 do 80 kuća, iz Kosovca 15 obitelji, iz Okučana 90 obitelji, a iz Bodegraja 100 obitelji.⁸⁵ Pero Vasiljević iz Kosovca je spomenutim događajima dao iskaz Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁸⁶ „Dana 28. srpnja 1942. godine, oko 2 sata izjutra ustaše iz logora Stara Gradiška njih oko 200 koje je predvodio jedan ustaški zastavnik opkolili su selo Kosovac i Okučane te potom njih oko 5-10 išli od kuće do kuće i sakupljali su nas na hrpu na raskršće sela Kosovca i to samo pravoslavni srpski živalj počev od najstarijega do najmladjega.“ Kada su ih sve skupili, ustaški zastavnik im je rekao da idu na preslušavanje na pilanu. Međutim, kada su se spojili sa uhapšenicima iz sela Bodegraja i Okučana, usmjerili su ih u četveroredu prema Staroj Gradišci. Odmah po dolasku u logor Stara Gradiška svi stanovnici ovih sela bili su temeljito popljačkani pod prijetnjom da ukoliko što ne predaju da će biti ubijeni. Prema iskazu Milana Vukičevića Ante Vrban, zapovjednik logora Stara Gradiška, dotjeranim zatočenicima održao je tom prilikom govor u kojem ih je upozorio da su dovedeni u logor „radi suradnje s partizanima“.⁸⁷ Zatočeni Srbi iz ovih sela u logoru su bili 5-6 dana kada je pristigla neka njemačka komisija koja je odvojila sposobne za rad u Njemačkoj. Oni koji su na taj način izašli iz logora Stara Gradiška spasili su živote. Stariji i nemoćni bili su odvojeni u transport za logor Jasenovac te su prema iskazu Pere Vasiljevića ubijeni kod sela Jablanca između Stare Gradiške i Jasenovca. Djeca su odvedena u logor u Sisak. Bilo je to, nakon hapšenja stanovnika sela Lađevac, prvo masovno hapšenje i interniranje nedužnih civila. Samo iz Kosovca tom je prilikom u logoru stradalo 27 stanovnika. Iz Dubovca 19 ih se nije vratilo kućama nakon rata.⁸⁸ Imovina uhapšenih seljaka prepuštena je sama sebi, kako stoji u izvještaju župske redarstvene oblasti Nova Gradiška.⁸⁹ U napuštene srpske kuće ustaške su vlasti naselile Hercegovce.⁹⁰ Već sljedećeg dana pohapšeno je u

⁸⁵ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 235–236. Čini se da je pokupljeno i nekoliko stanovnika sela Lađevac o čemu svjedoči Dragan Nogić, r. 1928. g., Lađevac. On je naime isto tako uhapšen tom prilikom, ali je u selu Bodegraj uslijed komešanja kada je jedan čovjek pobjegao iz kolone, ušao u stričevu kuću, te se nakon odlaska ustaša i Nijemaca vratio kući u selo. Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Bodegraja prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941–1945*, Jasenovac, 2007, str. 14, stradalo je 98 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Iz sela Lađevac stradalo ih je 97.

⁸⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 296, 17357–17365.

⁸⁷ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 330, 21809–21821.

⁸⁸ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 333, 22279–22281. Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Dubovca prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, str. 14, stradalo je 80 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

⁸⁹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 235–236.

⁹⁰ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 247–249.

Okučanima oko 100 ljudi te su svi deportirani u Staru Gradišku.⁹¹ Zbog straha od toga da će se priključiti partizanima, već 24. kolovoza 1942. godine Nijemci počinju prikupljati muškarce od 16 do 60 godina iz sela Benkovac, Trnakovac i Čapraginci te im izdaju isprave za putovanje u Njemačku i otpremaju ih u Lipik, a odatle na rad u Njemačku. Radilo se o oko 150 muškaraca.⁹² Istovremeno se u brdima iznad Ratkovca, Čapraginaca i Širinaca pojavljuju izbjeglice s područja pakračkog kotara, čije su kuće uništene početkom i sredinom kolovoza. Među njima se nalazi i jedan broj Kozarčana.⁹³ Situacija u selima uz cestu Okučani – Bijela Stijena – Pakrac zaoštrila se uvelike nakon partizanskog zarobljavanja izaslanika Ustaške nadzorne službe Mirka Vutuca i upravitelja Župske redarstvene oblasti Karla Wagnera. Napad se zbio u blizini sela Trnakovac.⁹⁴ Vrlo brzo nakon toga događaja 30. kolovoza 1942. godine seljak Stanko Tepšić došao je s kolima i konjima u mlin u Okučane. Ustaše su ga tada prisilili da ih vozi iz Okučana u Bijelu Stijenu. Partizani su kod mosta u Cagama postavili zasjedu. „Kad su prva troja kola došla do nas otvorili smo vatru... Borba je prihvaćena.“⁹⁵ U borbi je ubijen Stanko Tepšić i dva partizana. Navodno je u sukobu stradao i jedna ustaša.

Kao odmazda za to zarobljavanje i partizanski napad na kola s ustašama, već dva dana kasnije, 1. rujna 1942. godine, oko pet i trideset ujutro, u selo Caga upali su ustaše iz Lipika došavši sa sjevera, dok su sa juga došli Nijemci iz Okučana. Prema iskazu Proke Dmitrovića, ustaše su uništili sjeverni dio sela bacačima, a „potom su počeli kupiti narod po selu i ostale kuće pljačkati i paliti tako da su zapalili i opljačkali cijelo selo“.⁹⁶ Tom su prilikom i ubili nekolicinu mještana, dok su ostale otjerali u logor Stara Gradiška.⁹⁷ Prema popisu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača ustaše su oštetili 125 mještana sela Caga.⁹⁸ Što se Benkovca tiče, i on je istog datuma izgorio. Nikola Šaula dao je iskaz Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača i kaže kako su ustaše zajedno sa Nijemcima pohapsili između 40 i 50 muškaraca, žena i djece te da su ih sedmero odvojili i strijeljali na rijeci

⁹¹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 264, 13728–13763. Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Okučana prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, str. 15, stradalo je 60 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

⁹² *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 242–243.

⁹³ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 242–243.

⁹⁴ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 244–247.

⁹⁵ *Rajić i okolina*, Novska, 1988, str. 46.

⁹⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 297, 17472–17474.

⁹⁷ Prema onodobnom partizanskom izvještaju tom prilikom je iz Caga ubijeno 24 osobe, iz Trnakovca tri osobe, a iz Benkovca četiri osobe. *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 249–250.

⁹⁸ Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Caga prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 17, stradalo je 47 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

Sloboštini, a ostale odveli u logor Stara Gradiška.⁹⁹ Istovremeno s ovim događajima u Novoj Gradišci je započelo masovno hapšenje Srba. Tako su ustaše i pripadnici Kulturbunda u noći 31. kolovoza na 1. rujna 1942. pohapsili u Novoj Gradišci 76 Srba te su ih pod izgovorom da ih vode na preslušavanje odveli u logor Stara Gradiška. Od njih 76, prema dokumentima iz Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, svega ih se 9 vratilo kućama.¹⁰⁰ O tome iskaz daje Nedićevom komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu Radojka Tatomirović u rujnu 1942. godine, čijeg su oca Ljubomira ustaše već u travnju uhapsili i otpremili u Staru Gradišku, a kasnije i u Jasenovac gdje su ga ubili. „Na 31. avgusta 1942. (očito se radi o 1. rujnu, op.a.) godine između 4 i 8 u jutro provaljivali su ustaše u srpske kuće u Novoj Gradišci i naređivali ukućanima da u roku od pola sata sprema se za put i da sobom ponesu sav novac i sav nakit, te nešto odela. Potom su ukućane isterali van, a njihove stanove, odnosno kuće zapečatili. (...) Sve su nas odveli na policiju, gde su nas saslušali o tome kakav smo nepokretni pokretni imetak imali. Zatim su nam oduzeli novac i nakit i razmestili nas po zatvorima Sreskog načelstva, Sreskog suda i policije, te po nekim privatnim zgradama, jer nas je svih skupa bilo oko 2000 (sic!) osoba (sasvim nerealan broj, op.a.). Isti dan oko 1 sat posle podne odveli su nas na želj. stanicu, potrpali u teretne vagona i otpremili u Staru Gradišku. (...) Mene, moju majku i sestru izvadio je iz logora moj zaručnik Radošević Dušan, tipograf iz Nove Gradiške i to preko svojih prijatelja Hrvata.“¹⁰¹

U izvještaju Oružničke postaje Okučani Kotarskoj oblasti Nova Gradiška vidljivo je kako partizani vrše i formalnu vlast zaštite i kažnjavanja na zapadnom dijelu kotara Nova Gradiška, a kako i sam zapovjednik Oružničke postaje piše, Nijemci u Okučanima ne smatraju ovo važnim te se samo „ironično nasmiju“ kada im se partizanska vlast na većem dijelu zapadne polovice kotara spomene.¹⁰² U studenom 1942. godine prilikom napada na rimokatoličko selo Dragalić, prema izvještaju Oružničke postaje u Novoj Gradišci „sudjelovali su svi građani iz sela Žuberkovac, Šagovine i Trnave“.¹⁰³ Istovremeno partizani napadaju i sela bliže Novoj Gradišci, kao Cernik, pa zapovjednik Ustaške pripreme u Novoj Gradišci izjavljuje kako „osiguranje Nove Gradiške nije u stanju izdržati veći napad i pritiske“.¹⁰⁴

⁹⁹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 330, 21807–21808. Tijekom čitavog Drugog svjetskog rata s područja Benkovac prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 15, stradalo je 67 ljudi u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

¹⁰⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 329, 21675–21710.

¹⁰¹ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga I, Beograd, 1986, str. 451–452.

¹⁰² *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 251–252.

¹⁰³ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 257–259.

¹⁰⁴ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 266–268.

Djelovanje četnika u okolini Nove Gradiške

Već krajem 1942. godine pojavljuju se četnički elementi u srpskim selima uz rijeku Savu. Tako su partizani u studenom 1942. godine proveli istragu nad grupom stanovnika Donji Bogičevci, Gorice i Trnava za koje su sumnjali da su pročetnički orijentirani. Okrivljeni nisu najteže kažnjeni, već su se morali zakleti da će „od sada tješnje stajati uz narodnooslobodilačku borbu“. Partizani su bili svjesni da su sami krivi zbog pojave četnički orijentiranih pojedinaca u tim selima, budući da su se ondje vrlo rijetko pojavljivali i nisu dovoljno radili s lokalnim stanovništvom.¹⁰⁵ Teror nad srpskim selima raste. Tako su Nijemci 17. ožujka 1943. godine zapalili selo Mašičku Šagovinu, koja je od prije bila poznata kao partizansko uporište.¹⁰⁶ Da bi spriječili mogućnost širenja četničke propagande partizani vrše krajem travnja 1943. godine mobilizaciju u selima južno od pruge Zagreb – Beograd. Tada su iz sela Bodegraj, Gređani, Lađevac, Vrbovljani i Čovac mobilizirali 337 novih boraca.¹⁰⁷ U kolovozu 1943. godine pojavili su se značajniji četnički elementi na području novogradiške Posavine. Naime četnici su bili priznati i od strane NDH, te su s njima potpisali sporazum o zajedničkoj borbi protiv partizana.¹⁰⁸ Štab Posavskog NOP odreda šalje uputstvo političkim komesarima I i II bataljona u kojem stoji: „U posljednje vreme u selima naše oslobođene i poluoslobođene teritorije, naročito u selima Posavine i selima koja se protežu uz glavnu prugu Zagreb – Beograd, počele su se širiti četničke ideje...“¹⁰⁹ Partizani novogradiškog kraja sada su se zapravo po prvi puta susreli sa četnicima. Četnici su do sada bili prisutni na drugoj obali Save, na Kozari, Prosari i Motajici, u susjednoj Bosni. U istom spisu štaba Posavskog NOP odreda stoji kako ni sami partizani nisu svjesni toga koliko su četnici opasni. „Uopšte se oseća da naša vojska još ne ume da mrzi toga neprijatelja.“ Već šest dana kasnije dana je zapovjed da se formira od Posavskog odreda tzv. Gradiška četa koja je trebala suzbiti četničku djelatnost u selima južno od pruge Zagreb – Beograd.¹¹⁰ Četnici su već tada bili stacionirani u selu Čovac kamo su stigli iz Bosne. Na čelu četnika nalazili su se Dušan Janjić rodom iz Caga i Čedo Veledinović iz Čovca.¹¹¹ Zbog

¹⁰⁵ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 260.

¹⁰⁶ *Isto*, str. 298.

¹⁰⁷ *Isto*, str. 302.

¹⁰⁸ *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića*, knjiga I, Beograd, 1945, str. 204–205.

¹⁰⁹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 339–340.

¹¹⁰ *Isto*, str. 341–342.

¹¹¹ Čedo Veledinović je dezertirao iz partizana i povezao se s četnicima majora Janjića u namjeri da stvori četničke baze su posavskim selima. (C. Tomljanović, „Narodnooslobodilački pokret i problem oružanog četništva u Slavoniji“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2 (1964), str. 19) Veledinović je među prvima u novogradiškom kraju doživio da su mu ustaše poubijali veći dio obitelji. U vrijeme dok je bio u partizanima ubio je samovoljno dvoje ljudi koji su bili potpuno nedužni te je od partizanskog suda na Psunju osuđen na smrt. Nakon toga je dezertirao iz partizana. Slična je priča i sa Lazom Jovičem, također isprva pripadnikom partizanskih postroj-

pristizanja četnika sa Motajice Štab II korpusa izdaje naređenje za formiranje Protučetničkog bataljona. „Borci i rukovodioci Protivčetničkog bataljona moraju biti svi Srbi“, a cilj bataljona je bio „mobilizacija Posavine“.¹¹² Prema iskazu Dragana Borojevića, odmah po dolasku četnika u sela Čovac, Vrbovljane i Gređane borci Posavskog odreda, koji su se do tada borili na psunjskom području uvelike su počeli prilaziti četnicima, budući da su im oni omogućivali da ostanu kod svojih kuća.¹¹³ Četnici su u posavskim selima održavali mitinge na kojima su optuživali Hrvate i narodnooslobodilačku vojsku za paljevinu srpskih sela. Iako su partizani u kolovozu 1943. godine nanijeli teške gubitke četnicima u Posavini, ipak ih nisu odatle iskorijenili. Četnici u rujnu otvoreno surađuju s ustašama. Na sastanku u Okučanima, na kojem su bili prisutni s četničke strane Veleđinović i Jović, četnici spominju oko 6.000 svojih vojnika koji se svaki čas trebaju prebaciti preko Save u Slavoniju. Četnici se hvale da su uz njih svi stanovnici Vrbovljana, Čovca i Gređana, a kao plan iznose pridobivanje svih sela uz cestu i preko pruge (Poljane, Gorice, Donji Bogićevci, Pivare, Čovac, Vrbovljani, Gređani, Lađevac, Bodegraj, Cage, Benkovac). Kao centar svojega djelovanja predlažu, nakon dolaska 6.000 četnika iz Bosne, izolirano selo Bobare u Psunju.¹¹⁴ Janjić savjetuje svoje četnike u listopadu putem direktiva u kojima među ostalim piše kako je potrebno da surađuju sa Nijemcima i ustašama i kako je najveći neprijatelj četništva komunizam, a kako sa svima ostalima treba taktizirati, a posebno sa pripadnicima bivše Hrvatske seljačke stranke i domobranima.¹¹⁵ Partizani su želeći pridobiti stanovnike sela uz Savu, garantirali živote „svima navedenim seljacima iz Posavine da se povrate svojim kućama i da predaju oružje našoj vojsci, da im se ništa neće desiti izuzev Čede Veleđina i Jovića...“¹¹⁶ Navodno su četnici imali i isprobanu taktiku kojom su pridobivali stanovnike. Prema izvještaju Štaba I posavskog udarnog bataljona Štabu II korpusa NOV „Njemci (sic!) dolaze u selo da ga dižu u logor i kada skupe narod ispadne major Janjić koji pozove iz istog sela 10 koji će se javiti u Slav. Četnički odred i da neće biti terani u logore“.¹¹⁷ Četnici su svoju djelatnost proširili zahvaljujući Nijemcima. Nijemcima je bilo u interesu da se u novogradiškoj posavini stvori tampon zona između partizanskih baza na Kozari i Prosari i Psunju.¹¹⁸ Tako su bili dobro primljeni i u Okučanima i Dubovcu

bi, a zatim pripadnikom četnika koji je samovoljno ubio željezničara Hrvata. (Više o njima u: A. Buljan, F. Horvat, *n. dj.*, str. 82–84)

¹¹² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 18, Beograd, 1957, str. 267.

¹¹³ Iskaz Dragan Borojević, r. 1931.g, Klenik.

¹¹⁴ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 351–353.

¹¹⁵ Karlo Mrazović, „NOP i borba protiv pokušaja stvaranja četničkih oružanih odreda u Slavoniji“, *Slavonija u NOB*, Slavonski Brod, 1966, str. 164.

¹¹⁶ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 354–355.

¹¹⁷ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 359–360.

¹¹⁸ HDA, SDS RSUP SRH, kutija 67, Četnici sa bivšeg kotara Nova Gradiška – elaborat, str. 21.

gdje su imali svoje baze o čemu svjedoče također partizanski izvještaji.¹¹⁹ Borbe između partizana i četnika nisu tako ogorčene kao između ustaša i partizana.¹²⁰ Čini se da su se partizani i četnici otimali za ljude, tj. za vojnike, dok su ustaše stanovništvo odvodili u logore ili strijeljali.¹²¹ Partizani su sa četnicima vodili neku vrstu propagandnog rata. I jedni i drugi držali su mitinge, pisali okružnice i letke, pridobivali stanovništvo posavskih sela na najraznije načine.¹²² O odnosima ustaša i četnika na okučanskom području govori i činjenica da su ustaše uvelike iskazivali nepovjerenje prema četničkim namjerama. Razne glasine koje su tvrdile da će četnici tražiti povratak svih Srba iseljenih iz NDH u Srbiju nakon 10. travnja 1941. godine kao i prisilna mobilizacija domobrana, Srba koji su se vraćali kućama na dopust uvelike su pridonosili nesigurnosti u četničke namjere na novogradiškom području.¹²³ Ni sami četnici nisu bili sigurni u pojedince koje su mobilizirali. Tako je, prema izvještaju štaba Posavskog odreda, major Janjić zbog nepovjerenja otpustio iz Okučana 40 Gređanaca poslavši ih pritom u „majčinu“ i rekavši im da može i bez njih.¹²⁴ Četnici su nestali iz Posavine onako kako su se pojavili. Njihov glavni oslonac, Nijemci, otišli su iz Okučana krajem studenog 1943. u Brod na Savi. Nakon toga četnici su se većim dijelom povukli iz Gređana i Čovca u Okučane.¹²⁵ Partizani su potom, 29. studenog 1943. godine napali Gređane i Čovac u kojima je bilo još vrlo malo četnika. Ipak, koliko se čini, taj napad nije u potpunosti uspio. Naime, u sukob su se umješali i Nijemci i domobrani tako da je bilo svega sedam mrtvih i dva zarobljena četnika.¹²⁶ Ipak, nakon toga događaja partizani nisu više vodili niti jednu bitku s četnicima. Četni-

¹¹⁹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 360–361.

¹²⁰ O tome svjedoči i iskaz Dragana Nogića koji kaže da su četnici u Lađevcu sahranjivali žrtve ustaškog terora i da partizani za to vrijeme nisu napadali Lađevac. Iskaz Dragan Nogić, r. 1928, Lađevac.

Partizani nisu ubijali one koji su pristupili četnicima, osim u okršajima te nisu vršili represalije nad njihovim obiteljima. Četnici nisu ubijali one koji im se nisu željeli pridružiti, već su im samo davali javno batine i isto tako nisu vršili represalije nad obiteljima partizana. (O tome vidjeti u: HDA, SDS RSUP SRH, kutija 67, Četnici sa bivšeg kotara Nova Gradiška, str. 44)

¹²¹ Iskaz Anđela Pačkić, r. 1924. g, Uštica (Novska).

¹²² Četnici su na primjer na Svetu Petku organizirali obrede kod srušenih crkava u Lađevcu i Gređanima. Kada su ih tamo ljudi upitali zašto ustaše ruše njihove crkve, četnici su im odgovorili da je to Božja volja. (*Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 370–371).

¹²³ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 363–364.

¹²⁴ *Isto*, str. 366–367. Ipak, vidljivo je iz dokumenata da je veći dio Gređanaca simpatizirao četnike i bojao se partizana. Partizani su u listopadu 1943. godine organizirali miting u Gređanima i na taj miting nije došao gotovo nitko, pa su partizani morali nasilno dovesti ljude iz kuća da budu prisutni na mitingu. (*Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 368–370). Partizani se također žale da im posavska mjesta uopće ne dostavljaju hranu, što su do pojave četnika činila. (*Isto*, str. 370–371)

¹²⁵ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 378–379.

¹²⁶ *Isto*, str. 379–381.

ke koji su bili domicilni u Gređanima razoružali su ustaše iz logora Stara Gradiška 12. prosinca 1943. godine. Jedan dio četnika iz Čovca, koji su u nakon kraja studenog 1943. boravili na području Čovca, povukao se nakon te ustaške akcije u Okučane, gdje su neki ostali u četnicima, a veći dio njih vratio se razoružan svojim kućama.¹²⁷ Ostaci četnika uglavnom su napustili novogradiški kraj 25. prosinca 1943. godine na čelu s majorom Janjićem i otišli u Beograd.¹²⁸ Ostala je tek mala grupica u Okučanima koja je imala svoje sjedište u Mimićevoj kući.¹²⁹

Stradanja u 1944. i 1945. godini

U siječnju 1944. godine stradavaju partizansko selo Šumetlica i Uskoci, najbliže selo logoru Stara Gradiška uz Savu. Dana 6. siječnja 1944. godine, dakle na pravoslavni Badnjak, oko 22 sata u noći, prema iskazu Jovana Klisića iz Uskoka, ustaše su opkolili selo Uskoke te teškim mitraljezima počeli pucati sa svih strana na selo, tako da se činilo da selo napadaju partizani, a da ga ustaše brane.¹³⁰ „Tada su u toj pucnjavi izgonili narod na ulice i na dvorišta, te su ih iz pušaka i puškomitraljeza strijeljali... U Uskocima je te noći pobijeno 125 osoba, a 20 ih se spasilo bijegom.¹³¹ Poubijane su ustaše negdje kod kuće Zorića pokopali u jednu veliku jamu, a neke su pobacali u rijeku Savu“, prema iskazu Luke Čupića koji je u to vrijeme živio u Uskocima.¹³² Uskoke su napali ustaše iz Stare Gradiške, a Klisić se spasio samo zahvaljujući tome što je na kući imao dvoja vrata, pa je uspio pobjeći na druga vrata, dok su na prva provaljivali ustaše. Sa ženom i djecom je u pidžami pobjegao do Gređana. Ustaše su nakon ubijanja lokalnog stanovništva popljačkali 40 kuća, a poneke su i zapalili. Istog se događaja prisjeća i Miloš Klisić, kojem su ustaše pred očima ubili ženu Baru i kćer Anu. Naime, ustaše su došli u dvorište i pitali Baru gdje se nalazi njezin muž, a kada im je ona odgovorila da je Hrvatica i da joj je muž u vojsci, ustaše su je ubili. Suprug Miloš je sve to slušao sa još troje djece na tavanu te je potom uspio pobjeći s djecom u Okučane, a zatim uz propisnicu koju su mu izdali Nijemci u Beograd. Kada se vratio kući krajem svibnja 1945. godine ništa nije našao.¹³³ Razlog uništavanja srpskih kuća i obitelji u selu Uskoci leži u smještaju sela u blizini velikog koncentracionog logora Stara Gradiška i nedavnom napadu partizana na Banja Luku. Naime,

¹²⁷ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 387–388.

¹²⁸ C. Tomljanović, *n. dj.*, str. 19. U partizanskom onodobnom dokumentu od 9. prosinca 1943. godine čini se da je Janjić već tada otišao u Srbiju, a da su preostali četnici prešli čamcima preko Save u Bosnu. (*Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod 1971, str. 383–385)

¹²⁹ Iskaz Dragan Borojević, r. 1931. g, Klenik.

¹³⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 309, 19247–19257.

¹³¹ U popisu Spomen-područja Jasenovac *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 12 nalazi se podatak da su stanovnici Uskoka, njih 166, ubijeni u logoru Stara Gradiška. To je ujedno najveći broj žrtava stradalih u Jasenovcu i Staroj Gradišci nekog sela u kotaru Nova Gradiška.

¹³² HDA, ZKRZ–Zh, kutija 309, 19247–19257.

¹³³ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 309, 19247–19257.

ustaše nikako nisu željeli da se potencijalni neprijatelji nađu u neposrednoj blizini mjesta u kojem su držali zatočenike, tj. one koje su smatrali nepoćudnim po javni red i sigurnost (političke zatvorenike, Židove i Srbe). U Šumetlici su partizani, baš kao i Mašičkoj Šagovini, Cagama ili Benkovcu, selima koja su tijekom 1942. i 1943. godine bila spaljena i opljačkana, imali potpunu potporu gotovo svih stanovnika. Upravo zato, u hladno siječanjско jutro (17. siječnja), u selo upadaju ustaše, Nijemci i domobrani. Domobrani su, prema pisanju Milana Ugrešića držali stražu, a ustaše i Nijemci su hapsili i pljačkali.¹³⁴ Kata Miličević dala je nakon Drugog svjetskog rata iskaz Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. U njemu kaže kako je selo bilo opkoljeno s oko 400 vojnika (200 ustaša i 200 Nijemaca) „koi su naredili da se svi pakujemo, jer da će sve iseliti na drugo mesto, jer da partizani u to selo dolaze“. „Tom prilikom naredili su nam da u kola tovarimo svu posteljinu i živežne namirnice, jer da će nam to na mjestu gdje se budemo preselili trebati. Ove ustaše su po kućama pokupili sav narod i oko 11 sati kada je natovar kola bio gotov, tada su skupa sa ostalom stokom uhapsili u u Novu Gradišku odveli 112 osoba, od kojih je 15 osoba uz put pobjeglo,¹³⁵ tako da je 97 osoba sprovedeno za Novu Gradišku,¹³⁶ koje su stavili u zatvor kotarskog suda, gdje su ostali 8 dana, a zatim su odpremljeni za logor Jasenovac...“ Nakon odvođenja stanovništva i pljačke, ustaše su zajedno s Nijemcima zapalili čitavo selo.¹³⁷ Župska redarstvena oblast u Novoj Gradišci izvještava 19. siječnja 1944. Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu: „Dana 17. I. 1944. po nalogu Njemačke divizije imalo se je evakuirati selo Šumetlica, kao srbsko selo koje podržava stalne veze s partizanima, a potom zapaliti cijelo selo.“¹³⁸ Razlog uništenja sela je, dakle, transparentan. U svibnju 1944. godine ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja tražilo je da se imovina pravoslavne crkve u Šumetlici da u najam. Općinsko poglavarstvo Cernik je na taj dopis odgovorilo ovako: „Izvješćuje se, da je selo Cer. Šumetlica po Njemačkim i našim vojnim vlastima izpražnjeno i od pobunjenika ugroženo pa se zemlja crkvene občine kao niti ostalih seljaka toga sela ne može nikom u najam dati jer je nitko neće, i obradivati ne može. Odbora (misli se crkvenog, op. a.) ne postoji jer su svi tamo nadjeni u sabirne logore zapraćeni, a dali su još na životu i gdje i kojem logoru žive to ovoj občini poznato nije.“¹³⁹ Ustaše su povremeno

¹³⁴ M. Ugrešić, *n. dj.*, str. 74–78.

¹³⁵ Ugrešić opisuje bjegove pojedinaca i ističe činjenicu kako su mnogi susjedi Hrvati u Cerniku, Maloj i Novoj Gradišci pomagali Šumetljanima skrivajući ih u svojim kućama. Neka su djeca spašena zbog toga što su predana stanovnicima Nove Gradiške na čuvanje od strane samih roditelja. (M. Ugrešić, *n. dj.*, str. 75, 76)

¹³⁶ Milan Ugrešić spominje brojku od 103 uhapšene osobe. (M. Ugrešić, *n. dj.*, str. 75) Tijekom Drugog svjetskog rata prema podacima Spomen-područja Jasenovac, *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 14, u logorima Jasenovac i Stara Gradiška ubijene su iz Šumetlice 94 osobe.

¹³⁷ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 372, 27433–27438.

¹³⁸ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 406.

¹³⁹ HDA, fond MPB, kutija 102, 3047/44.

uspjevali doći i do konkretnih podataka o pripadnicima narodnooslobodilačkih odbora na teritoriju pod njihovom vlasti (dakle, na neoslobođenom teritoriju). Tako su 26. siječnja 1944. godine upali u selo Donje Bogićevce u partizanskih uniformama i ondje tražili, prema popisu kojeg su posjedovali, pripadnike NOO-a, predstavljajući im se kao partizani. Vaso Vučetić je prepoznao ustašu u partizanskom odjelu i tvrdio je da NOO u Donjim Bogićevcima ne postoji.¹⁴⁰ To mu nije pomoglo, baš kao ni ostalima, pa su u Donjim Bogićevcima ustaše toga jutra uhapsili još šest osoba za koje su znali da surađuju s partizanima. Stojan Novaković, koji se našao među uhapšenima, nasjeo je na ustašku varku te je priznao da u selu postoji NOO i nabrojio je ustašama sve članove. Vučetić je među ustašama prepoznao Dragu Kosa iz Starog Petrovog Sela, koji je bio među partizanima na Psunju, a zatim je pobjegao iz partizana i otišao u ustaše. Osim njega, među ustašama su se nalazili i pojedinci iz Donjih Bogićevaca koji su također mogli doznati tko su pripadnici NOO-a. Većina uhapšenih stradala je u logoru Stara Gradiška. Tijekom mjeseca veljače 1944. godine iz sela Gređana, Čovca, Vrbovljana, Donjih Bogićevaca, Gorica, Poljana, Medara, Trnave i Bodegraja dolazi do iseljavanja Srba u Srbiju. Okružni NOO Nova Gradiška izvještava o tim događajima Oblasni komitet KPH za Slavoniju: „Do sada se najviše izselilo iz Gređana, i to oko 40 duša i iz Vrbovljana oko 20 duša. (...) Do sada svega oko 100 duša.“¹⁴¹ Ustaše su vrlo brzo prekinuli te transporte intervencijom kod Nijemaca strahujući da će se iseliti samo muškarci, a ne i njihove obitelji. Naime, smatrali su da će muškarci stupiti u Srbiju mnogo lakše u partizanske redove, a kasnije se prebaciti na teritoriju NDH i ugrožavati javni red i sigurnost.¹⁴² Ured za kolonizaciju je tražio da se Srbi i njihove obitelji koji se namjeravaju iseliti odreknu državljanstva NDH i svoje imovine.¹⁴³ Seljenje Srba u Srbiju organizirala je preostala grupa četnika u Okučanima. Oni su čak organizirali popisivanje Srba za seljenje iz NDH u Srbiju. Iseljavanje je vodio četnik Emil Mimić, okučanski mlinar, a uvelike mu je pomagala Mara Rudić, žena domobranskog stožernog narednika čiji su stan Srbi nazivali „srbski konzulat“¹⁴⁴. Partizani su organizirali mitinge u selima novogradiške posavine zato da bi spriječili iseljavanje u Srbiju. „Ispoljila se činjenica da narod srpske posavine jeste uvjeren, da u Srbiji ne postoje partizani i oni koji su bili na mitingu rekli su nam da je dobro što smo o tome govorili jer da narod misli da je u Srbiji mir i da banditska četnička vladavina je tome narodu osigurala miran život.“¹⁴⁵ Partizani su čak ponudili Srbima južno od pruge Zagreb-Beograd da se iseles na oslobođeni teritorij. Ipak, većina ljudi je bila uvjeren da „njima nema nigdje spasa, osim tamo“ (misli se

¹⁴⁰ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 307, 18759–18772.

¹⁴¹ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 411.

¹⁴² *Isto*, str. 415–416.

¹⁴³ HDA, ZIG NDH, kutija 11, 22.

¹⁴⁴ HDA, ZIG NDH, kutija 27, 292.

¹⁴⁵ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 412–414.

u Srbiji). Istovremeno, oni koji iselili u Srbiju obavještavaju one koji još nisu da je stanje u Srbiji očajno i da nikako ne iseljavaju iz svojih kuća. Informacije koje su Srbi u novogradiškoj posavini dobivali od svojih rođaka koji su iselili, partizanska propaganda te ustaški uvjeti iseljavanja vrlo su brzo prekinuli svaku vrstu emigracije u Srbiju.

Srpska sela Gređani, Vrbovljani i Čovac, koja su do odlaska četnika barem djelomično bila zaštićena njihovom prisutnošću i njihovom suradnjom s Nijemcima u Okučanima, našla su se u novoj 1944. godini potpuno napuštena od svih. Partizani nisu imali dovoljno snaga da bi mogli na duže vrijeme zaštititi sela koja se nalaze u ravnici, nadomak zloglasnog koncentracionog logora u kojem su stacionirane jake ustaške snage. Ustaše iz Jasenovca i Stare Gradiške su nakon četničkog odlaska i nakon prestanka njemačke zaštite spomenutih sela, dana 8. svibnja 1944. godine upali u ta tri sela i iz njih odveli oko 120 ljudi.¹⁴⁶ Redarstvenoj oblasti Nova Gradiška predano je svega 82 ljudi, a prilikom upada u sela ustaše su, prema izvještaju kotarske oblasti Nova Gradiška, ubili najmanje šestoro ljudi.¹⁴⁷ Stevo Stojačković iz Gređana dao je Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1946. godine iskaz u kojem spominje da je 34 osobe iz Gređana odvedeno u koncentracioni logor Stara Gradiška te da se nitko od njih nije do tada vratio kući, a da je jedan dio pohapšenih poubijan odmah u polju kod sela. Među žrtvama se nalazilo i 12 dječaka – pastira koji su čuvali stoku u neposrednoj blizini sela.¹⁴⁸ U pokolju su sudjelovali i ustaše iz obližnjeg Gornjeg Varoša.¹⁴⁹ Sela Gređani, Čovac i Vrbovljani tek su se u rujnu 1944. godine počeli odazivati na partizansku mobilizaciju.¹⁵⁰ U svibnju 1944. godine na području novogradiškog kraja pojavili su se Čerkezi (Kozaci). „Stav čerkeza prema hrvatskom stanovništvu dosta je loš ako im čovjek pokaže koja je livada ili žito jednog hrvata oni ga pokose i opasu“, kako izvještava partijski sekretar Posavskog NOP odreda. Za razliku od Hrvata, Srbe Čerkezi ne diraju i u okolici Rajića „Srbi su već počeli prihvaćati Čerkeze kao zaštitnike“.¹⁵¹ U izvještaju ustaškog agenta Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu stoji kako Kozaci pljačkaju samo hrvatsko stanovništvo, a kako su „prema pravoslavnom življu mnogo obazriviji“.¹⁵² U svibnju 1944. ustaše se zajedno s Nijemcima zalijeću prema partizanskoj teritoriji. Tako su zapalili jedan dio sela

¹⁴⁶ Iz sela Vrbovljani u logorima Jasenovac i Stara Gradiška stradalo je tijekom Drugog svjetskog rata 96 ljudi, a iz Čovca 70 prema *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 14, 15.

¹⁴⁷ HDA, ZIG NDH, kutija 132, 301.

¹⁴⁸ M. Kladar, *n. dj.*, str. 77–78. Prema popisu Spomen-područja Jasenovac *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 13 tijekom Drugog svjetskog rata iz Gređana je stradalo 124 osobe u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.

¹⁴⁹ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 372, 27470–27475.

¹⁵⁰ *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 466.

¹⁵¹ *Isto*, str. 434.

¹⁵² *Isto*, str. 450–451.

Golobrdac oko 10. svibnja 1944.¹⁵³ Dana 25. listopada ustaše su iz sela Gređana odveli na kuluk radi prijevoza nekog materijala 35 stanovnika sa 35 zaprega. Nakon obavljena posla seljaci se nikada nisu vratili.¹⁵⁴ Baš kao što su iz sela Uskoci, koje je najbliže logoru Stara Gradiška, 6. siječnja 1944. godine ustaše poubijali sve Srbe, tako su krajem godine, 11. prosinca ustaše iz Stare Gradiške odveli sve Srbe iz Gornjeg Varoša u logor i ondje ih pobili. Uхватili su dvadeset ljudi, uglavnom žena, djece i staraca, budući da su muškarci uglavnom bili u partizanskim redovima.¹⁵⁵ Slično je učinjeno 28. prosinca 1944. godine kada su u selo Gređane upali četiri oružnika iz Oružničke postaje Okučani na čelu s Baltazarom Vukelićem i ondje uhapsili 18 stanovnika koje su sproveli u zatvor u Novoj Gradišci, a odande u Jasenovac odakle se nisu vratili.¹⁵⁶ Uhapšeni su bili optuženi za vezu s partizanima.

Posljednji zločin koji su ustaše počinili nad srpskim stanovništvom novogradiškog kraja bilo je odvođenje stanovnika sela Smrtić između Okučana i Nove Gradiške u logor. Ondje je bilo jedno od partizanskih uporišta od kuda je vrlo često napadana pruga Novska – Nova Gradiška. Do 1945. godine iz Smrtića i Ratkovca stradalo je 52 stanovnika i 27 boraca. Stanovnici tih dvaju sela, koji su se do tada skrivali po šumama, misleći da je sada sve gotovo, tj. da se ustaše i Nijemci povlače, vratili su se kućama. Jasenovački ustaše su uvečer dana 24. veljače 1945. godine, njih oko 2000, kako svjedoči Gavro Dedović, upali u sela Smrtić i Ratkovac i „išli od kuće do kuće i terali sve seljane muško i žensko, malo i veliko iz kuće na put na raskršću sela i tu sve grupisali te sproveli do željezničke stanice Okučani, a odatle u logor Jasenovac“.¹⁵⁷ Iz Smrtića su prema Dedićevom iskazu odveli oko „90 duša“.¹⁵⁸ Sveukupan broj uhapšenih bio je 169, što znači da ih je iz Ratkovca bilo oko 71, te još osmoro koji su bili iz drugih sela.¹⁵⁹ Nitko od uhapšenih se nije vratio.

Zaključak

Vrlo je malo bilo onih Židova koji su preživjeli holokaust na području Nove Gradiške. Stradavanje romske zajednice je isto tako bilo gotovo komple-

¹⁵³ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 264, 13683–13691.

¹⁵⁴ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 482, 38225–38226.

¹⁵⁵ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 289, 16622–16625.

¹⁵⁶ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 356, 25391; *Dokumenti i materijali*, Slavonski Brod, 1971, str. 506–507.

¹⁵⁷ HDA, ZKRZ–Zh, kutija 361, 26052.

¹⁵⁸ Prema popisu Spomen-područja Jasenovac *Poimenični popis žrtava*, Jasenovac, 2007, str. 13 s područja Smrtića je tijekom Drugog svjetskog rata u logorima Jasenovac i Stara Gradiška ubijeno 107 ljudi, a s područja Ratkovca .

¹⁵⁹ Jovan Jakovljević, *Poema mrtvim seljacima*, Nova Gradiška, 1986, str. 48–61. U knjizi autor daje i popis svih odvedenih 25. veljače 1945. godine.

tno. Srpska zajednica je također vrlo teško stradala.¹⁶⁰ Sasvim je jasno da su već 1942. godine partizani pridobili za sebe veći broj Srba u Slavoniji budući da su pravoslavci uistinu bili egzistencijalno ugroženi. Stoga su realni podaci koji govore o sudjelovanju Srba u antifašističkom pokretu na području Slavonije. Tako je u 1942. godini na području Slavonije stradalo 611 pripadnika narodnoslobodilačke vojske, od čega su 584 bili Srbi, u 1943. godini od 2520 stradalih 2007 bili su Srbi, u 1944. godini od 2851 stradalih 1515 su Srbi, a u 1945. godini od 2067 stradalih 932 su Srbi.¹⁶¹ Iz ovih je podataka vidljivo kako su prijelomne godine u Drugom svjetskom ratu za Srbe bila 1942. U tome vremenu osvijješćeno priključivanje partizanima bilo je za njih od životne važnosti. Kasnije godine donijele su nove žrtve, ali i znatan priljev Hrvata u partizanske redove tako da se mijenjali odnosi nacionalne pripadnosti žrtava prema 1945. godini. Sljedeća tablica prikazuje odnos broja stanovnika na području Nove Gradiške između popisa 1921, 1931, zamišljenog popisa iz 1941. godine i 1948. godine.¹⁶²

¹⁶⁰ Prema izvještaju Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača na području kotara Nova Gradiška Nijemci su ubili 171 čovjeka, ustaše 1956 ljudi, četnici 2, a Čerkezi 4, tako da ukupan broj ubijenih civila iznosi 2133. Od toga su ustaše u logorima poubijali 360 muškaraca, 343 žena, 265 staraca i 191 dijete. S područja samog grada Nove Gradiške ubijeno je 332 ljudi; od toga su 257 ubili ustaše, 74 Nijemci i jednog četnici. U logorima izvan Jugoslavije boravilo je 294 muškaraca, 238 žena, 41 starac i 4 djece, a prinudno je preseljeno 82 muškarca, 82 žene, 30 staraca i 69 djece. (HDA, ZKRZ–GUZ, kutija 45, 2624/45) Treba napomenuti da su te brojke bile ustanovljene 1945. Godine, a da su kasnija istraživanja povećala broj žrtava i interniranih napodručju kotara Nova Gradiška.

¹⁶¹ Dragan Cvetković, „Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu Žrtve rata 1941–1945. iz 1964. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji“, *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 6, Zagreb, 2002, str. 365–381.

¹⁶² Podaci su preuzeti iz: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.*, Sarajevo 1932; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd, 1938; *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti*, Beograd, 1954; VOJAK, 2004, str. 447–476.

	1921. (popis stanovništva po vjeri)	1931. (popis stanovništva po vjeri)	1941. (popis nije izvršen, demografski rast izračunat prema rastu između 1921. i 1931. godine)	1948. (popis stanovništva po nacionalnosti)
Srez Nova Gradiška	Ukupno: 50.602 Pravoslavaca: 12.269 Rimokatolika: 37.767 Židova: 265 Ostalih: 97	Ukupno: 52.088 Pravoslavaca: 12.700 Rimokatolika: 39.012 Ostalih: 223 Roma: 95 Broj stanovnika sreza je 56.306 zajedno s gradom Novom Gradiškom	Ukupno: 62.652 Postotak rasta za period 1921. /1931. je 11,27%, pa je pretpostavljeni postotak rasta i za naredni period približno sličan	Ukupno: 52.952 Srba: 10.539 Hrvata: 40.867 Ostalih: 362 Cigana: 0
Grad Nova Gradiška (1921. godine) broj stanovnika je iskazan u okviru sreza Nova Gradiška)	Ukupno: 3.652 Pravoslavaca: 946 Rimokatolika: 2.461 Židova: 200 Ostalih: 0	Ukupno: 4.218 Pravoslavaca: 1.020 Rimokatolika: 2.905 Ostalih: 248	Ukupno: 4.871 Postotak rasta za period 1921. /1931. je 15,4%	Ukupno: 5.597 Srba: 1.039 Hrvata: 4.118 Ostalih: 55

Summary

The Genocide against Serbs, Gypsies and Jews in the District of Nova Gradiška in WWII

Key words: *Genocide, Serbs, Gypsies, Jews, Jasenovac, Nova Gradiška, concentration camps*

Several ethnic and religious groups used to live in the territory of the District of Nova Gradiška before WWII. The most prominent among them were Serbs, Jews, Gypsies and Germans. Immediately after the Independent State of Croatia was established, the Ustasha started terrorizing Serbs and Jews. The Jewish community in the District of Nova Gradiška was almost completely wiped

out by the beginning of 1942. The first arrests of Serbs started in the night of April 10/11, 1941. In some places forcible conversions to Roman Catholicism took place, but they were of little importance in the territory of Nova Gradiška. Orthodox churches in Šumetlica, Čovac, Ratkovci, Cage, Okučani, Benkovac, Vrbovljani, Nova Gradiška, Stara Gradiška, Lađevac/Bodegraj and Staro Petrovo Selo were demolished during 1941 and 1942. The property of the Orthodox Church was confiscated. The Orthodox inhabitants of the District of Nova Gradiška were taken away from the villages in the vicinity of Nova Gradiška and Okučani into Jasenovac and Stara Gradiška concentration camps between 1942 and 1945, which is best documented by the lists of names of victims from those places. During 1943 the Chetnik forces briefly appeared near Okučani in the Sava valley. The Partizans were present in the mountainous region of Psunj and their actions endangered the transportation on the Zagreb-Belgrade railway line since 1942. Until 1944 Partisan forces would control larger part of the District of Nova Gradiška. The number of Serbs in Partisan units was great since 1941. The Gypsies of the District of Nova Gradiška were deported to a large extent to Jasenovac and Stara Gradiška concentration camps during 1942. The statistical data show the magnitude of human losses in the District of Nova Gradiška.

СРЕБРЕНИЦА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ – НУМЕРИЧКА АНАЛИЗА СТВАРНИХ ЉУДСКИХ ГУБИТАКА

*Драган ЦВЕТКОВИЋ, виши кустос
Музеј жртава геноцида, Београд*

АПСТРАКТ: *Рад представља покушај да се на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године прикаже страдање становништва општине Сребреница. Направљена је анализа страдалих ове општине, сагледана њихова национална и полна структура, урађен преглед година страдања, приказане су категорије и начин страдања, утврђени су одговорни за страдање становништва, као и социјално-економска структура страдалих, те је све смештено у контекст страдања становништва Босне и Херцеговине.*

Кључне речи: *Сребреница (општина и град), Независна Држава Хрватска (НДХ), источна Босна, Босна и Херцеговина, становништво, страдање, Срби, Муслимани, цивили, војне формације, социјално-економска структура*

Сребреница спада у ону групу општина из Босне и Херцеговине које су имале ту несрећу да у двадесетом веку два пута тешко пострадају у ратним дешавањима. Први пут средином века¹ у рату који је захватио читав свет, па и земљу у којој се налазила, а други пут приликом распада државе крајем века када се опет готово цела држава, или бар њен већи део, нашао у рату. Тема рада је страдање града и општине Сребреница у Другом светском

¹ Општина је поднела извесне губитке и у I светском рату, али су они далеко мањи од губитака у потоња два рата.

рату. Колективно сећање њених становника на страдање у том рату битно је утицало, поред осталих разлога, на страдање у потоњем рату, педесет година касније, као и на препознавање супротне стране.

Овај рад је настао на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године² и као основа за истраживање узета је територија општине Сребреница из времена његовог настанка. Направљена је анализа страдалих ове општине, сагледана њихова национална и полна структура, урађен преглед година страдања, приказане су категорије и начин страдања становништва, утврђени су одговорни за као и социјално-економска структура страдалих, те је све смештено у контекст страдања становништва Босне и Херцеговине. Попис је узет као основа за истраживање јер је и поред свих недостатака најпотпунији. Поред питања колико је страдалих, подједнако је значајно и питање шта показују резултати пописа, односно какава је унутрашња структура страдалих.

За боље разумевање ратних дешавања на овом простору, а самим тим и проблема страдања становништва општине Сребреница, потребно је направити увид у њен географски положај и демографску структуру популације. Касније настала општина Сребреница, чији су страдали становници предмет интересовања, заузимала је већи део истоименог среза (котара), а који се налазио у саставу Велике жупе Врхбосна. Смештена у брдско-планин-

² Пописна комисија је утврдила да је учињен читав низ пропуста при изради пописника, тако да је њиме обухваћене 597.323 особе, што је 56–59% од оних које је требало обухватити пописом (између 1.016.000 и 1.056.000), а у које није урачунато „најмање око 50.000 квислинага“, као ни око 40.000 Јевреја и Рома за које није имао ко да да податке. (*Žrtve rata 1941–1945 – Rezultati popisa*, Савезни завод за статистику (СЗС), Београд, 1966 – репринт 1992, стр. 7). Произилази да је попис обухватио између 51,7 и 54% стварно страдалих, па је на коришћење пописа стављен ембарго, који је потрајао скоро 30 година (до 1992). Користећи се разноврсном архивском грађом, општинским документацијама, пописима СУБНОР-а (за поједине општине), монографијама и хроникама појединих области, општина, насеља, црквеним књигама, анкетним формуларима у СЗС-у је, уз помоћ Музеја жртава геноцида, 1995. године отпочео рад на ревизији пописа који је трајао до 1999 године. Од 2003. године МЖГ самостално врши ревизију пописа. Постављени циљ је да се обухвате сва лица са простора СФРЈ без обзира на националну, верску, етничку, политичку, војну припадност, чиме би се отклонио један од основних недостатака пописа, а то је непписивање „колаборациониста“, као и да се идентификују Роми који нису посебно пописани 1964. године, већ се углавном воде као Срби, Хрвати или Муслимани. Након појаве резултата нових демографских истраживања, као и анализе овог пописа, као полазну тачку у истраживањима треба узети процену о броју страдалих која се креће између 1.070.000 и 1.120.000 особа (процењени број за територију КЈ износи између 1.042.000 и 1.092.000 страдалих), одакле следи да је пописом обухваћено од 53,3–55,8% страдалих. Ревидираним пописом је до сада обухваћено 657.128 страдалих, што је 58,67 до 61,41% од процењеног броја страдалих. Резултати пописа су сложени према месту рођења страдалих, стога је извесно да је део страдалих особа променио место боравка, што делимично утиче на прецизност изнетих података али не у мери која би нарушила њихову веродостојност. (Архив Југославије, фонд 179 – Попис Жртве рата 1941–1945 из 1964. године; Архив Музеја жртава геноцида, фонд Жртве рата 1941–1945, база података Жртве рата 1941–1945)

ском пределу источне Босне,³ погодном за герилско ратовање, ван важнијих саобраћајних комуникација, у самом рогу реке Дрине, општина Сребреница је са три стране била окружена Србијом. У општини је постојао релативно велики број насеља, 78 укључујући и Сребреницу као њено средиште, са 2.543 домаћинства од којих је 295 било у самој Сребреници. Према попису из 1921. године у општини Сребреница живеле су 14.923 особе, од којих су 1.242 живеле у граду што је 8,32%.⁴ Према наредном попису становништва, из 1931. године, у котару (срезу) је живело 35.210 становника.⁵ На територији општине Сребреница становало је око 2,27% становништва источне Босне и око 0,79% становништва Босне и Херцеговине.⁶ Национална структура општине се може приближно сагледати преко структуре вероисповести становништва котара из пописа 1921. и 1931. године. Према њима је у котару Сребреница живео приближно исти број Срба и Муслимана, што потврђују савремени извори.⁷ Током рата, бројност и структура становништва општине се мењала услед њихове повећане флукуације, те је стога тешко одредити их прецизно. Мењање структуре становништва отпочело је протеривањем Срба које је спроводила НДХ, у виду „такозваног“ планског исељавања.⁸ Највеће промене изазвало је напуштање територије општине, тачније

³ Источна Босна је обухватала 43 општине: Бановићи, Бијељина, Босански Шамац, Братунац, Брчко, Чајничке, Фоча, Горажде, Грачаница, Градачац, Хаџићи, Хан Пијесак, Илиџа, Илијаш, Какањ, Калесија, Калиновик, Кладањ, Лопаре, Лукавац, Модрича, Оџак, Олово, Орашје, Пале, Рогатица, Рудо, Сарајево, Соколац, Сребреница, Сребреник, Шековићи, Трново, Тузла, Угљевик, Вареш, Високо, Вишеград, Власеница, Вогошћа, Завидовићи, Зворник, Живинице.

⁴ *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini SHS od 31. januara 1921. godine* (даље у тексту *Попис 1921*), Сарајево, 1924, стр. 155–158. Број становника је израчунат издвајањем насеља која су припадала послератној општини Сребреница из котара Сребреница у коме је живело 27.378 становника.

⁵ СЗС, *Попис 1991*, део попис 1931, (електронско CD издање), Београд, 1997.

⁶ Босна и Херцеговина је обухватала територију од 51.199 км на којој је живело 1.889.929 становника, међу којима је било 43,87% Срба (829.162), 31,13% Муслимана (588.247), 23,48% Хрвата (443.914), 0,64% Јевреја (12.028) и 0,88% осталих националности. Источна Босна је заузимала 15.736 км (30,73%) са 653.254 становника (34,57%), међу којима је било 43,06% Муслимана, 40,17% Срба, 14,79% Хрвата и 1,98% осталих националности (1,44% су Јевреји). (*Попис 1921*, стр. 20–24).

⁷ Према попису из 1921. године у котару Сребреница живело је 27.378 особа, од којих је било 13.424 православних (49,03%) и 13.792 муслимана (50,38%), док је припадника осталих и непознатих вероисповести било 0,59% (*Исто*, стр. 24–25). Према попису из 1931. године у котару Сребреница живело је 17.766 православних (50,46%), 17.332 припадника исламске вероисповести (49,23%) и 109 припадника осталих и непознатих вероисповести (0,31%) (СЗС, *Попис 1991*). У извештају котарског предстојника жупану Велике жупе Врхбосна од 29. 1. 1942. се наводи да у котару Сребреница има 40.000 становника, по половина муслимана и православних, једна јеврејска кућа и неколико католичких чиновника. (Владимир Дедијер, Антун Милетић, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945, Зборник докумената и сећања*, Сарајево, 1990, стр. 122). Процена је да је касније приликом поделе котара на општине Сребреница и Братунац у њима остао приближно исти национални састав становништва.

⁸ Са територије среза Сребреница, од којих је део свакако из општине Сребреница, јула 1941. године исељено је 86 српских породица са 156 чланова – 93 мушкараца и 63 жена

бежање дела њених страновника које је у избеглиштву тражило спас од терора.⁹ Са друге стране, број и структура становника се мењала доласком избеглица са других територија у ову општину.¹⁰

Формирање НДХ је од почетка праћено репресијом и терором, који је убрзо прерастао у геноцид над делом становништва. Већина Муслимана, који су помињани као „најчистији Хрвати“,¹¹ прихватила је новоформирану државу као оквир за решавање и остваривање својих националних тежњи и економског просперитета.¹² У циљу стварања сигурносног појаса на Дрини, власт НДХ је покушала да „очисти“ погранично подручје према Србији елиминацијом српског становништва,¹³ било његовим протеривањем било физичким уништењем. У том циљу је већ у јулу у Сарајеву формирано Заповједништво Војне крајине у чијем саставу се нашао и котар Сребреница.¹⁴ Репресија, терор и отпочети геноцид изазвали су одговор Срба. У борби за биолошки опстанак, Срби су почели да се организују, прикључујући се са једне стране националним, а са друге стране јединицама које су предводили комунисти (које су декларативно биле вишенационалне). Иако је

(Слободан Д. Милошевић, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Београд, 1981, стр. 158). Пошто је према подацима пописа становништва просечна породица у општини бројала 5,87 чланова, у граду 4,21 члан, поставља се питање шта је све у извештају урачунато као породица (очигледно је да деца нису урачуната) или се радило о појединачним протеривањима.

⁹ У извештају Уреда за избеглице Велике жупе Врхбосна од 1. 3. 1942. године наводи се да је у Сарајеву смештено око 17.000 избеглица из скоро свих котара источне Босне међу којима и избеглице из Сребренице. Део је дошао по избијању сукоба, а део је касније протеран приликом чишћења терена. Из извештаја Велике жупе Усора и Соли од 7. 6. 1943. види се да се у том периоду у Сребреницу вратило око 5.000 Срба који су у фебруару и марту 1942. побегли у Србију склањајући се од Црне легије (Здравко Диздар, Михаел Соколевски, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini*, Загреб, 1999, стр. 258 и 538–539).

¹⁰ Извештај Котарске области у Сребреници од 3. 5. 1943. показује да је у Сребреници у априлу било смештено 5.316 избеглица из других котара источне Босне који су побегли од четника (*Исто*, стр. 522–523).

¹¹ Фикрета Јелић-Бутић, *Ustaše i NDH*, Загреб, 1977, стр. 197.

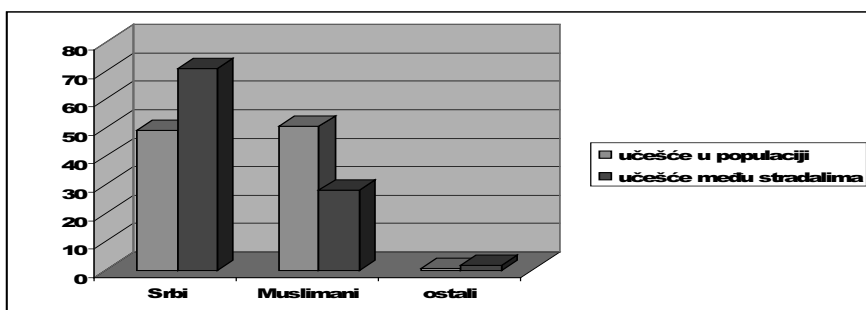
¹² Муслиманска елита се надала повратку земље које у изгубили у аграрној реформи (*Исто*, стр. 199–200).

¹³ Милош Хамовић, *Избеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945*, Београд, 1994, стр. 55.

¹⁴ Котари Сребреница и Власеница су се налазили у рејону 4. бојне (баталјона) Војне крајине. Њима су биле потчињене све оружничке (жандармеријске) јединице, финансијске страже и редарство (полиција) на том подручју. У Сребреници се налазила команда вода из састава Крилног оружничког заповједништва Тузла 4. оружничке пуковније (Младен Цолић, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941*, Београд, 1973, стр. 225 и 289). По наређењу Заповједништва Војне крајине формиран је одред штрајфуна (казнене експедиције) „од искусних ратника и избеглица из Источне Босне“ који је требало да изврши чишћење подручја заузетих од „четничко-комунистичких банди“. Пошто није успела да изврши своју основну функцију заштите границе према Србији и Црној Гори Војна крајина је расформирана у периоду мај–јуни 1942. године (Никица Барић, *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Загреб, 2003, стр. 117–118).

Сребреница остала на периферији главних ратних дешавања у Босни, она ипак није била поштеђена страдања, нарочито ако се узме у обзир чињеница да је територија често мењала „господара“. Сребреницом су током рата у краћем или дужем периоду владали НДХ, устаници, четници (ЈВО), добровољци, партизани и у појединим периодима Немци. Чести сукоби устаника са војним и полицијским јединицама НДХ (како са регуларним тако и са нерегуларним)¹⁵ и повремени са немачким јединицама које су вршиле операције у овом подручју, уз међусобни сукоб два устаничка покрета, као и сталне одмазде над недужним цивилима које је спроводила већина ратујућих страна, проузроковале су страдање становништва ове општине.

Поделе на националне групе, као и политичке поделе у оквиру националних група, које су довеле до тешких и перманентних сукоба, терор и освета спровођени у име националних или идеолошких циљева, уз присуство немачког окупатора који је деловао у циљу спровођења својих стратешких циљева, утицали су на страдање становништва. Према делимично извршеној ревизији пописа до сада је утврђено да су са територије општине Сребреница страдале 1.432 особе. Далеко највећи број је страдао у 1942. години током које је живот изгубило 52,72% од свих жртава ове општине.¹⁶ Национална структура показује да су међу њима најбројнији Срби са 70,60% страдалих, следе их Муслимани са 27,93%, док припадници осталих и непознатих националности представљају 1,47% страдалих. Однос Срба и Муслимана као најбројнијих националних група, а при томе и са једнаком заступљеношћу у популацији општине, износи 2,53:1.

Графикон 1 – Националности општине Сребреница према учешћу у популацији и учешћу у броју страдалих

¹⁵ Милицијске снаге НДХ формирале су домобранство (ДОМДО), усташе, оружништво и цивилне власти углавном од локалног становништва на неком подручју (Н. Барић, *н. д.*, стр. 154). Усташка милиција или „дивље усташе“ су се посебно истицале у спровођењу терора над српским становништвом (М. Цолић, *н. д.*, стр. 280).

¹⁶ Издваја се још 1943. са 27,44% страдалих, док је осталих година број страдалих био далеко мањи, 1941. – 8,03%, 1944. – 8,66% и 1945. године 3,14%.

Укрштање националне структуре са годинама страдања показује да нису све националности подједнако страдале током рата.

Сребреница - општ.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	52	515	318	94	32	1.011
%	45,22	68,21	80,92	75,81	71,11	70,60
Муслимани	61	237	68	25	9	400
%	53,04	31,39	17,30	20,16	20,00	27,93
остали и неп.	2	3	7	5	4	21 ¹⁷
%	1,74	0,40	1,78	4,03	8,89	1,47
Укупно	115	755	393	124	45	1.432
%	8,03	52,72	27,44	8,66	3,14	100,00

Код Срба као најбројније националне групе међу страдалима из ове општине, највећи део од 50,94% је изгубио живот током друге године рата, а издваја се и 1943. са 31,45% страдалих, када је забележено и њихово највеће годишње учешће у броју страдалих од 80,92%.¹⁸ Већина Муслимана 59,25%, изгубила је живот у 1942. години,¹⁹ док их је највише међу страдалима било у 1941. и то 53,04%. Припадници осталих и непознатих националности су већином страдали у другој половини рата, највећи део од 33,33% у 1943. док су највеће учешће у броју страдалих имали последње године рата са 8,89%.

Из самог места Сребреница, као општинског средишта, страдало је према попису 180 особа, што је 12,57% страдалих из ове општине. Будући да је градско становништво чинило свега 8,32% од укупног становништва општине, његови губици су доста већи од губитака сеоског становништва. Град је претрпео највеће губитке у прве три године рата (87,22%), што је кулминирало у 1943. током које је страдао 39,44% свих жртава из града. Велику већину страдалих чине Срби са 63,33%, следе их Муслимани са 32,78%, док је припадника осталих и непознатих националности 3,89% страдалих. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана из града износи 1,93:1.²⁰

¹⁷ Међу њима је регистровано петоро Хрвата, по троје Црногорца и Рома и двоје Јевреја.

¹⁸ Од страдалих Срба 5,14% је изгубио живот 1941. године, 9,30% током 1944. и 3,17% 1945. године.

¹⁹ Од страдалих Муслимана 15,25% је изгубило живот 1941. године, 17,00% током 1943. 6,25% током 1944. и 2,25% током 1945. године.

²⁰ Када говоримо о односу страдалих овде треба имати у виду да је у самом граду структура становништва била другачија него у општини и да је, као што је то случај углавном у читавој Босни и Херцеговини, градско становништво било већим делом састављено од Муслимана, а мањим од Срба и осталих народа.

Муслимани из града представљају 14,75%, Срби 11,28%, а припадници осталих и непознатих националности 33,33% страдалих из својих националних група у оквиру општине.

Сребреница – град	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	15	26	61	7	5	114
%	51,72	45,61	85,92	50,00	55,56	63,33
Муслимани	14	29	9	5	2	59
%	48,28	50,88	12,68	35,71	22,22	32,78
остали и неп.	–	2	1	2	2	7
%	–	3,51	1,41	14,29	22,22	3,89
Укупно	29	57	71	14	9	180
%	16,11	31,67	39,44	7,78	5,00	100,00

Већина Срба настањених у граду је изгубила живот друге и треће године рата (76,32%), нарочито 1943. током које их је страдало 53,51%, а тада је забележено и њихово највеће учешће у годишњем страдању од 85,92%. Са друге стране, већи део Муслимана је страдао прве две године рата (72,88%), највише 1942. (49,15%), током које су имали највеће учешће у броју страдалих од 50,88%.

Ван Сребренице као општинског средишта, како је пописом утврђено, страдале су 1.252 особе, које потичу из 73 насеља, тако да просечна стопа смртности износи 17,15 особа по селу.²¹ Међу страдалима је 71,65% Срба (897), 27,24% Муслимана (341) и 1,12% припадника осталих и непознатих националности (14). Страдали Срби потичу из 46, а Муслимани из 49 насеља. Анализа страдања по насељима показује да су у 22 села регистроване жртве обе националности, у 27 насеља су страдали искључиво Муслимани, док је у 24 села страдало искључиво српско становништво. Нису ни сва села подједнако страдала, тако да, посматрајући сеоско становништво, 11,71% страдалих Срба потиче из села Обади (105), док из села Луке потиче 13,78% страдалих Муслимана (47). Просечна смртност по селу код Срба износи 19,50 особа, док је она код Муслимана 6,96.

Изразито комплексан и бруталан рат који је вођен на овом подручју, а који је у себи садржавао елементе ослободилачког, антифашистичког, грађанског, међунационалног, верског, идеолошког рата уз спровођење холокауста и геноцида, неминовно је довео до великог страдања припадника оба пола. Анализа полне структуре страдалих показује да жене чине 31,49%

²¹ Пописом и ревизијом пописа, у четири насеља која су припадала општини није идентификована ниједна жртва.

страдалих на нивоу општине, док је њихово учешће међу страдалима на нивоу града било веће и износи 43,89%. Укрштање полне и националне структуре даје потпунију слику.

Сребреница – општ.	Срби	Муслимани	остали и непоз.	Укупно
мушкараца	649	317	15	981
%	64,19	79,25	71,43	68,51
жена	362	83	6	451
%	35,81	20,75	28,57	31,49

Сребреница – град	Срби	Муслимани	остали и непоз.	Укупно
мушкараца	57	40	4	101
%	50,00	67,80	57,14	56,11
жена	57	19	3	79
%	50,00	32,20	42,86	43,89

У оквиру националних група, на нивоу општине, регистрован је већи број жена међу страдалима код Срба (35,81%) и припадника осталих и непознатих националности (28,57%) него код Муслимана (20,75%). На нивоу града број жена је још већи и износи 43,89%, с тим што он није једнак код свих националности. Учешће жена у броју страдалих српске националности у граду износи 50%, код припадника осталих и непознатих националности 42,86%, док stradale Муслиманке представљају 32,20% губитака своје националне групе. Међусобни однос страдалих Српкиња и Муслиманки на нивоу општине износи 4,36:1, док је на нивоу града 3:1.

Трагедија страдања сваког народа достиже свој врхунац у страдању деце. У општини Сребреница деца чине 18,51% свих страдалих (265). Национална структура показује да је међу њима 77,74% Срба (206), 21,13% Муслимана (56) и 1,13% осталих и непознатих националности. Деца чине 20,38% страдалих Срба, 14% Муслимана и 14,29% страдалих припадника осталих и непознатих националности. У самом граду деца чине 13,89% страдалих (25), а међу њима је 56% Срба (14) и 44% Муслимана (11). За разлику од општине, у граду је приметна промена у учешћу деце међу страдалима код појединих националности, тако да она чине 18,64% страдалих Муслимана и 12,28% страдалих Срба. Однос у броју stradale деце код Срба и Муслимана на нивоу општине износи 3,68:1, док је тај однос на нивоу града 1,27:1.

Пописом су јасно раздвојене две основне категорије страдалих, припадници војних формација и цивили.²² Преглед страдалих по категоријама

²² Пописом из 1964. године обухваћене су особе које су изгубиле живот у ВКЈ и НОВЈ, док њиме нису пописани припадници осталих војних формација тзв. „колаборационаисти“. Иако је ревизијом предвиђено пописивање свих страдалих без обзира на војну и полити-

започећемо страдалим припадницима Војске Краљевине Југославије (ВКЈ) код којих су јасно уочљиве две групе: страдали у краткотрајном Априлском рату 1941. године и они који су живот изгубили касније у логорима за ратне заробљенике. До сада је идентификовано 20 особа које су изгубиле живот као припадници ВКЈ и оне представљају 1,40% свих страдалих из општине Сребреница. Из града потиче 10% страдалих војника (2). Међу страдалим војницима 35% је изгубио живот у Априлском рату (7) од којих је 14,29% из града (1). Осталих 65% је изгубило живот у логорима за ратне заробљенике (13), од којих је 7,69% из града (1). Национална структура страдалих војника показује да су Срби и Муслимани подједнако страдали (по 10), с тиме што се разликују групе у којима су изгубили животе. Срби су страдали подједнако у рату и заробљеништву (по 5), док је 20% Муслимана (2) страдало у Априлском рату, а 80% у логорима за ратне заробљенике (8). Сви страдали Срби потичу из околине Сребренице, док су из града страдала два Муслимана, по један у рату и заробљеништву.

Формирање покрета отпора у сребреничкој општини је у великој мери било условљено његовим развојем у ширем простору источне Босне.²³ Трагедија народа овог подручја се огледа у опредељивању за супротне стране, што је приметно код свих националних група, првенствено код две највеће. Муслимански живаљ је у почетку у НДХ препознао гарант за остварење својих националних тежњи те је већим делом оптирао за њу, док се мањи део определио за приступање антифашистичком покрету који су предводили комунисти. Са друге стране, српски народ се након почетне фазе устанка опредељивао између два антифашистичка покрета отпора,²⁴ једног који су предводили комунисти и другог који се залагао за очување монархије и грађанских вредности.²⁵ Оба покрета су деловала мање више јединствено

чку припадност, за територију општине Сребреница до сада нису пронађени релевантни извори који би омогућили персоналну идентификацију страдалих у војним или полицијским формацијама НДХ, ЈВО, добровољачким одредима, муслиманској милицији, немачким легионарским и СС јединицама и другим војним формацијама. Досадашња искуства у ревизији пописа показују да је мали део страдалих из ових војних формација укључен у попис под другим категоријама, најчешће као цивили или непознате категорије, а има случајева да су регистровани и као припадници НОВЈ.

²³ Устанак је нагло избио и брзо се проширио у српским селима око Хан-Пијеска, Власенице, Сребренице, Братунца, Дрињаче (Бранко Петрановић, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992, стр. 195). Четници из околине Сребренице, тада још увек под вођством локалних лидера, успели су да 18. августа заузму Сребреницу и Братунац. (*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, I–II, I–II, (ур. Велимир Терзић), Београд, 1958, стр. I/84).

²⁴ У извештају Велике жупе Врхбосна упућеном штабу III војног збора од 28. 10. 1941. године стоји да је „Четничко-комунистичка акција је на овом подручју (Сребреница – п. а.) особито јако развијена, а састоји се искључиво од грчко-источног елемента“ (В. Дедијер, А. Милетић, *н. д.*, стр. 75).

²⁵ Сребренички четнички одред је, уз Власенички, био међу првим формираним у Босни и Херцеговини (Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Zagreb, 2002, str. 155).

до краја прве године рата,²⁶ када долази до коначног раскола.²⁷ Сукоб ће трајати до краја рата,²⁸ а као његова последица је одмах уследио брзи продор непријатељских снага на ову територију почетком 1942. године, који је праћен повећаним страдањем српског становништва.²⁹ У почетним годинама рата српске националне јединице су имале превагу и већим делом контролу над општином Сребреница, да би партизански покрет предвођен комунистима од половине 1943. успоставио равнотежу кроз сталне сукобе са четницима и на крају рата преузео примат у контроли општине.³⁰ Током рата су контролу над градом (али не и читавом општином) у више наврата, у краћем или дужем периоду, имали војно-цивилни апарат НДХ или немачке војне власти.

Попис пружа могућност да се преко регистра страдалих партизана прецизније сагледа структура људи који су се прикључили партизанском покрету. Њиме је до сада идентификовано 145 особа страдалих као припадници НОВЈ,³¹ што је 10,13% губитака ове општине. Приметан је стални

²⁶ На партизанско-четничким преговорима у Дрињачи 1. 10. 1941. године формиран је заједнички војни штаб под именом Команда босанских војних и партизанских одреда (Здравко Антонић, *Устанак у Источној и Централној Босни 1941*, Београд, 1973, стр. 416–434; *Устанак у Источној и Централној Босни 1941*, (приредио Здравко Антонић) Београд, 1994, стр. 15). У Сребреници је 13. 10. 1941. године у присуству Родољуба Чолаковића, Радета Јакшића и Пере Ђукановића формиран Народноослободилачки одбор (НОО) састављен од Срба и Муслимана, али у који није ушао „готово нико из старе власти“. У исто време су формиран НОО у Братунцу и другим местима у источној Босни (Брано Савић, *Istočna Bosna u NOV-u, Sećanja učesnika*, I–II, Београд, 1971, стр. I/335). Одбор је деловао са прекидима, почев од децембра 1941. године, само у периодима када је НОВЈ имала контролу над градом или делом општине (Веселин Ђуретић, *Narodna vlast u BiH 1941–1945*, Београд – Сарајево, 1981, стр. 95–96, 105, 201).

²⁷ На конференцији у Власеници 16. 11. 1941. долази до коначног раскола између четника и партизана и распада заједничке команде, након чега се формирају засебни штабови (3. Антонић, *Устанак у Источној.....*, стр. 434–457; *Устанак на Дрини.....*, 15; 3. Диздар, н. д., стр. 178).

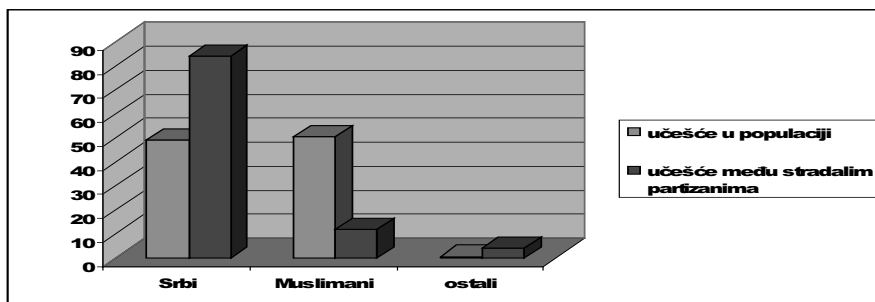
²⁸ Специфичност источне Босне, па самим тиме и Сребренице, огледа се у честим променама војних формација локалног становништва српске националности које, усред разних околности, делује у оквиру четничких, партизанских или добровољачких одреда, што је јако било изражено у прве три године рата. (Опширније видети: Милош Хамовић, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Београд, 1983; Коста Николић, *Историја равнорског покрета*, I–III Београд, 1999). У својим записима Ђукановић је магловито описао тај прелазак из четника у добровољце па у партизане, али је ипак лепо осликао укупну атмосферу која је владала у источној Босни, Подрињу и самом сребреничком крају, а која је омогућила те преласке са једне на другу страну (*Устанак на Дрини.....*, стр. 167–254) Сребренички народноослободилачки добровољачки одред формиран је око средине марта, након разбијања четника од стране партизана, а распао се 1. априла 1942. године након разбијања партизана од стране усташке Црне легије (*Oslobodilački rat...*, стр. I/195 и 201).

²⁹ Војна офанзива (операција Трио) коју су предузеле удружене снаге Немачке, Италије и НДХ довела је до слома међусобно подељених и сукобљених устаничких снага у источној Босни, што је за последицу имало страдање незаштићеног народа на том подручју, па и у општини Сребреница, (*Oslobodilački rat...*, књ. 1, стр. 200–202).

³⁰ Расим Хурем, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini*, Сарајево, 1972, стр. 108; *Oslobodilački rat...*, стр. I/176–179, 194, 201, 460, 465–467, II/ 11–21, 197–206, 264–267, 449, 517, 580.

³¹ Под појмом НОВЈ подразумевају се све војне формације које су организовали и предводили комунисти, а које су током рата деловале под различитим званичним називима.

раст броја страдалих у прве четири године рата, тако да је највећи део, 46,21%, изгубио живот током 1944.³² Страдање партизана те године је чак четири пута бројније него претходне. Национална структура показује да су међу њима Срби чинили 84,14% страдалих, док је Муслимана било 11,72%, а припадника осталих и непознатих националности 4,14%. Однос у броју страдалих партизана српске и муслиманске националности износи 7,18:1.

Графикон 2 – Националности општине Сребреница према учешћу у популацији и учешћу у броју страдалих партизана

Нису се све националности општине Сребреница једновремено прикључиле партизанском покрету. Укрштање националне структуре страдалих партизана и година њиховог страдања показују изразите диспропорције у страдању.

НОВЈ – општ.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	14	19	15	52	22	122
%	100,00	90,48	88,24	77,61	84,62	84,14
Муслимани	–	2	–	11	4	17
%	–	9,52	–	16,42	15,38	11,72
остали и неп.	–	–	2	4	–	6
%	–	–	11,76	5,97	–	4,14
Укупно	14	21	17	67	26	145
%	9,66	14,48	11,72	46,21	17,93	100,00

³² Сребренички НОП одред је формиран тек 9. 9. 1943. у Факовићима код Братунца са малим бројем бораца, да би у децембру престао да постоји. Обновио је деловање у марту 1944. године, када је окупио довољан број бораца („Сребренички НОП одред“, *Leksikon NOR i revolucije*, I–II (ред. Јован Марјановић, ур. Дамјан Булајић), Београд, 1980, стр. II/1065). У извештају Родољуба Чолаковића из јесени 1943. говори се о масовном укључењу Муслимана из источне Босне у редове партизана, нарочито пошто је пуковник Сулејман Филиповић променио страну и пришао партизанима. У том периоду долази и до преласка дела четника у редове партизана, нарочито када је прешао Перо Ђукановић (В. Ђуретић, *н. д.*, стр. 198–199).

Преглед по годинама страдања показује да су се Срби једини масовније прикључили комунистичком покрету отпора па су и њихова страдања била бројнија (1941. чине 100% страдалих), тако да их је 39,34% страдало током прве три године рата. У истом периоду страдало је и 33,33% припадника осталих и непознатих националности. За разлику од њих, код Муслимана у партизанима губици у прве три године рата износе свега 11,76%, док је највећи део од 64,71% изгубио живот током 1944. године.

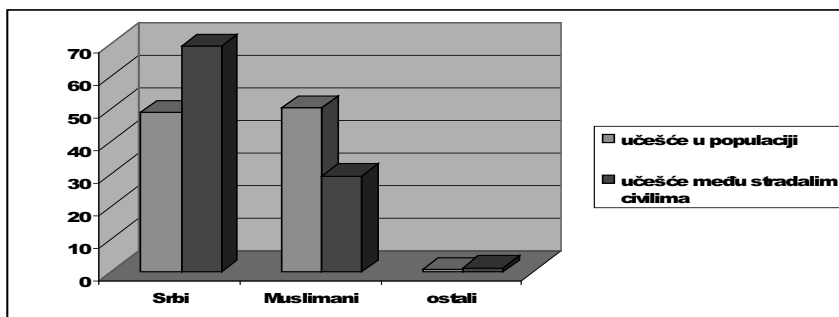
Градско становништво које се укључивало у покрет отпора представља 15,86% страдалих партизана, што је готово дупло више у односу на њихово учешће у укупном становништву општине (8,32%). Највеће страдање је забележено у 1944, иако је учешће страдалих партизана у првим годинама рата било нешто веће него на нивоу општине. Срби су били далеко најбројнији међу страдалим партизанима из Сребренице са учешћем од 78,26%, следе их припадници осталих и непознатих националности са 13,04% и Муслимани са 8,70%. Код партизана српске и муслиманске националности а који потичу из града однос у броју страдалих је 9:1.

НОВЈ – град	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	4	3	4	5	2	18
%	100,00	100,00	80,00	62,50	66,67	78,26
Муслимани	–	–	–	1	1	2
%	–	–	–	12,50	33,33	8,70
остали и неп.	–	–	1	2	–	3
%	–	–	20,00	25,00	–	13,04
Укупно	4	3	5	8	3	23
%	17,39	13,04	21,74	34,78	13,04	100,00

Године страдања показују да је српско становништво Сребренице током прве две године рата једино страдало у партизанима, док се припадници осталих и непознатих националности прикључују од средине, а Муслимани тек на крају рата. Страдали партизани из града у оквиру својих националних група чине 14,75% код Срба, 11,76% код Муслимана и 50% код припадника осталих и непознатих националности.

Трагедија ове општине огледа се у томе што далеко највећу групу у губицима чине цивили са 88,48%, пошто овој категорији припада 1.267 страдалих особа. Највећи део је страдао током 1942. када је живот изгубило 57,38% (727) од свих цивила ове општине. Издваја се и наредна година са 29,28% страдалих (371), док је страдање током осталих година било далеко мање. Гледано по националностима, већину губитака међу цивилима сребреничке општине чине Срби са 69,38% страдалих, следе их Муслимани

са 29,44%, док припадници осталих и непознатих националности представљају 1,18%. С обзиром на то да су Срби и Муслимани, као две најбројније групе, равноправно распоређени у популацији општине, њихов међусобни однос у страдању је 2,36:1.

Графикон 3 – Националности општине Сребреница према учешћу у популацији и учешћу у броју страдалих цивила

Укрштање година страдања са националном структуром страдалих цивила општине Сребреница пружа много детаљнију слику. Почетне године рата су код обе већинске националне групе однеле највећи део губитака међу цивилима.

Цивили – општ.	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	33	496	299	41	10	879
%	35,11	68,23	80,59	73,21	52,63	69,38
Муслимани	59	228	67	14	5	373
%	62,77	31,36	18,06	25,00	26,32	29,44
остали и неп.	2	3	5	1	4	15
%	2,13	0,41	1,35	1,79	21,05	1,18
Укупно	94	727	371	56	19	1.267
%	7,42	57,38	29,28	4,42	1,50	100,00

Страдање цивила из појединих националних група током рата, гледано по годинама страдања, није било ни исто нити равномерно, већ је било условљено развојем ратних дешавања на овој територији. Тако је највећи део Срба, 56,43%, страдао током 1942. године,³³ иако је њихово највеће

³³ У злочинима се посебно истакла Црна легија Јуре Францетића, која се дуже задржала на том простору где је, у сарадњи са локалним усташама, вршила терор над српским

учешће међу страдалима забележено током 1943, када износи 80,59%. Са друге стране, највећи део Муслимана, 61,13%, такође је страдао 1942, али је њихово највеће учешће у броју страдалих забележено током прве године рата када износи 62,77%. Однос у страдању Срба и Муслимана у првој години рата износи 1:1,79, док је у 1943. тај однос 4,46:1. Анализа података страдалих цивила 1941. показује да је 63,64% Срба (21) изгубило живот у периоду од маја до августа, док је 61,02% Муслимана (36) страдало у периоду од септембра до децембра. Код припадника осталих и непознатих националности 33,33% њих је изгубило живот током 1943, а 26,67% током последње године рата када је забележено и њихово највеће учешће међу страдалима од 21,05%.

Од свих страдалих цивила, они који су живели у граду представљају 12,23%, што је знатно више од учешћа градског становништва у општини, а то је уједно и 10,82% свих страдалих ове општине. Градско становништво је највеће губитке претрпело током прве три године рата када је страдало 92,90% свих цивила, с тим што је највише регистровано у 1943. години у којој је живот изгубило 42,58%. Национална структура показује да је међу страдалим цивилима из града 61,94% Срба, 35,48% Муслимана и 2,58% осталих и непознатих националности. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана је 1,75:1. Муслимани цивили из града представљају 14,75%, Срби 10,92%, а припадници осталих и непознатих националности 26,67% страдалих цивила из својих националних група у оквиру општине.

Цивили – град	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
Срби	11	23	57	2	3	96
%	45,83	42,59	86,36	40,00	50,00	61,94
Муслимани	13	29	9	3	1	55
%	54,17	53,70	13,64	60,00	16,67	35,48
остали и неп.	–	2	–	–	2	4
%	–	3,70	–	–	33,33	2,58
Укупно	24	54	66	5	6	155
%	15,48	34,84	42,58	3,23	3,87	100,00

Укрштање националности са годинама страдања показује да је 59,40% сребреничких Срба страдало током треће године рата, када је забележено и

народом. Тадашње страдање српског становништва од усташа и бежање на територију Србије, у својим сећањима на рат описао је Перо Ђукановић. Према његовим сазнањима и сећањима страдало је више стотина цивила (већином избеглица из других крајева, који су пробали да се пребаце преко Дрине), а проценио је да је у избеглиштво прешло око 45.000 особа из сребреничког, зворничког, власеничког и других котара. (*Устанак на Дрини...*, стр. 172–184, 193–197).

њихово највеће учешће у броју страдалих од 86,36%. Већина сребреничких Муслимана, 52,73%, изгубила је живот током 1942. године, што износи 53,70% страдалих иако је њихово највеће учешће у броју страдалих регистровано 1944. када износи 60%.

Гледано по категоријама према укупном страдању у општини приметно је да цивили представљају 88,48% свих жртава, док припадници војних формација чине 11,52% (1,40% као припадници ВКЈ и 10,12% као припадници НОВЈ). Учешће појединих категорија није једнако код свих националних група.

Сребреница – оп.	укупно	Срби	Муслимани	остали и непознати
припад. ВКЈ	20	10	10	–
%	1,40	0,99	2,5	–
припад. НОВЈ	145	122	17	6
%	10,12	12,07	4,25	28,57
цивили	1.267	879	373	15
%	88,48	86,94	93,25	71,43
укупно	1.432	1.011	400	21

Цивили чине 93,25% страдалих Муслимана, 86,94% Срба и 71,43% припадника осталих и непознатих националности. Са друге стране припадници НОВЈ чине 28,57% страдалих припадника осталих и непознатих националности, 12,07% страдалих Срба, док их је код страдалих Муслимана свега 4,25%. Највећи број страдалих припадника ВКЈ је забележен код Муслимана 2,50%, затим код Срба 0,99%, док нема регистрованих ове категорије међу припадницима осталих и непознатих националности.

Градско становништво, упоређено са општином, има приближно исто учешће по категоријама страдања, с тим што је за 2,66% повећано страдање припадника НОВЈ, док је за исти проценат опало учешће страдалих цивила. Поново су приметне само разлике у овиру националних група.

Сребреница – град	укупно	Срби	Муслимани	остали и непознати
припад. ВКЈ	2	–	2	–
%	1,11	–	3,39	–
припад. НОВЈ	23	18	2	3
%	12,78	15,79	3,39	42,86
цивили	155	96	55	4
%	86,11	84,21	93,22	57,14
укупно	180	114	59	7

Код Срба је приметно за 3,72% веће учешће страдалих припадника НОВЈ у односу на општину, док нема регистрованих страдалих припадника ВКЈ. Са друге стране, код Муслимана је изједначено учешће страдалих припадника ВКЈ и НОВЈ, док је учешће страдалих цивила исто као и у општини. Код припадника осталих и неутврђених националности је приметно да је готово изједначено учешће страдалих цивила и припадника НОВЈ.

Категорије страдања које смо овде представили су у тесној корелацији са начином страдања. Анализа начина страдања показује да убијени чине највећи део са 85,82%, далеко је мање погинулих 11,52%, док нестали и умрли представљају свега 1,54%, односно 1,12% страдалих. Укрштање са годинама страдања даје потпунију слику.

Сребреница – општина	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
убијени	94	719	357	45	14	1.229
%	91,74	95,23	90,84	36,29	31,11	85,82
погинули	19	20	25	74	27	165
%	16,52	2,65	6,36	59,68	60,00	11,52
умрли	–	6	7	2	1	16
%	–	0,79	1,78	1,61	2,22	1,12
нестали	2	10	4	3	3	22
%	1,74	1,32	1,02	2,42	6,67	1,54
укупно	115	755	393	124	45	1.432

Убијених је највише регистровано у прве три године рата у чему предњачи 1942. са 58,50%,³⁴ када је забележено и њихово највеће учешће у броју страдалих од 95,23%. Број убијених у општини у односу на укупан број страдалих је последње године рата у односу на почетне године опао за три пута. Супротно њима, највећи део погинулих од 44,85% је забележен у претпоследњој години рата, када долази до масовног приступања становништва партизанима, док највеће учешће у броју страдалих од 60% имају у последњој години рата. У другој и трећој ратној години регистровано је највише умрлих, 81,25%, док је највећи део несталих од 45,45% забележен у 1942. години, иако су значајније учешће у броју страдалих имали у последњој години рата са 6,67%.

По начину страдања градско становништво у мањој мери одудара од општинског просека. Тако убијени представљају 81,11% страдалих, погинулих је 15,56%, несталих 3,33%%, док за сада немамо податке о томе да

³⁴ Издваја се и наредна година током које је страдало 29,05% од свих убијених.

је било умрлих. У односу на општину број погинулих је повећан за 4,04%, док је број убијених смањен за 4,71%.

Сребреница – град	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Укупно
убијени	22	51	65	4	4	146
%	75,86	89,47	91,95	28,51	44,44	81,11
погинули	6	4	5	10	3	28
%	20,69	7,02	7,04	71,43	33,33	15,56
умрли	–	–	–	–	–	–
%	–	–	–	–	–	–
нестали	1	2	1	–	2	6
%	3,45	3,51	1,41	–	22,22	3,33
укупно	29	57	71	14	9	180

Прегледом по годинама страдања, примећује се разлика у односу на општину код убијених, којих је највише регистровано у 1943, током које је страдало 44,52%,³⁵ а они су тада имали и највеће учешће у броју страдалих од 91,95%. Ситуација са погинулима је иста као и у општини тако да је највећи део од 35,71% страдао претпоследње године рата, иако је удео, као и учешће у броју страдалих, у првим годинама рата нешто већи него на нивоу општине.³⁶

Укрштање начина страдања са националном структуром страдалих становника општине Сребреница пружа потпунију слику. Поново су приметне разлике међу појединим националностима у начину страдања.

Сребреница – општина	Срби	Муслимани	Остали и непознати
убијени	862	353	14
%	85,26	88,25	66,67
погинули	128	31	6
%	12,66	7,75	28,57
умрли	10	6	–
%	0,99	1,50	–
нестали	11	10	1
%	1,09	2,50	4,76
укупно	1.011	400	21

³⁵ Значајан део убијених од 34,93% је из 1942. године.

³⁶ Од погинулих из града 35,71% је изгубило живот у прве две године рата, док њихов удео на нивоу општине у том периоду износи 23,64%.

Анализа националне структуре показује да је код Срба и Муслимана, као најбројнијих националних група, готово изједначено учешће убијених у броју страдалих, с тиме што је оно нешто више код Муслимана (88,25 према 85,26%), док однос у броју убијених прати укупни однос страдалих ове две националности (2,53:1). Са друге стране, број погинулих је доста већи код Срба него код Муслимана (12,66 према 7,75%), с тиме што је однос у броју страдалих у овој групи (4,13:1) далеко већи од односа у броју укупно страдалих. Код припадника осталих и непознатих националности је приметно јако велико учешће погинулих од 28,57%. У групама које обухватају умрле и нестале нешто је веће учешће код страдалих Муслимана у односу на Србе, тако да је њихов међусобни однос у броју страдалих далеко уједначенији у поређењу са односом укупног броја страдалих на нивоу општине и износи 1: 1,67 односно 1:1,1.

Анализа начина страдања, посматраног кроз националну призму, за stradale становнике града Сребренице показује нешто другачију слику. Међу страдалим градским становништвом приметан је нешто већи број погинулих, за око 4%, у односу на општину код обе велике националне групе, с тим што се број убијених смањило за исти проценат.

Сребреница – град	Срби	Муслимани	остали и непознати
убијени	92	50	4
%	80,70	84,75	57,14
погинули	18	7	3
%	15,79	11,86	42,56
умрли	–	–	–
%	–	–	–
нестали	4	2	–
%	3,51	3,39	–
укупно	114	59	7

У граду је, такође, приметан другачији однос убијених Срба и Муслимана који износи 1,84:1, као и однос у броју погинулих од 2,57:1, а који су уједначенији од односа броја убијених односно погинулих на нивоу општине. Ово је, вероватно, последица неравномерне заступљености ове две националности у популацији града у којој су Муслимани били бројнији.

Међу погинулима се издвајају две групе – особе које су погинуле у оружаним формацијама и они који су изгубили живот при оружаним дејствима неке од зараћених страна. Погинули у некој од оружаних формација представљају 87,88% страдалих ове групе, док цивили страдали приликом борби представљају 12,12% (20). Међу погинулим цивилима регистровано

је 65% Муслимана (13) и 35% Срба (7). Од цивила погинулих приликом борби, из града потиче 25%, што је три пута више од учешћа градског становништва у популацији општине, уједно и двоструко више од учешћа страдалих цивила из града у укупном страдању цивила општине, а све као последица честих промена „господара“ града и борби које су вођене да би до промена дошло. Нарочито је велика национална диспропорција у броју погинулих цивила градског становништва, међу којима Муслимани представљају 80% страдалих (4). Погинули цивили муслиманске националности из града представљају 30,77% свих погинулих цивила Муслимана, што је двоструко више од учешћа страдалих из града у поређењу са страдалима општине у оквиру ове националне групе (14,75%).

У оквиру ревизије пописа ради се на утврђивању одговорности (починилаца злочина) за страдање сваке особе, што није учињено пописом 1964. године.³⁷ На нивоу општине Сребреница до сада је одговорност за страдање утврђена у 29,96% случајева, док се за осталих 70,04% још увек трага у изворима и литератури. За сада је најповољнија ситуација код страдалих Срба, код којих је утврђена одговорност за страдање у 34,62% случајева, док је знатно лошија код Муслимана, код којих је позната у 18,50% случајева и припадника осталих и непознатих националности са 23,81%. Честе борбе у општини и мењање „господара“ општине и града довели су до тога да су све стране у мањем или већем броју чиниле злочине, то јест да су одговорне за страдање неког дела становништва општине. Међу особама код којих је утврђена одговорност за њихово страдање, највећи део од 79,49% је изгубио живот од војно-полицијских формација НДХ (међу којима највише од усташа), затим од четника (ЈВО) 10,96%, формација немачке војске 9,32%, док је од свих осталих страдало 0,23%.³⁸

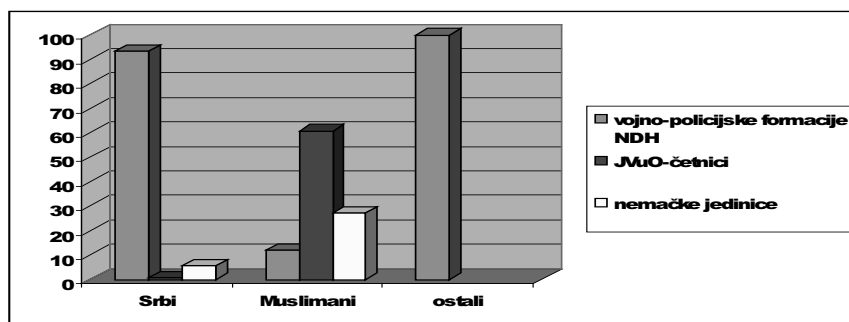
Гледано по националностима, приметна је велика разлика у починицима злочина, што је углавном последица међусобног сукобљавања пошто се већина одговорних за страдање налази у супротстављеним националним јединицама. Срби су највише страдали од војно-полицијских и милицијских формација НДХ, које су одговорне за страдање 93,43% стра-

³⁷ У формуларима који су попуњавани приликом пописа није било предвиђено прикупљање података о одговорности за страдање (учиницима злочина), али у њима постоји пуно података о њима. Пошто ови подаци нису узети у обзир приликом обраде резултата пописа (1965–1966), они су обрађени приликом њихове дигитализације 1992. године. Одговорност за страдање је делом позната код категорија цивила и страдалих припадника ВКЈ у логорима за ратне заробљенике, док је код осталих категорија у процесу утврђивања.

³⁸ Ревизијом пописа је предвиђено да се утврди одговорност за извршене злочине свих војних формација које су их починиле на простору Југославије, па самим тиме и Сребренице. Од свих војних формација најтеже је утврдити одговорност за злочине које су починиле јединице НОВЈ, што је повезано са непостојањем релевантних истраживања на ову тему у претходних шездесет година, као и још увек недовољном доступношћу релевантне грађе која се односи на њих.

Сребреница – општина	Срби	Муслимани	остали и непознати	укупно
в-п. фор. НДХ	327	9	5	341
%	93,43	12,16	100,00	79,49
четници-ЈВО	2	45	–	47
%	0,57	60,81	–	10,96
немачке једин.	20	20	–	40
%	5,71	27,03	–	9,32
остали	1	–	–	1
%	0,29	–	–	0,23
укупно	350	74	5	429

далих припадника ове националности, далеко су мање страдали од немачких оружаних формација 5,71%, док је занемарљиво мали део страдао од четника-ЈВО 0,57% и осталих војних формација 0,29%. Највећи део Муслимана је страдао од четника 60,81%, затим од немачких војних формација 27,03%, док је од војно-полицијских и милицијских формација НДХ страдало 12,16% припадника ове националне групе. Сви припадници осталих и непознатих националности код којих је утврђена одговорност за страдање су изгубили живот од војно-полицијских и милицијских формација НДХ. Перцепција противника је у битном одређивала и будућу жртву. Тако су оружане формације НДХ 95,89% злочина извршиле над Србима, 2,64% над Муслиманима и 1,47% над припадницима осталих и непознатих националности. Супротно њима, четници-ЈВО су 95,74% злочина извршили над Муслиманима, а 4,26% над Србима. Немачке јединице су у истој мери одговорне за страдање Срба и Муслимана, тачније извршиле су исти број злочина над обе националне групе (по 50%).

Графикон 4 – Носиоци одговорности за страдање појединих националности у општини Сребреница

Утврђивање одговорности за страдање градског становништва је нешто потпуније у односу на општину, тако да је она позната у 37,22% случајева (код Срба 45,61%, Муслимана 25,42%). Међу страдалима из града приметно је већи број страдалих од четника, који износи 17,91%, што је знатно више од просека у општини, док је број страдалих од немачких јединица опао на 1,49%.³⁹ Учешће страдалих од војних формација НДХ је остао на, отприлике, истом нивоу.

Сребреница – град	Срби	Муслимани	остали и непознати	укупно
в-п. фор. НДХ	50	3	–	53
%	96,15	20,00		79,10
четници-ЈВО	1	11	–	12
%	1,92	73,33		17,91
немачке једин.	–	1	–	1
%	–	6,67		1,49
остали	1	–	–	1
%	1,92	–		1,49
укупно	52	15	–	67

Код Срба је приметно незнатно веће учешће, у односу на општински просек, страдалих од војних формација НДХ и четника, док није забележено страдање од немачких јединица. Исте релације су приметне код Муслимана, тако да је повећено страдање од формација НДХ и четника, а смањено страдање од немачких оружаних формација.

Анализа страдања општине Сребреница не би била потпуна уколико се не би сагледала социјално-економска структура страдалих. Ово је од посебног значаја ради потпуније реконструкције страдале заједнице општине Сребреница.⁴⁰ Социјално-економска структура се може, барем делимично, сагледати преко професионалне структуре страдалих, која је позната у 99,79% случајева. Гледано по националностима она је потпуно позната код Муслимана и припадника осталих и непознатих националности док је код страдалих Срба она позната у 99,70% случајева. Увидом у професионалну структуру види се да 54,65% страдалих чине пољопривредници, с тим што је њихово учешће у броју страдалих веће код Муслимана, где износи

³⁹ Особа је страдала као заробљени припадник ВКЈ у Немачкој.

⁴⁰ Овде треба имати у виду чињеницу да је професионална структура становништва у почетку рата била нарушена исељавањем дела становништва, а касније одласком у избеглиштво или досељавањем избеглица. Познат је социјални састав за 86 исељених Срба среза сребреничког из јула 1941. године међу којима је: 6 попова, 2 учитеља, 6 чиновника, 21 трговац, 44 сељака, 3 занатлија, 2 лекара и по један радник и ђак (С. Д. Милошевић, *н. д.*, стр. 158).

67,50%, него код Срба, 50,39%, док је јако ниско учешће страдалих пољопривредника код припадника осталих и непознатих националности од 14,29%. Следећу велику групу међу страдалима чине издржавана лица (жене, деца, старије особе) са 37,30%, али је и овде приметна велика разлика међу националностима. Издржавана лица код Срба чине 41,77% страдалих, код припадника осталих и непознатих националности 38,10%, док код Муслимана она учествују са 26%. Овој групи треба придружити и групу страдалих ученика и студената, као и групу лица са личним приходима, чиме се добија група радно непродуктивног дела⁴¹ популације (550) која чини 38,49% страдалих (43,25% код Срба, 42,86% код осталих и непознатих националности и 26,25% код Муслимана). Однос у броју страдалих издржаваних лица код Срба и Муслимана износи 4,05:1, док код страдалих ученика и студената износи чак 11:1, иако је однос у страдању на нивоу општине 2,53:1.

Сребреница – општина	укупно	Срби	Муслимани	остали и непознати
пољопривредника	781	508	270	3
%	54,65	50,39	67,50	14,29
привредника	31	20	10	1
%	2,17	1,98	2,50	4,76
радника	38	30	5	3
%	2,66	2,98	1,25	14,29
војн. полиц. жанд.	2	–	1	1
%	0,14	–	0,25	4,76
служб. и стручњаци	24	12	8	4
%	1,68	1,19	2,00	19,05
слобод. професије	2	2	–	–
%	0,14	0,20	–	–
лични приходи	4	4	–	–
%	0,28	0,40	–	–
издржавана лица	533	421	104	8
%	37,30	41,77	26,00	38,10
ђаци и студенти	13	11	1	1
%	0,91	1,09	0,25	4,76
незапослени	1	–	1	–
%	0,07	–	0,25	–
укупно	1.429	1.008	400	21

⁴¹ Овде свакако треба имати у виду да је у руралним пределима, каква је била општина Сребреница, део издржаваних лица и ђака био укључен у процесе привређивања у домаћинству, а понегде и у малим трговачким и занатским радњама.

Радно активно становништво чини 61,51% страдалих (879) из општине, 56,75% код Срба (572), 57,14% код припадника осталих и непознатих националности (12), док код Муслимана оно чини 73,75% страдалих (295). Међу њима је највише пољопривредника 88,85%, радника 4,32%, привредника (занатлије, трговци, индустријалци, предузимачи) 3,53%, службеника и стручњака различитих профила (у јавним службама, приватним предузећима) 2,73%, и припадника слободних професија (лекари, зубари, адвокати, уметници), као и припадника војске, полиције и жандармерије са по 0,23%. Гледано по националностима приметна је другачија структура страдалог радно активног становништва. Код Срба и Муслимана међу страдалима највише је пољопривредника 88,81%, односно 91,53%, док код припадника осталих и непознатих националности они чине свега 25%. Слично је и са страдалим привредницима, којих је 3,50% код Срба и 3,39% код Муслимана, док их је код осталих и непознатих националности 8,33%. Радници чине 25% страдалог радно активног становништва код осталих и непознатих националности, 5,24% код Срба, док код Муслимана учествују са 1,69%. Службеници и стручњаци чине 2,10%, односно 2,71% страдалих Срба и Муслимана, док код осталих и непознатих националности они чине чак 33,33% страдалог радно активног становништва. Припадника војске, полиције или жандармерије међу страдалим Муслиманима је 0,34%, код осталих и непознатих националности 8,33%, док нису регистровани међу страдалим Србима. Са друге стране, сви страдали припадници слободних професија су регистровани међу Србима, где чине 0,35% губитака радно активног становништва.

Професионална структура страдалог градског становништва нам је у потпуности позната. Највеће учешће у броју страдалих има група издржаваних лица са 42,22%, с тим што она код Срба чини 44,74% страдалих, Муслимана 38,98%, док их је код осталих и непознатих националности 28,57%. Група радно непродуктивног дела становништва просечно чини 48,33% страдалих (87),⁴² која код Срба учествује са 53,51% страдалих (61), код Муслимана остаје на 38,98% јер нема регистрованих ученика као ни лица са личним приходима, док код осталих и непознатих националности чини 42,86% страдалих (3). Однос у броју страдалих радно непродуктивног дела становништва код Срба и Муслимана у граду износи 2,65:1, иако је међусобни однос у страдању на нивоу града 1,93:1.

⁴² Ученици и студенти из града чине 61,54% свих страдалих ученика и студената, а међу њима је регистровано 87,5% Срба и 12,50% осталих и непознатих националности, док нема страдалих ђака муслиманске националности.

Сребреница – град	укупно	Срби	Муслимани	остали и непоз.
пољопривредници	31	12	18	1
%	17,22	10,52	30,51	14,29
привредници	21	14	7	–
%	11,67	12,28	11,86	–
радници	16	14	2	–
%	8,89	12,28	3,39	–
војн. полиц. жанд.	1	–	1	–
%	0,56	–	1,69	–
служб. и струч.	21	11	7	3
%	11,67	9,65	11,86	42,86
слобод. професије	2	2	–	–
%	1,11	1,75	–	–
лични приходи	3	3	–	–
%	1,67	2,63	–	–
издржавана лица	76	51	23	2
%	42,22	44,74	38,98	28,57
ђаци и студенти	8	7	–	1
%	4,44	6,14	–	14,28
незапослени	1	–	1	–
%	0,56	–	1,69	–
укупно	180	114	59	7

Радно активно становништво чини 51,67% страдалог градског становништва (93), код Срба оно чини 46,49% (53), код Муслимана 61,02% (36) и код осталих и непознатих националности 57,14% (4). Град као административно, привредно, просветно, културно средиште је условио и другачију професионалну структуру страдалог радно активног становништва. Иако су пољопривредници и даље појединачно најбројнија група, они чине само 33,33% старалих. Службеници и стручњаци, као типично, и привредници, као претежно урбана занимања,⁴³ учествују са по 22,58% међу страдалима, прате их радници са 17,20%, слободне професије са 2,15% и припадници војске, полиције или жандармерије са 1,08%. Гледано по националностима пољопривредници чине 50% страдалих код Муслимана, 22,64% код Срба и 25% код припадника осталих и непознатих националности. Привредници представљају 26,42% страдалих Срба и 19,44% Муслимана,

⁴³ Од свих страдалих службеника и стручњака 87,50% је из града, док је од свих привредника 67,74% из града.

док радници чине 26,42% страдалих Срба и 5,56% страдалих Муслимана. Највећу заступљеност међу страдалима службеници и стручњаци имају код припадника осталих и непознатих националности 75%, док је мања код Срба 20,75% и Муслимана 19,44%. Сви страдали припадници слободних професија су српске, а сви припадници војске и полиције муслиманске националности.

Страдање општине Сребреница је немогуће посматрати издвојено, већ га треба посматрати кроз страдање непосредног окружења источне Босне, па и шире, читаве Босне и Херцеговине.⁴⁴ Оно је приближно једнако пропорционалном учешћу у броју становника источне Босне, тако да са 2,27% становништва страдали Сребренице представљају 2,06% губитака источне Босне. Исти однос је приметан и у релацији са страдањем у оквиру Босне и Херцеговине, где са учешћем од 0,79% у броју становника страдали из Сребренице представљају 0,68% губитака те територије.

Упоредни преглед	Босна и Херцеговина	Источна Босна	Сребреница
Срби	156.708	34.493	1.011
%	74,18	49,47	70,60
Муслимани	31.892	21.356	400
%	15,09	30,67	27,93
остали и неп.	22.661	13.773	21
%	10,73	19,78	1,47
укупно	211.261	69.622	1.432

Због различите националне структуре становништва три територије, поређење учешћа појединих националности међу страдалима не даје најпрецизнију слику. Стога је практичније посматрати међусобне односе страдалих Срба и Муслимана са ове три територије, наравно узимајући у обзир учешће ових националности у популацији на посматраним подручјима. Како је напред речено однос у страдању Срба према Муслиманима у Сребреници износи 2,53:1, што је мање него у БиХ где износи 3,47:1, али више него у источној Босни где износи 1,74:1. Срби и Муслимани из општине представљају 2,94% односно 1,87% страдалих сународника источне Босне и 0,65% односно 1,25% страдалих сународника БиХ.

⁴⁴ Опширније о страдању становништва источне Босне и БиХ видети: Драган Цветковић, „Босна и Херцеговина – нумеричко одређење људских губитака у Другом светском рату“, *Годишњак музеја жртава геноцида – тематски број: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, (ур. Јован Мирковић), Београд, 2009, стр. 79–156.

Поређење Сребренице са ближим и ширим окружењем према категоријама страдалих показује да је у њој забележено веће учешће страдалих цивила и припадника ВКЈ, док је доста мање учешће страдалих припадника НОВЈ. Нарочито је велика разлика у поређењима са страдањем на нивоу БиХ, док је та разлика мања у поређењу са источном Босном. Припадници ВКЈ из Сребренице представљају 1,23% страдалих ове категорије из БиХ и 3,42% из источне Босне,⁴⁵ што је доста изнад учешћа популације општине у укупној популацији БиХ (0,79%) и источне Босне (2,27%). У оквиру своје категорије, страдали припадници НОВЈ Сребренице чине 0,39% страдалих сабораца из БиХ и 1,59% из источне Босне, што је знатно мање од учешћа популације општине у укупној популацији посматраних територија. Као најбројнија категорија страдалих, цивили из Сребренице представљају 0,73% страдалих ове категорије из БиХ и 2,11% из источне Босне, што је нешто мање од учешћа становништва ове територије у популацији БиХ и источне Босне.

Упоредни преглед	Босна и Херцеговина	Источна Босна	Сребреница
припад. ВКЈ	1.632	585	20
%	0,77	0,84	1,40
припад. НОВЈ	37.307	9.103	145
%	17,66	13,07	10,12
цивили	172.322	59.934	1.267
%	81,57	86,08	88,48
укупно	211.261	69.622	1.432

Поређење учешћа појединих категорија страдања рашчлањених по националностима је отежано и не пружа прецизну слику услед различите националне структуре становништва посматраних територија. Много је продуктивније пратити односе у страдању два највећа народа, а који су и чинили 99,41% становништва општине Сребреница, наравно, узимајући у обзир учешће ових националности у популацији на све три посматране територије. За разлику од БиХ и источне Босне⁴⁶ где однос страдалих Срба и Муслимана међу припадницима ВКЈ износи 2,69:1 односно 2,59:1, тај однос је у Сребреници изједначен. Сребренички Срби и Муслимани,

⁴⁵ У односу на БиХ из источне Босне потиче 35,85% свих страдалих припадника ВКЈ, 28,63% у Априлском рату (207) и 41,58% страдалих у логорима за ратне заробљенике (378).

⁴⁶ Из источне Босне потиче 51,53% страдалих Муслимана (152) и 32,62% страдалих Срба (368) припадника ВКЈ.

припадници ВКЈ, представљају 2,78 односно 6,58% страдалих сународника источне Босне и 0,89 односно 3,39% губитака међу сународницима из БиХ који су изгубили животе као припадници ВКЈ. Однос у броју страдалих припадника НОВЈ српске и муслиманске националности Сребренице који је 7,18:1, показује много мање учешће Муслимана међу партизанима у поређењу са БиХ и источном Босном⁴⁷ где тај однос износи 3,44:1, односно 2,68:1. Партизани српске националности чине 2% страдалих сународника припадника НОВЈ из источне Босне и 0,42% страдалих сународника у партизанима БиХ. Међу Муслиманима партизанима из источне Босне страдали из Сребренице представљају 0,70%, а међу страдалим из БиХ 0,29%. Однос у страдању цивила српске и муслиманске националности у општини Сребреница је 2,36:1, што је нижи распон него у БиХ где износи 3,47:1, али виши него у источној Босни,⁴⁸ у којој износи 1,59:1. То показује да је страдање Муслимана Сребренице било мање него у непосредном окружењу источне Босне, али је веће у поређењу са укупним односом у БиХ. Сребренички Срби и Муслимани цивили чине 3,14% односно 1,99% страдалих сународника источне Босне и 0,70% односно 1,46% губитака међу сународницима цивилима БиХ.

Одговорност за страдање, у мери која је до сада утврђена током процеса ревизије пописа, даје за све три посматране територије потпунију слику страдања. На територији општине Сребреница приметно је веће учешће војно-полицијских формација НДХ у страдању становништва у односу на окружење источне Босне, али не одступа од њиховог учешћа на нивоу БиХ. Са друге стране, страдање од четника је знатно мање у односу на источну Босну, али је веће у односу на њихово учешће у одговорности за страдање становништва БиХ. Једино је страдање од јединица немачке војске готово изједначено у општини и њеном ближем окружењу, а на обе територије нешто мање него у БиХ.

Укрштање одговорности за страдање са националном структуром страдалих отвара могућност прецизнијег сагледавања ратних дешавања на овим подручјима. Међу сребреничким Србима 93,34% је изгубило живот од војно-полицијских снага НДХ (првенствено усташа), што је много више од учешћа ових формација у страдању Срба источне Босне где оно износи 83,52%. Са друге стране, Срби из Сребренице су у мањој мери страдали од немачких јединица, 5,71%, четника, 0,57% и осталих војних

⁴⁷ У оквиру БиХ са територије источне Босне потиче 20,90% партизана српске (6.091) и 40,81% муслиманске (2.434) националности.

⁴⁸ Из источне Босне потиче 73,22% свих страдалих цивила муслиманске националности (18.769), иако је на тој територији живело 47,82% њихове популације у БиХ. Са исте територије потиче 22,13% губитака цивила српске националности (27.980), док је са ње потицало 31,65% српске популације БиХ.

Упоредни преглед	Босна и Херцеговина	Источна Босна	Сребреница
в-п. фор. НДХ	75.118	21.704	341
%	80,11	72,80	79,49
четници-ЈВО	6.427	5.089	47
%	6,85	17,07	10,96
немачке једин.	11.144	2.662	40
%	11,88	8,93	9,32
остали	1.082	359	1
%	1,15	1,20	0,23
укупно	93.771	29.814	429

формација, 0,29%, у поређењу са источном Босном, где јединице немачке војске у одговорности за страдање Срба учествују са 12,22%, четници са 2,31% и остале војне формације са 1,95%.⁴⁹ Код сребреничких Муслимана је приметно доста веће учешће страдалих од немачких војних јединица, које износи 27,03%, у поређењу са источном Босном где износи 8,27%, а слично је и са учешћем страдалих од војно-полицијских снага НДХ, које је веће него у источној Босни и износи 12,16% у односу на 10,53%. Учешће страдалих од четника међу Муслиманима Сребренице од 60,81% је знатно веће од учешћа четника у страдању Муслимана источне Босне које износи 80,13%, а у Сребреници нема регистрованих Муслимана страдалих од осталих војних формација које су у источној Босни одговорне за страдање 1,07% њихових сународника.⁵⁰

Према делимично извршеној ревизији пописа до сада је утврђено да су са територије општине Сребреница страдале 1.432 особе. Највећи број њих је страдао у 1942. години, током које је живот изгубило 52,72% свих жртава ове општине. Национална структура показује да су међу њима најбројнији Срби са 70,60% страдалих, следе их Муслимани са 27,93%,

⁴⁹ Са територије источне Босне потиче 19% Срба БиХ који су изгубили живот од усташа (11.541), 18,26% страдалих од јединица немачке војске (1.689), 59,96% страдалих од четника (319) и 35,90% Срба који су изгубили живот од осталих војних формација (270). Међу страдалим Србима БиХ 85,22% је страдало од војно-полицијских снага НДХ, 12,98% од јединица немачке војске, 0,75% од јединица ЈВО и 1,05% од осталих војних формација.

⁵⁰ Из источне Босне потиче 85,47% Муслимана који су изгубили живот од јединица ЈВО (4.687), 35,98% страдалих од усташа (616), 50,73% страдалих од јединица немачке војске (484) и 36,42% Муслимана који су изгубили живот од осталих војних формација (63). У БиХ је 65,89% Муслимана изгубило живот од четника, 20,57% од војно-полицијских јединица НДХ, 11,46% од јединица немачке војске и 2,08% од осталих војних формација.

док припадници осталих и непознатих националности представљају 1,47% страдалих. Однос Срба и Муслимана као најбројнијих националних група, а при томе и са једнаком заступљеношћу у популацији општине, износи 2,53:1. Из самог места Сребреница, као општинског средишта, страдало је према попису 180 особа, што је 12,57% страдалих из ове општине. Ако узмемо у обзир да је градско становништво чинило свега 8,32% од укупног становништва општине, можемо рећи да је поднело веће губитке од сеоског становништва. Град је претрпео највеће губитке у прве три године рата (87,22%), што је кулминирало у 1943. током које је страдао 39,44% свих жртава из града. Велику већину страдалих чине Срби са 63,33%, следе их Муслимани са 32,78%, док је припадника осталих и непознатих националности 3,89% страдалих. Однос у броју страдалих Срба и Муслимана из града износи 1,93:1. Гледано по категоријама страдања, према укупном страдању у општини приметно је да цивили представљају 88,48% свих жртава, док припадници војних формација чине 11,52% (1,40% као припадници ВКЈ и 10,12% као припадници НОВЈ). Цивили чине 93,25% страдалих Муслимана, 86,94% Срба и 71,43% припадника осталих и непознатих националности. Припадници НОВЈ чине 28,57% страдалих припадника осталих и непознатих националности, 12,07% страдалих Срба, док код страдалих Муслимана учествују са свега 4,25%. Највеће учешће међу страдалима припадника ВКЈ је забележено код Муслимана 2,50%, затим код Срба 0,99%, док нема регистрованих ове категорије међу припадницима осталих и непознатих националности. Срби су највише страдали од војно-полицијских и милицијских формација НДХ, које су одговорне за страдање 93,43% страдалих припадника ове националности, далеко су мање страдали од немачких оружаних формација 5,71%, док је занемарљиво мало страдало од четника-ЈВО 0,57% и осталих војних формација 0,29%. Највећи део Муслимана је страдао од четника 60,81%, затим од немачких војних формација 27,03%, док је од војно-полицијских и милицијских формација НДХ страдало 12,16% припадника ове националне групе. Са 2,27% становништва страдали Сребренице представљају 2,06% губитака источне Босне. Исти однос је приметан и у релацији са страдањем у оквиру Босне и Херцеговине, где са учешћем од 0,79% становништва страдали из Сребренице представљају 0,68% губитака те територије.

Summary

Srebrenica in WWII – A Numerical Analysis of Real Human Losses

Key words: *Srebrenica (municipality and town), Independent State of Croatia, East Bosnia, Bosnia-Herzegovina, population, suffering, Serbs, Muslims, civilians, military formations, social and economic make-up*

According to the partly revised census „War Victims 1941-1945“ from 1964, it has so far been established that 1.432 persons from the municipality of Srebrenica had lost their lives. By far the largest number perished in 1942 when 52.72% of all victims from this municipality lost their lives. The ethnic make-up shows that the largest number of them were Serbs – 70.60% of victims (1.110). They were followed by Muslims with 27.93% (400), whereas members of other and unknown ethnic groups make up 1.47% (21). The ratio between Serbs and Muslims, and this holds true also for the overall population of the municipality, was 2.53:1. From the very center of the municipality, the town of Srebrenica, 180 people were killed according to the census, which makes up 12.57% of victims from this municipality and which is much more than their share in the overall population of the municipality (8.32%). The town suffered greatest losses during the first three years of the war (87.22%). They were the greatest in 1943 when 39.44% of all town victims fell. The vast majority of the victims were Serbs with 63.33%, followed by Muslims with 32.78%, whereas members of other and unknown nationalities make up 3.98% of the victims. The ratio of Serbian and Muslim victims from the town is 1.93:1. Broken down to categories of losses compared with the total losses in the municipality it is clear that civilians make up 88.48% of all victims (1.267), whereas members of armed units make up 11.52% and members of the Royal Yugoslav Army (1.40%) and Partisans 10.12%. Civilians make up 93.25% of Muslim victims (373), 86.94% of Serbian ones (879) and 71.43% of other and unknown ethnic groups (15). On the other hand, Partisans make up 28.57% of victims of other and unknown nationalities (6), 12.07% of Serbian victims (122), whereas they make up only 4.25% of Muslim victims (17). The largest contingent among the soldiers of the Royal Yugoslav Army are Muslims with 2.25% (10), Serbs 0.99% (10) whereas there are no registered categories among members of other and unknown ethnic groups. Serbs suffered most from the military, police and para-military units of the Independent State of Croatia who were responsible for 93.43% of victims of this ethnic group. They suffered much less from German armed units, 5.71%, whereas

their suffering from the Chetniks 0.57% and from other armed formations 0.29% is negligible. Largest part of Muslims fell victims to the Chetniks 60.81%, than to German military units 27.03%, whereas 12.16% were killed by the military, police and para-military units of the Independent State of Croatia. The victims from Srebrenica make up 2.27% of the population and 2.06% of the victims from Eastern Bosnia, whereas they make up 0.79% of the total population of Bosnia-Herzegovina and 0.68% of the victims from that territory.

ЈУГОСЛАВИЈА И ЈАЧАЊЕ СОВЈЕТСКОГ УТИЦАЈА У АЛБАНИЈИ (1947–1948)*

Др Александар ЖИВОТИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду се на основу објављене и необјављене архивске грађе југословенског, совјетског и албанског порекла и релевантне историографске и мемоарске литературе разматра питање јачања совјетског присуства у Албанији насупрот дотадашњем пресудном југословенском политичком, идеолошком, економском, војном и културном утицају у тој земљи.

Кључне речи: Југославија, СССР, Албанија, Енвер Хоџа, Јосип Броз Тито, Стаљин

Током Другог светског рата и непосредно по његовом завршетку Совјетски Савез није испољавао веће интересовање за дешавања у Албанији нити је имао јаче присуство у тој земљи. Деловање у Албанији је било препуштено Југославији и њеној партији. Такво стање је потрајало до 1946. од када је совјетско присуство почело да се осећа у много већем и јачем облику. Совјетска присутност је посебно добила на значају у јесен 1946. када се совјетска војна и економска помоћ Албанији увећала, а број војних и економских саветника нагло повећао. У претходном периоду Југославија је систематски изграђивала свој утицај у тој земљи пружајући јој, за своје прилике и могућности, огромну, дипломатску, политичку, економску и војну помоћ. Зато се поставља питање колико је и на који начин јачање совјетског утицаја и присуства у Албанији ишло на уштрб југословенског, а колико су

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

та два, у основи слична типа политичке, економске и војне присутности, била комплементарна?

Приликом посете југословенске државне делегације, коју је предводио Едвард Кардељ, Москви априла 1947, током сусрета са Стаљином разговарало се и о кризи у југословенско-албанским односима. Стаљин је разговор на ту тему започео опаском да се Енвер Хоџа жалио да југословенски инструктори у Албанској армији нарушавају дисциплину и утврђени ланац командовања.¹ Кардељ је изненађено реаговао подвлачећи да југословенској страни такве жалбе нису упућене, после чега је Стаљин скренуо тему на причу о пореклу Албанаца и њиховом специфичном начину живота.² Стаљин је констатовао да се ради о врло примитивном народу, док је југословенски амбасадор у Москви Поповић истицао оданост и верност као једну од кључних албанских колективних особина.³ Кардељ је нагласио да на Косову и Метохији живи већинско албанско становништво и да југословенска влада намерава да тај простор након *даљег зближавања са Албанијом и подизања међусобних односа на виши ниво ту територију уступи Албанији*.⁴ Стаљин се са тим сагласио истакавши да је такав приступ националном питању веома добар. Сем тога, Стаљин се интересовао и за то „како је један тако примитиван народ успео да денационализује Србе на том простору“. Чланови југословенске делегације су му објашњавали да се то десило под Османском империјом.⁵ После разговора о конфесионалној структури албанског народа о тој теми се више није разговарало.⁶ Очигледно, Стаљин је на себи својствен провокативан начин желео да на извору ситуације сазна какви су суштински југословенско-албански односи и како највиши југословенски представници реагују на те проблеме. На извештан начин, била је то и својеврсна совјетска припрема сусрета Стаљина и Енвера Хоџе. Са друге стране, радило се о првом, за сада познатом догађају где са сигурношћу можемо констатовати да је један југословенски представник највишег југословенског државног руководства поменуо могућност предаје Косова и Метохије Албанији.

Значајну прекретницу у совјетско-албанским односима је представљала посета Енвера Хоџе Москви у јулу 1947. Та посета је имала и снажне, може се рећи чак и судбоносне реперкусије на будућност односа између Југославије и Албаније. Њој је претходила посета Совјетском Савезу ал-

¹ Архив Јосипа Броза Тита (у даљем тексту: АЈБТ), Кабинет маршала Југославије (у даљем тексту: КМЈ), I-3-b/963, Извештај о разговору са Стаљином, стр. 7.

² Исто, стр. 8.

³ Исто, стр. 9.

⁴ Исто.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

банске културно-просветне делегације коју је предводио Наку Спиру, у априлу 1947. Према доступним изворима, том приликом су договорени будући облици сарадње између Совјетског Савеза и Албаније на том пољу. Наку Спиру је о постигнутом договору одмах обавестио Енвера Хоцу посебним телеграмом.⁷ Договорена сарадња је омогућавала јаче совјетско присуство у тој сфери преко упућивања професора у Албанију, слања уџбеника, организовања изложби и предавања, као и школовања албанских студената на совјетским универзитетима.⁸ Албанска влада је своју јавност за ту посету почела да припрема још у мају 1947. повећањем броја написа у штампи о Совјетском Савезу и смањењем броја вести о Југославији. Интензитет писања албанске штампе о Совјетском Савезу је превазилазио дотадшњи обима написа о актуелним проблемима те земље, економским и културним достигнућима и његовој спољној политици.⁹ Кампања о СССР-у је требало да на изванредан начин припреми албанску јавност за предстојећу посету за коју се албанско руководство припремало још од сусрета Енвера Хоце и Молотова у кулоарима Мировне конференције у Паризу. Медијска кампања се нагло појачала након повратка Наку Спируа и делегације друштва СССР–Албанија из Москве. Спиру је у Тирани и околини држао предавања величајући СССР. Председница Антифашистичког фронта жена Неџмија Хоца је обишла низ места у унутрашњости Албаније где је одржала више предавања о утисцима са пута по Совјетском Савезу. Вести о Совјетском Савезу су на страницама албанске штампе потпуно потисле вести о Југославији.¹⁰ Повећање броја вести о Совјетском Савезу је било директно сразмерно смањењу броја вести о Југославији. Таква тенденција у извештавању албанских медија је била упадљива и необјашњива и совјетским дипломатским представницима у тој земљи.¹¹ Истовремено са јачањем пропаганде о Совјетском Савезу у домаћој јавности, кадровски је оснажено и албанско представништво у Москви, што је у пракси значило ојачање ло-

⁷ *Letër e N. Spirut drejtuar E. Hoxhës në Moskë nga Beogradit, korik 1947*, N. Plasari, L. Malltezi, *Marredheniet shqiptaro-jugosllave 1945–1948*, Tiranë, 1996, str. 119.

⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (у даљем тексту: РГАСПИ), фонд 17– Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза (у даљем тексту: 17–ПЦК КПСС), опис (у даљем тексту: о.) 128, д. 1075, л. 1–3, Извештај Мошета Сулову о пријему Наку Спируа 24. априла 1947. у вези са разговорима о совјетско-албанској културно-просветној сарадњи.

⁹ Архив внешнеј политики Российской федерации (удаљем тексту: АВПРФ), фонд 157 – Посланство у Албанији (у даљем тексту: 157–ПА), о. 6, д. 8, п. 4, л. 13–17, Преглед писања албанске штампе о албанско-совјетским односима.

¹⁰ Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд 507/IX – Комисија за међународне односе и везе Централног комитета Савеза комуниста Југославије (у даљем тексту: 507/IX – КМОВ ЦК СКЈ), Албанија, I–1/148, Забелешке из Извештаја југословенског посланства у Тирани.

¹¹ АВПРФ, Реферата за Албанију (у даљем тексту: 67–РА), о. 6, д. 8, п. 4, л. 57–62, Преглед писања албанске штампе о албанско-југословенским односима.

гистике за предстојеће интензивирање међусобних односа.¹² Припремајући се за пут у Москву, Енвер Хоџа је совјетском амбасадору у Тирани Чувахину нагласио да сматра да се југословенски државни интереси не поклапају са албанским, да им хитно треба совјетска економска и војна помоћ, као и да албанској страни страшно смета југословенско стално наметање првенства, истичући албанску потребу за равноправним третирањем са Југославијом.¹³ Пре одласка у Москву, и Кочи Дзодзе је детаљно информисао совјетског посланика у Тирани Чувахина о проблемима с којима се суочавала албанска влада на плану спољне политике, економије, изградње државних институција и о стању југословенско-албанских односа, што је Чувахина посебно интересовало. Дзодзе је само резимирао списак постојећих проблема који су угрожавали достигнуто савезништво између Југославије и Албаније.¹⁴

И совјетска страна се озбиљно припремала за долазак албанског партијског и државног вођства у Москву. Совјети су огромну пажњу усмерили на праћење рада партијских форума и њихових одлука. Сматрали су да се на тај начин најлакше обезбеђује јасан увид у тенденције развоја партије, као и целокупног албанског друштва.¹⁵ Пре свега, совјетски амбасадор у Тирани Чувахин је за потребе информисања совјетског партијског вођства о Албанији, приликама у њој и стању унутар Комунистичке партије припремио опширан реферат у коме се на изузетно критичан начин осврнуо на стање у тој земљи а посебно на стање унутар партије.¹⁶ Албанским комунистима је замерана лоша организација, превелико ослањање на југословенски утицај и савете и потпуно одсуство домаћих идеја и иницијатива.¹⁷ Албанској партији је замерано и оно што ће југословенској бити спочитавано у време сукоба. Партијски живот у илегалу је сметао Совјетима. Сматрали су да партија таквим начином живота и рада не може да се учврсти на власти и да се наметне као водећа политичка снага у земљи. Сем тога, сматрало се да се тиме отварају могућности за улазак у партију разних „реакционарних елемената, остатака буржоазије и малограђанштине“.¹⁸ Опште узевши,

¹² АВПРФ, 157–ПА, о. 2, д. 11, п. 1, л. 119–124, Списак албанских званичника и дипломата акредитованих у Албанији од 26. маја 1947.

¹³ „Из Дневника Д. С. Чувахина, 12. 5. 1947“, Т. В. Волокитина (уредник), *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953*, I (1944–1948), II (1949–1953), Москва, 2002, стр. 434–437.

¹⁴ „Из Дневника Д. С. Чувахина, 12. 5. 1947“, Г. П. Мурашко, (уредник), *Восточная Европа в документах российских архивов*, I (1944–1949), Москва – Новосибирск, 1997, стр. 580–583.

¹⁵ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 472, л. 31–65, Текст резолуције Трећег пленума Централног комитета албанске комунистичке партије на руском и албанском језику од 27. марта 1947.

¹⁶ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 267, л. 1–77, Елаборат совјетског амбасадора у Тирани Чувахина о стању у албанској комунистичкој партији од 26. маја 1947.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

индиректно није критикована сама албанска партија, већ је преко ње критикована југословенска партијска пракса која се у изузетно великој мери рефлектовала и на организацију и начин рада албанских комуниста.

Очигледно у намери да стекну увид у право стање унутар албанске комунистичке партије, Совјети су извршили и анализу њеног социјалног састава. Гледано из совјетског угла, резултати истраживања су били поражавајући. Дошло се до закључка да у чланству има несразмерно мало сељака, да су и радници веома слабо заступљени, а да преовладава ситно грађанство.¹⁹ Анализа је јасно показала и да Совјети не познају у потпуности Албанију и одлике албанског друштва. У својим разматрањима су запостављали чињенице о аутархичном карактеру албанског села, где су све нове идеје, па тако и марксистичка, које су у супротности са традиционалним оквирима друштва осуђене на тешку судбину, отпор, неразумевање и незадовољство њиховим спровођењем. Сем тога, занемарена је и чињеница да у Албанији радничка класа готово и да није постојала и да је тек после рата почела убрзано да се изграђује. С обзиром на краткоћу времена, спору промену свести и схватања, радило се о процесу који је био тек на својим почецима и који је могао дати резултате тек у наредном периоду.

О планирању те посете југословенска страна је знала веома мало, иако је и само учествовала у њима. Наиме, Јосип Броз Тито је посредовао код Стаљина да овај одобри посету албанске делегације Москви.²⁰ После те Брозове молбе, сви остали контакти између совјетске и албанске стране у погледу организационих припрема били су директни и без званичних обавештавања југословенске стране. Југословенски отправник послова у Тирани Кошмрљ је преко својих канала успео да сазна 12. јула да ће Хоџа у наредних недељу дана да посети Москву и да ће га на том путу највероватније пратити Кочи Дзодзе.²¹ Ипак, Кошмрљ је тачну информацију о путу Хоџе у Москву добио тек на дан његовог поласка, 14. јула. Успео је и да сазна састав делегације, као и то да ће у току вечери бити издато и званично саопштење о посети албанске државне делегације Москви.²² Поред Хоџе у албанској делегацији су били и Кочи Дзодзе, Хусни Капо, Манол Кономи и Фадил Пачрама. Са њима је отпутовао и совјетски посланик Чувахин.²³ Са-

¹⁹ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 267, л. 78–93, Статистике о социјалном саставу албанске комунистичке партије.

²⁰ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, СССР, 119/1 – 23, Преписка Валтер–Деда поводом посете Енвера Хоџе Москви.

²¹ Дипломатски архив Министарства спољних послова (у даљем тексту: ДАСМИП), Политичка архива (у даљем тексту: ПА) – 1947, Албанија, ф.1, 412837, Телеграм отправника послова у Тирани Кошмрља МИП-у од 12. јула 1947.

²² ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 413074, Телеграм отправника послова у Тирани Кошмрља МИП-у од 14. јула 1947.

²³ Исто.

мо сакривање тако важног догађаја од најзначајнијег савезника представљало је озбиљан знак кризе како у југословенско-албанским тако и у југословенско-совјетским односима. Посета албанске делегације је потрајала до 24. јула.

О самом току разговора између албанске делегације и совјетских представника немамо значајнијих расположивих извора сем фрагментарних сећања совјетског посланика у Албанији Чувахина, који истиче да је Стаљин у разговору са Хоцом 16. јула у Кремљу отворено рекао да је незадовољан југословенском политиком према Албанији јер је наглашавао да је Албанија независна земља и да независно од Југославије треба да развија односе са другим земљама, као и да ојача своју јужну границу.²⁴ Сем тога, обећана је и обимна економска помоћ.²⁵ Чувахинове наводе за сада није могуће проверити, али с обзиром на касније совјетске активности у Албанији, том исказу се може веровати. Енвер Хоца је у свом мемоарском спису о сусретима са Стаљином епски широко и на моменте романијерски описао сусрет са Стаљином. Његове наводе, за сада није могуће проверити. Хоца наводи да се Стаљин током разговора упадљиво интересовао за особености албанског језика и историје.²⁶ Стаљин је наводно Хоци давао савете за борбу против „реакције“ у земљи, коришћење савета совјетских инструктора у Албанији и утврђивање албанске обале. На Хоцу је посебан утисак оставило Стаљиново обећање бесплатне војне помоћи Албанији.²⁷ С обзиром на начин Хоциног писања и немогућност провере тачности изнетих података, његове наводе треба узети с озбиљном резервом. На основу посредних извора насталих у каснијем периоду, наводи о Стаљиновим саветима и обећањима војне помоћи могу се прихватити као тачни. Најзначајнији доступан извор представља записник разговора који је совјетски министар иностраних послова Молотов водио са Енвером Хоцом и Кочи Дзодзеом 15. јула 1947. године. Хоца је истицао да између Југославије и Албаније постоји чврст савез, али да постоје одређени проблеми на економској равни међудржавних односа.²⁸ Нагласио је да је за такво стање крива југословенска влада која се не труди довољно, нити је заинтересована за развој економских односа са Албанијом.²⁹ Молотов се уздржао од коментара и само је постављао питања. Хоца је даље навео да је циљ његове посете Москви продубљивање

²⁴ Д. С. Чувахин, „С дипломатической миссией в Албании 1946–1952“, (приредила Н.Д. Смирнова), *Новая и новейшая история*, 1/1995, стр. 122.

²⁵ Исто.

²⁶ Э. Ходжа, *Со Сталиним. Воспоминания*, Тирана, 1957, стр. 33–52.

²⁷ Исто, стр. 47.

²⁸ „Из Дневника В. М. Молотова, 12. 5. 1947“, Г. П. Мурашко, (уредник), *Восточная Европа в документах российских архивов, I (1944–1949)*, Москва – Новосибирск, 1997, стр. 677–681.

²⁹ Исто.

међусобних односа и молба за совјетском помоћи на економском, културно-просветном, војном и експертском плану.³⁰ И расположиви албански извори недвосмислено говоре о томе да је Енвер Хоџа у разговору са Стаљином 16. јула оштро критиковао начин југословенског приступа албанским економским проблемима. Стаљин се трудио да не реагује на Хоџине жалбе истичући важност и значај југословенске економске, војне и експертске помоћи Албанији.³¹ Албанска очекивања су била већа од југословенских могућности, а сами су мало тога чинили на плану унапређења сопствене привреде. Очигледно, Совјети су зазирали од исхитрених реакција, а њихово понашање указује и на то да им баш у потпуности и нису били јасни проблеми у функционисању југословенско-албанских економских веза.

На крају посете је издат заједнички коминике у коме је наглашено да ће Албанија и Совјетски Савез развијати снажне пријатељске односе и да је сходно томе влада СССР-а одобрила Албанији један мањи кредит за подизање фабрика и куповину пољопривредних машина ради санирања материјалне штете настале током минулог рата.³² Велом тајне је била обавијена и посета Москви Кочи Дзодзеа, који се у Албанију вратио 23. новембра 1947.³³

Ипак, Енвер Хоџа и албанска делегација су се вратили у Албанију тек 26. јула. У част повратка у Тирани је организован велики митинг на коме је Хоџа у свом говору нагласио да је био у пријатељској посети Совјетском Савезу и Стаљину и да им је том приликом обећана совјетска помоћ у фабрикама, тракторима, као и приликом културно-просветног уздицања земље.³⁴ Главна парола на митингу је била *Енвер–Стаљин*, што је такође било симптоматично.³⁵ Непомињање Јосипа Броза Тита и Југославије, што је раније било уобичајено у таквим приликама, било је јасан знак дубине кризе у међусобним односима. Сем тога, у свом говору у Тирани Хоџа је изнео и неке формулације којих није било у совјетско-албанском коминикеу објављеном у Москви по завршетку билатералних разговора.³⁶ Истицао је да ће помоћ Совјета бити реализована и на културном и просветном плану, о чему у коминикеу није било ни речи. Југословенски представници у Ти-

³⁰ Исто.

³¹ *Shënime të E. Hoxhës nga besedimet me Stalinin në Moskë, 16 korrik 1947*, N. Plasari, L. Malltezi, *Marredheniet shqiptaro-jugosllave 1945–1948*, Tiranë, 1996, str. 117.

³² ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 14165, Совјетско-албански коминике од 20. јула 1947.

³³ ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 420991, Телеграм отправника послова у Тирани Кошмрља МИП-у од 23. новембра 1947.

³⁴ ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 414148, Телеграм отправника послова у Тирани Кошмрља МИП-у од 27. јула 1947.

³⁵ Исто.

³⁶ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/135, Извештај Саве Златића ЦК КПЈ од 12. августа 1947.

рани су јасно закључивали да ће се у непосредној будућности Албанија оријентисати на директну сарадњу са Совјетским Савезом.³⁷ Није им било јасно какву онда улогу у таквим пројекцијама албанске владе имају споразуми о економској сарадњи са Југославијом.³⁸ Истовремено, наставило се са политиком минимизирања обима југословенске помоћи Албанији и фаворизовање совјетске помоћи насупрот југословенској.³⁹ Албански партијски функционери су отворено истицали да не могу да испоштују уговорне обавезе према Југославији у погледу испоруке нафте пошто морају целокупну своју производњу да усмере ка Совјетском Савезу како би отплатили машине које добијају за своје фабрике.⁴⁰

По завршетку посете Москви Енвер Хоџа је обећао да ће посетити југословенског амбасадора у Москви Владимира Поповића.⁴¹ Уместо њега, у посету је дошао само члан делегације Хисни Капо, који је Поповићу рекао да је Хоџа презаузет и да не може доћи у посету. Капо је пренео поруку Енвера Хоџе да они неће Поповићу замерити поступак према њиховом посланику Прифтију, на кога се Поповић наљутио јер га није консултовао у вези са неким битним питањима у вези са посетом Наку Спируа и албанске културно-просветне делегације Москви.⁴² Спор су приписали Прифтијевом незнању руског језика.⁴³ Истакао је албанско уверење да је спор решен и наду да ће Поповић и даље помагати њиховом посланику. Поповић се с тим сложио. Иначе, Јосип Броз Тито је због таквог поступка према албанском посланику оштро критиковао и прекоревео Поповића.⁴⁴ Међутим, Капо је питао југословенског амбасадора да ли жели да га обавести о разговорима које су албански представници имали у Москви. Поповић, видно изненађен таквим поступком, одговорио је негативно.⁴⁵ Капо је брзо схватио своју грешку, па је рекао у виду информације да су са совјетском страном ра-

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

³⁹ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/148, Забелешке из Извештаја југословенског посланства у Тирани.

⁴⁰ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/147, Забелешке из Извештаја југословенског посланства у Тирани.

⁴¹ Владимир Поповић (1914–1972). Учествовао је у Шпанском грађанском рату и напредовао до чина капетана. На Петој земаљској конференцији КПЈ 1940. изабран је за кандидата за члана ЦК КПЈ. Током рата је био секретар Оперативног руководства ЦК КП Хрватске и политички комесар корпуса. После рата је био члан ЦК СКЈ, генерални секретар председника Републике, амбасадор ФНРЈ у СССР-у, САД-у и Кини. Био је резервни генерал-мајор ЈНА. Народни херој.

⁴² АЈБТ, КМЈ, I–3–b/33, Телеграм Владимира Поповића Јосипу Брозу Титу од 27. јула 1947.

⁴³ Исто.

⁴⁴ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, СССР, 119/I –23, Преписка Валтер–Деда поводом примедбе албанског посланика у Москви на наступ Владимира Поповића приликом њиховог разговора.

⁴⁵ АЈБТ, КМЈ, I–3–b/33, Телеграм Владимира Поповића Јосипу Брозу Титу од 27. јула 1947.

зговарали о помоћи коју не могу да добију од Југославије и да су се договорили око испорука фабрике трактора и неколико фабрика текстила, као и око слања совјетских специјалиста у Албанију. Капо једино није рекао чиме намеравају да све то Совјетима плате. Разговор се водио у срдечној атмосфери упркос свој тежини ситуације.⁴⁶

Ни југословенска страна није седела скрштених руку. Јосип Броз Тито је 14. августа позвао совјетског амбасадора Лаврентјева⁴⁷ у посету на Брду код Крања. Разговор је био директан и отворен.⁴⁸ Тито је одмах рекао Лаврентјеву да су се после повратка албанске делегације из Москве појавила различита иступања албанских представника у којима се истицало да Југославија жели да стави шапу на Албанију, да само обећава економску помоћ, а да је не даје, да је Албанија интересује само због свог географског и стратегијског положаја, као и да Југославија негира албанску независност. Насупрот таквим тврђењима, Броз је наводио колику је и какву помоћ Југославија од завршетка рата пружила Албанији.⁴⁹ Он је критиковао пренаглашену антијугословенску политику Наку Спируа, као и сукобе у албанском партијском и државном руководству. Намеравао је да позове у посету Југославији Хоџу и Дзодзеа и да са њима размотри спорна питања. Истицао је да совјетска помоћ Албанији не угрожава југословенско-албанске односе, већ да их на изванредан начин и јача.⁵⁰ Намеравао је да саветује албанском вођству да из руководства албанске партије одстране Спируа због његовог антијугословенског и антимакистичког деловања. Тражио је мишљење Москве о томе.⁵¹ Лаврентјев је само саслушао Броза и није коментарисао његове наводе.⁵² За сада нема јасних података у доступним изворима да ли је Броз добио одговор Москве који је тражио. Јосип Броз Тито је настојао да спречи антијугословенску ноту албанског партијског руководства, која је после повратка Енвера Хоџе из Москве добијала на снази. Такође, трудио се

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Анатолиј Јосифович Лаврентјев (1904–1984) је радио у совјетском Министарству иностраних послова од 1939. Током 1939. и 1940. је био совјетски политички представник у Бугарској, а током 1940. и 1941. амбасадор у Румунији. Затим је до 1943. радио у ТАСС-у, а потом је до краја исте године био начелник Првог европског одељења Министарства иностраних послова, а током 1944. је водио Одељење за блискоисточне земље истог министарства. Од 1944. до 1946. је био народни комесар за иностране послове Руске Социјалистичке Федеративне Републике. Од 1946. до 1951. је био совјетски амбасадор у Југославији, а потом од 1951. заменик министра иностраних послова СССР-а.

⁴⁸ „Из Дневника А. И. Лаврентјева, 14. 8. 1947“, Г. П. Мурашко, (уредник), *Восточная Европа в документах российских архивов, I (1944–1949)*, Москва – Новосибирск, 1997, стр. 687–688.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто.

⁵² Исто.

да превазиђе постојећу кризу у односима са Албанцима не кварећи односе са Москвом.

Совјетски посланик Чувахин је пред свој одлазак на одмор 20. августа посетио југословенско посланство у Тирани. Том приликом је информисао југословенског отправника Драгу Кошмрља о минулој посети албанске делегације Москви, при чему је јасно и недвосмислено нагласио да се совјетски став према Југославији и Албанији неће мењати и да ће Совјетски Савез *помоћи Албанији само у оквиру Југославије и преко Југославије*.⁵³ Истицао је да је Стаљин у разговору са Хоцом хвалио Југославију и југословенски народ.⁵⁴ Исту тврдњу је изнео и Енвер Хоца у свом мемоарском спису наводећи да му је Стаљин том приликом рекао да је за Албанију права срећа што има Југославију и Југословене за суседе.⁵⁵

Последице јачања совјетско-албанских и слабљења југословенско-албанских односа су почеле да се примећују одмах по Хоцином повратку из Москве. Албански помоћник министра финансија Абдул Келези је у кулоарима парламента отворено критиковао југословенске и хвалио совјетске стручњаке, истичући да су совјетски стручњаци вредни, поуздани, да на време извршавају обавезе и не гледају на радно време, а да се југословенски не залажу довољно на послу, не раде, чекају крај радног времена, као и да међу њима има и саботера.⁵⁶ Генерал Кристо Темељко, начелник Главне политичке управе Албанске армије, који се налазио на лечењу у Југославији, на Бледу, добио је наредбу да се хитно врати у Тирану.⁵⁷ Кад се вратио, речено му је да треба да иде на лечење у Совјетски Савез јер су тамо прави лекари, који су за разлику од југословенских стручни и поуздани.⁵⁸ Темељко је неколико месеци касније послат на лечење у Москву. Радило се о малим знацима који су наговештавали нове тенденције у међудржавним односима, који су почели драстично да се мењају после Хоциног повратка из Москве. Ипак, криза није прерасла у отворени сукоб како због албанске потпуне зависности од Југославије тако и због наводног Стаљиновог савета Хоци да се у будућем развоју ослања на Југославију и њена економска, војна и револуционарна искуства, а да од Совјета само тражи ону врсту помоћи коју од Југославије не може да добије.⁵⁹

⁵³ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/143, Делеша Посланства ФНРЈ у Тирани о изјави Стаљина Енверу Хоци о односима трију земаља од 21. августа 1947.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Е. Hodža, *Titoisti*, Beograd, 1982, str. 258

⁵⁶ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/142, Информација о југословенско-албанским односима од 1. августа 1947.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/148, Забелешке из Извештаја југословенског посланства у Тирани.

У току 1947. у Албанској армији је било 15 совјетских инструктора који су се налазили у Генералштабу и Министарству народне одбране, као и при команди сваке дивизије.⁶⁰ Преко њих, а и преко свог дипломатског апарата, совјетски Политбиро је помно пратио дешавања у њој, анализирао стање у Албанској армији и одређивао правце своје политике према изградњи албанске оружане силе.⁶¹ Међутим, током посете Енвера Хоџе Москви договорено је слање совјетских инструктора за сваки пук и они су стигли у Албанију почетком 1948. Југословенска страна је сматрала да постоји објективна потреба за ангажовањем совјетских војних стручњака у сваком пуку Албанске армије с обзиром на очајно стање њене борбене готовости.⁶² Са југословенске стране је предлагано да шеф совјетске екипе инструктора у Албанији пуковник Лебедјев буде директно везан за главног војног саветника при Југословенској армији генерал-мајора Барскова, исто онако како су совјетски саветници при свакој команди армије у Југославији били њему потчињени.⁶³ Символично произилази да је Албанска армија у југословенским пројекцијама третирана као једна од југословенских армијских области. Према информацијама које је југословенски представник при албанском Централном комитету Саво Златић добио од начелника Главне политичке управе Албанске армије генерала Кочи Ташка, а коме је Кочи Дзодзе у поверењу то пренео, током Хоџине посете Москви дошло је и до мањег сукоба између Стаљина и Енвера Хоџе који је од Совјета тражио и политичке инструкторе за своју армију. Наводно, Стаљин је то одбио и упутио га да то питање реши у разговорима са југословенским представницима.⁶⁴ Совјетска страна је сигурно извршила темељну анализу политичког рада у Албанској армији и дошла до закључака да југословенски инструктори по том питању веома добро раде свој посао те да није потребно јаче совјетско присуство и на том пољу, иако су југословенској страни замерани повремено доста крути поступци у спровођењу планова и програма обуке и наставе и организације рада те службе у војсци, као и неразумевање реалног стања и потреба албанске оружане силе, што је у стварности заиста и било тако.⁶⁵

⁶⁰ АВПРФ, 67–РА, о. 6, д. 4, п. 4, Ноте о текућим дипломатским питањима и совјетској помоћи Албанији током 1947.

⁶¹ АВПРФ, 67–РА, о. 6, д. 18, п. 15, Извештаји о изградњи система одбране у Албанији током 1947.

⁶² АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, III–1/129, Извештај о најважнијим проблемима у Албанској армији од 11. јануара 1947.

⁶³ Исто.

⁶⁴ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/135, Извештај Саве Златића ЦК КПЈ од 16. децембра 1947.

⁶⁵ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о.128, д. 472, л. 90–97, Елаборат о деловању партијских органа у албанској армији од 15. јануар 1948.

Совјети су, на основу својих анализа и информација, разговора са Енвер Хоџом и осталим високим представницима Албанске комунистичке партије, велику пажњу посветили анализи стања унутар саме партије. Још током посете Москви, Енвер Хоџа и Кочи Дзодзе су упутили писмо Андреју Жданову, водећем совјетском партијском идеологу, у коме су истицали своју жељу да легализују албанску комунистичку партију и промене јој назив.⁶⁶ Истовремено су га и обавестили о социјалном саставу своје партије, идеолошким и културном васпитању свог чланства.⁶⁷ Андреј Жданов је одговорио веома брзо на очигледно изнуђену албанску иницијативу. Састао се са Кочи Дзодзеом већ 23. јула 1947. Том приликом Жданов је Дзодзеа информисао о Стаљиновој сагласности да се промени назив Комунистичке партије Албаније у Албанска партија рада, чиме би се нагласио њен много шири идеолошки и социјални оквир, напише статут и програм партије, да се сазове партијски конгрес, чврсто организује омладинска партијска организација и ојача утицај комунистичке партије у армији и Демократском фронту Албаније.⁶⁸ Ради лакшег спровођења тих и таквих циљева у живот, Жданов је обећао и слање посебних совјетских партијских инструктора у Тирану.⁶⁹

Таква настојања су се знатно интензивирала после Хоџине посете Москви. Албанска партија је била организационо и кадровски потпуно недефинисана. Још увек је владало стање импровизације које је датирало од времена оснивања партије 1941. године. Партија није била регистрована, није имала свој статут нити било каква писана правила унутрашњег рада. Таква преливања југословенске праксе Совјети су сматрали више него штетним. Очигледно на основу некаквог договора између Стаљина и Хоџе, совјетски партијски идеолози су се посебно посветили раду на реорганизацији и јачању албанске партије. Албанцима је константно саветовано да сазову први партијски конгрес, да на њему дефинишу организациону структуру партије и одреде њено место и улогу унутар албанског друштва, као и приоритетне задатке на плану изградње социјалистичког друштва. Посебна пажња је посвећена пројекту статута Комунистичке партије Албаније. Совјети су од Албанаца тражили да им доставе свој пројекат статута, па да затим они дајући примедбе на тај основни текст заједнички дођу до прихватљивог решења.⁷⁰ Албанци су у веома кратком року совјетском Политбироу достави-

⁶⁶ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1075, л. 48–56, Писмо Кочи Дзодзеа и Енвера Хоџе од 21. јула 1947. Андреју Жданову.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1075, л. 58–62, Белешка о разговору Кочи Дзодзеа и Андреја Жданова од 23. јула 1947.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1075, л. 63–100, Различити материјали послати у Москву из Тиране од партијског представника Манче о друштвеним реформама и реорганизацији партије и нацрт статута Албанске партије рада.

ли текстове нацрта статута своје партије на француском и албанском језику.⁷¹ Совјети су били разочарани албанским нацртом партијског статута. Сматрали су да се у њему огледају све мане албанске комунистичке партије, као и негативне последице југословенског утицаја. Основне замерке су се односиле на идеолошку неизграђеност и политички опортунизам.⁷² Зато се унутар совјетског Политбироа повела широка расправа о будућем статуту албанске партије. Сматрало се да реферат који је написао Кочи Дзодзе не одговара стварним албанским потребама.⁷³ Такође, сматрано је и да његово виђење организације и улоге првог партијског конгреса не може да испуни све задатке који су постављани пред конгрес. Нацрт је дат на анализу најбољим совјетским стручњацима за идеолошка питања.⁷⁴ Професор Харламов је био веома критичан, радикално захтевајући да се напише потпуно нов нацрт статута из кога би били уклоњени сви идеолошки недостаци актуелног предлога статута.⁷⁵ Зато је професор Вакулин приступио том послу готово из почетка, трудећи се да у пројекат партијског статута угради све идеолошке одреднице које је совјетска страна сматрала неопходним, а да при томе уважи све особености албанске државе и друштва.⁷⁶ Његов нацрт статута је прихватио совјетски Политбиро,⁷⁷ па је нацрт у новом облику упућен на разматрање албанском партијском вођству, што је потрајало дуже од годину дана. О самом статуту албанске комунистичке партије, њеном програму и промени имена, која је требало да означи њену много ширу друштвену основу, вођена је интензивна и жива комуникација између совјетских партијских идеолога и албанских партијских лидера. У дискусију се укључио и најпознатији совјетски идеолог и творац многих идеолошких догми Михаил Суслов,⁷⁸ који је са Кочи Дзодзеом и осталим албанским

⁷¹ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 267, л. 134–166, Текстови пројекта статута албанске комунистичке партије на албанском и француском језику.

⁷² РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1075, л. 63–100, Различити материјали послати у Москву из Тиране од партијског представника Манчхе о друштвеним реформама и реорганизацији партије и нацрт статута Албанске партије рада.

⁷³ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 1075, д. 267, л. 101–128, Реферат Кочи Дзодзеа о Првом конгресу Комунистичке партије Албаније и нацрт статута Албанске партије рада, као и совјетске примедбе на нацрт статута Албанске партије рада.

⁷⁴ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 267, л. 167–169, Замерке Харламова упућене Д. Т. Шепилову на нацрт статута албанске комунистичке партије.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 267, л. 169–205, Вакулинове исправке текста статута албанске комунистичке партије од 30. јула 1947.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Михаил Андрејевич Суслов (1902–1982), совјетски политичар, државник, теоретичар и идеолог. Био је члан Политбироа и Секретаријата Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза. Као професор економије на Московском универзитету је постао један од водећих теоретичара и идеолога у време Стаљинове ере. Био је један од најзначајнијих креатора и заговорника „тврде линије“ у совјетском партијском руководству. Имао

партијским функционерима расправљао у Москви 1. новембра 1947. о нацрту статута Комунистичке партије Албаније и колективизацији на албанском селу.⁷⁹ Све активности те врсте су доприносиле јачању совјетског утицаја у Албанији и ограничавању југословенског уплива на процес реорганизације и јачања албанске комунистичке партије.

Совјетски Политбиро је дошао и до закључака да се у Комунистичкој партији Албаније слабо посвећује пажња кадровској изградњи и раду са партијским функционерима и активистима нижег и средњег нивоа.⁸⁰ Југословенски утицај на том плану је сматран веома добрим, као и југословенски пример за кога је истицано да албанско партијско руководство треба да се угледа на њега. Ипак, сматрано је да се југословенска искуства и пракса слабо осећају на том плану и да треба посветити много већу пажњу том питању.⁸¹ Зато је совјетска партија стала на становиште да треба на себе да предузме бригу о кадровској изградњи албанске партије.⁸² Посредно, Совјети су под плаштом помоћи у циљу кадровског јачања партије ограничавали и постепено сасвим потискивали југословенски утицај на кадровску политику албанских комуниста. По питању албанског устава, совјетски Политбиро није имао озбиљнијих замерки сматрајући да се ради о веома квалитетном тексту у коме се осећа позитиван утицај југословенске правне и револуционарне праксе и дотадашњих достигнућа.⁸³

Сем тога, совјетска страна је велику пажњу посветила и анализи рада Демократског фронта Албаније, па је у том циљу организовала систематско праћење његовог рада, организационе структуре, водећих кадрова и улоге у албанском друштву.⁸⁴ На том пољу су и албанска, али и југословенска страна претрпеле снажне критике.⁸⁵ Совјети су сматрали да је Демократски фронт Албаније једноставна копија југословенског Народног фронта и да у албанским политичким и друштвеним условима он нема готово никакву сврху и значај јер је албанска партија практично усисала

је посебну улогу у обарању Хрушчова 1964, довођењу Брежњева на власт и промовисању будућих совјетских лидера Андропова и Горбачова.

⁷⁹ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1160, л. 12–15, Белешка о разговору Сулова са представницима Централног комитета комунистичке партије Албаније 1. новембра 1947.

⁸⁰ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 472, л. 98–105, Извештај о васпитном раду у албанској комунистичкој партији од 15. јануара 1948.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

⁸³ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1075, л. 4–47, Превод на руски језик Устава Народне Републике Албаније.

⁸⁴ АВПРФ, 67–РА, о. 6, д. 18, п. 15, Текстови говора албанских лидера у различитим приликама и документи о Демократском фронту Албаније и изградњи система одбране током 1947.

⁸⁵ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 472, л. 5–21, Елаборат о Демократском фронту Албаније.

све сродне политичке групације, а да насупрот ње стоје само поједине реакционарне снаге које имају све мањи утицај на политички живот, као и да постојање такве организације у пракси, али и у перспективи омогућава улазак реакционарних снага у државни апарат, што може штетно да утиче на резултате револуционарних промена.⁸⁶ Зато су сматрали да на предстојећем конгресу Комунистичка партија треба да се уједини са Демократским фронтом, односно да практично потпуно стави под политичко старатељство ту организацију у којој је и сама имала водећу улогу.⁸⁷

У складу са таквим погледима на албанску стварност и прокламованим потребама јаче совјетске интервенције у тој земљи у циљу снажније изградње социјалистичког друштва, првих дана 1948. у својству представника совјетских комуниста у Албанију је дошао Владимир Петров.⁸⁸ Он је у Албанију упућен на албански захтев јер је током посете албанске делегације Москви Фадил Пачрами у име ЦК КП Албаније тражио два инструктора за организацију агитације и пропаганде. Стигао је сам и у Албанији је остао три месеца. Одмах је приступио послу и упознао се са активностима инструкторског и агитационо-пропагандног апарата. Интересовао се и за случај Наку Спируа.⁸⁹ Иначе, совјетски Политбиро је подржао обрачун са антијугословенском струјом у албанском партијском вођству коју је предводио Наку Спиро сматрајући да се ради не само о антијугословенском, већ и о антисовјетском и антиреволуционраном деловању које је угрожавало и односе између савезничких држава и њихових комунистичких партија, али и основну линију политика албанске комунистичке партије у погледу правца изградње социјалистичког друштва у тој земљи.⁹⁰ Такав совјетски став је био инспирисан обимном анализом Спируовог деловања, али и сталним инсистирањима југословенског амбасадора у Москви Владимира Поповића да се совјетски Политбиро јасно одреди према том проблему.⁹¹ На извештај начин, упркос осетној кризи у југословенско-совјетским и југословенско-албанским односима, такав став совјетског партијског вођства је на изве-

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Иза тог псеудонима се крио високи совјетски партијски функционер Михаил Манчха. У јеку сукоба између Југославије и СССР-а, он је објавио књигу о развоју социјализма у Албанији у којој је посебно оптужио југословенске комунисте за лоше економско стање у тој земљи, наводну колонијалну политику према њој и покушај потпуног потчињавања југословенским интересима. М. Манчха, *Албанија на путу к социјализму*, Москва, 1951.

⁸⁹ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/152, Деша Саве Златића упућена Александру Ранковићу о доласку Петрова, инструктора ВКПБ-а у Албанију од 8. јануара 1948.

⁹⁰ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1160, л. 5–7, Информација о заседању Осмог пленума Централног комитета Комунистичке партије Албаније.

⁹¹ „Письмо В. Поповича А. А. Жданову о позиции группы Н. Спиру, 6. 12. 1947“, Т. В. Волokitина, (уредник), *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953, I (1944–1948), II (1949–1953)*, Москва, 2002, стр. 510–512.

стан начин доприносио сузбијању кризе која је претила да превазиђе тај ниво и прерасте у озбиљан сукоб.

Посебно поље на коме су се исказивале совјетске критике на рачун југословенске и албанске стране је било економско стање унутар саме Албаније. Совјети су изузетно ценили и подржавали југословенску економску помоћ Албанији, али су јој замерали неку врсту јединственог економског ексклузивитета, превелики утицај на развојне планове албанске економије, као и патерналистички однос према самој албанској привреди. На другој страни, Албанцима је замерано превелико ослањање на југословенску помоћ и занемаривање сопствених материјалних и кадровских ресурса на путу изградње јаче економске структуре.⁹² Сматрали су да Албанија треба да развија економске односе и са другим социјалистичким земљама. Мислило се пре свега на Совјетски Савез, где је Албанија могла да евентуално добије све оно што није могла Југославија да јој испоручи.⁹³ Совјетска влада је подстицала југословенске инвестиције у Албанији, али је настојала и да их ограничи, спречавајући Југославију да на овом простору створи своју ексклузивну економску утицајну зону.⁹⁴ Совјетску страну у првим моментима није превише занимао развој албанског индустријског комплекса. Сматрали су да се ради о сиромашној аграрној земљи чија комплетна привреда почива на пољопривредној производњи која је још увек била традиционалне ослоњена на примитивне методе обраде земљишта. Сматрали су да је југословенска оријентација ка наглом развоју индустријских постројења у Албанији погрешна и да треба приступити развоју пољопривреде и индустријске базе које ће се поклапати са развојем те привредне гране и бити у служби њене експлоатације и даљег развоја.⁹⁵ Совјетска страна је у складу са тим послала већи број специјалиста за развој пољопривреде, агроиндустријског комплекса и индустрије пољопривредних машина у Албанију.⁹⁶ Истовремено је указана и значајна економска помоћ ради поспешивања примарне пољопривредне производње и развоја прехрамбене индустрије.⁹⁷ Зато се након посете албанске делегације Москви могла јасно уочити нова совјетска линија у економским односима, која се није заснивала само на пружању економске, техничке и експертске помоћи тој земљи већ и на пројекцији ограничавања југословенског економског утицаја и при-

⁹² РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 472, л. 1–4, Елаборат о економском положају Албаније.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1160, л. 8–11, Извештај о развоју албанске пољопривреде од 1945. до 1947.

⁹⁶ АВПРФ, 67–РА, о. 6, д. 3, п. 4, Ноте о совјетској економској помоћи Албанији током 1947.

⁹⁷ АВПРФ, 67–РА, о. 6, д. 3, п. 4, Ноте о текућим дипломатским питањима и совјетској техничкој помоћи Албанији током 1947.

суства на простору Албаније.⁹⁸ Совјетска страна је посебно интересовање показала за питање изградње прве албанске пруге Драч–Пећин. Темељно су анализирани албанске жалбе на рачун југословенских стручњака који су наводно намерно саботирали изградњу албанске пруге. Совјети су детаљно анализирали све околности и дошли до закључка да је до кашњења дошло због пренаглашених албанских амбиција и тражења да се рокови предвиђени за завршетак започетих радова скрате.⁹⁹

Посебан проблем положаја Комунистичке партије Албаније унутар јединственог идеолошког простора у коме је водећу улогу имао Совјетски Савез је представљао њен однос према оснивању Информбироа.¹⁰⁰ Наиме, на оснивачком скупу те организације комунистичких партија у Шкљарској Поремби на пољско-чехословачкој граници од 23. до 28. септембра 1947. није била присутна делегација албанских комуниста нити је била званично обавештена о његовом организовању. У погледу непозивања албанских комуниста, околности су биле сасвим јасне. Унутар комунистичког света, југословенска комунистичка партија је и даље имала мандат над албанском партијском организацијом и самим тим је учешћем југословенске партије на том скупу и албанска била заступљена. Совјетска страна није тиме желела да нарушава односе са југословенском партијом. Са друге стране, југословенски партијски врх се старатељски односио према албанским комунистима практично третирајући њихову организацију као своје републичке организације, које је обавештавао званичним каналима само о оним питањима за које је процењивао да су важна за њихов рад. О оснивању и првом заседању Информбироа Мошетов је информисао 16. новембра 1947. Кочија Дзодзеове приликом његове посете Одељењу за спољну политику Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза.¹⁰¹ Тада се Дзодзе консултовао о предстојећем конгресу Комунистичке партије Албаније и реформи партије, као и о могућој совјет-

⁹⁸ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 472, л. 1–4, Елаборат о економском положају Албаније.

⁹⁹ АВПРФ, 67–РА, о. 7, д. 6, п. 6, Извештај о изградњи пруге Тирана–Драч.

¹⁰⁰ Опширније о оснивању Информбироа видети: G. Procacci, *The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*, Milano, 1994; E. Kardelj, *Sećanja*, Beograd, 1980; M. Đilas, *Vlast*, London, 1983; A. С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период холодной войны (1945–1957)*, Москва, 2002; L. Borhi, *Hungary in the Cold War 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union*, Budapest – New York, 2004; В. Дедијер, *Изгубљена битка Јосифа Висарионовича Стаљина*, Ријека, 1982; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*, Москва, 2008; В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje, 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, Beograd, 1994; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица, 1998; Б. Петрановић, *Велика ишизма. Четрдесетосма*, Подгорица, 1999; Џ. Штрбас, *Svedočanstva o 1948. Fragmenti za istoriju*, Beograd, 1989.

¹⁰¹ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 1075, л. 129–132, Обавештење Мошетова Суслову о разговору са Кочи Дзодзеом од 25. новембра 1947.

ској подршци при таквим корацима партије. Постигнута је начелна сагласност о совјетској подршци и помоћи на том плану, али нема доступних писаних потврда да су том приликом постигнути чвршћи и обавезујући договори.¹⁰² Убрзо, албанском политбироу су достављене брошуре и материјали са првог састанка Информбироа.¹⁰³ У погледу оснивања Информбироа совјетска страна није желела да угрози ту врсту југословенског монопола у Албанији, али је обавештавањем руководства Комунистичке партије Албаније о том догађају без југословенског знања подстицала постојеће анимозитете и подгревала албанско подозрење у погледу југословенских намера.

Совјетски Савез је покушавао да ограничи југословенски утицај у Албанији и на још један начин. Преко својих савезника унутар Источног блока, иницирао је развијање односа између тих земаља и Албаније. Прва у низу је била Бугарска, као значајан фактор на Балкану и блиски совјетски савезник.¹⁰⁴ Избор је пао на Бугарску и из разлога што се радило о земљи која је имала врло блиске односе са Југославијом, па тако раст њеног присуства у Албанији није могао да смета Југославији нити је Југославија томе могла аргументовано да се супротстави због природе својих веза с том земљом. У том циљу је кадровски ојачано бугарско посланство у Тирани, које је почело да ужива све веће поверење албанске владе.¹⁰⁵ Бугарски посланик Станкулов се врло повољно изражавао о Албанији и њеној влади. Развио је врло живу акцију у правцу потписивање конвенције о културној сарадњи између Бугарске и Албаније.¹⁰⁶ Ипак, Енвер Хоџа му је у разговору 25. јуна 1947. отворено рекао да до тога може доћи тек после потписивања такве конвенције са Југославијом, чиме је јасно ставио до знања да, упркос свему, Југославија и даље заузима прво место на листи приоритетне сарадње НР Албаније. Активности бугарског посланика у Тирани нису давале значајније резултате пошто је и сам деловао неспретно, а и албански представници га нису озбиљније доживљавали.¹⁰⁷

На фону таквог политичког опредељења била је и посета мађарског посланика Тирани, који је у Албанији акредитован на нерезиденцијалној основи и који је у својим иступима наглашавао будући развој добрих односа

¹⁰² Исто.

¹⁰³ АВПРФ, 157–ПА, о. 2, д. 5, п. 1, л. 218, Одлука о слању брошура са првог састанка Информбироа у Албанију.

¹⁰⁴ ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 1231, Извештај Посланства у Тирани МИП-у о албанској спољној политици од 23. априла 1947.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 12504, Извештај Посланства у Тирани МИП-у о албанској спољној политици од 4. јула 1947.

¹⁰⁷ ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 14072, Извештај Посланства у Тирани МИП-у о албанској спољној политици од 17. јула 1947.

између тих земаља.¹⁰⁸ На совјетску сугестију је и Чехословачка појачала своје односе са Албанијом. Иако није имала посебних интереса за зближавање са том земљом, Чехословачка је у Тирани акредитовала свог амбасадора у Београду Јозефа Корбела, који је само у Тирани предао акредитивна писма, док је чехословачко представништво у тој земљи имало само жерана.¹⁰⁹ Чехословаци су поступали веома тактично и опрезно пазећи да ничим не поремете односе са Југославијом. Претходно је упућен трговински представник у Албанију да испита могућности сарадње.¹¹⁰ Југословенској страни су отворено рекли да су спремни да испоруче одређену робу Албанији, али само уз југословенски пристанак, што је јасно говорило о чехословачком погледу на природу југословенског присуства у Албанији.

Једна од последица и спољних манифестација јачања совјетског утицаја у Албанији било је увођење руског и српскохрватског језика као обавезних предмета у свим албанским гимназијама од јесени 1947. о чему је Кочи Дзодзе и званично обавестио Саву Златића.¹¹¹ Упоредо са увођењем српскохрватског и руског језика из албанских наставних планова и програма гимназија су уклоњени сви западни језици. И на том плану режим који је оличавао Енвер Хоџа хтео је да одржи еквидистанцу између Југославије и Совјетског Савеза. Сем тога, дошло је до међусобног зближавања и на плану који није био уобичајен за социјалистичке земље, али није представљао ни реткост, посебно у политички важним моментима. Наиме, у атмосфери општег зближавања две земље, Совјетски Савез је у септембру 1947. посетила делегација Албанске православне цркве.¹¹² И ту се радило о једној од политичких мера која је имала за циљ предупређивање могућег утицаја из Југославије. Стаљин, који се често интересовао за црквене прилике у Албанији, очигледно је зазирао од могућег стављања малобројне Албанске православне цркве под јурисдикцију и патронат Српске православне цркве.¹¹³ С тим у вези је била и посета изасланика Московске патријаршије епископа ужгородског и мукачевског Нестора који је у априлу 1948. учествовао у хиротонији епископа, бившег партизана, архимандрита

¹⁰⁸ ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 19081, Приказ спољнополитичке ситуације Албаније.

¹⁰⁹ ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 44138, Телеграм отправника послова у Тирани Кошмрља МИП-у од 23. октобра 1947.

¹¹⁰ ДАСМИП, ПА–1947, Албанија, ф. 1, 99059, Телеграм отправника послова у Тирани Кошмрља МИП-у од 18. маја 1947.

¹¹¹ АЈ, 507/IX–КМОВ ЦК КПЈ, Албанија, I–1/135, Извештај Саве Златића ЦК КПЈ од 16. децембра 1947.

¹¹² АВПРФ, 67–РА, о. 7, д. 6, п. 6, Извештај о боравку делегације Албанске православне цркве у Совјетском Савезу.

¹¹³ Д. С. Чувахин, „С дипломатической мисией в Албании 1946–1952“, (приредила Н. Д. Смирнова), *Новая и новейшая история*, 1/1995, стр.119.

Пајсија, који је уз обилату совјетску помоћ дошао на чело Албанске православне цркве 1949.¹¹⁴

Специфичан вид утемељења совјетског утицаја у Албанији је био и наставак програма стипендирања албанских студената на совјетским универзитетима. Почетком 1947. је одлучено да совјетска влада преузме бригу о школовању још 20 албанских студената на својим универзитетима.¹¹⁵ Предузет је низ мера на плану повећања броја албанских студената на школовању у Совјетском Савезу и побољшању њихових животних услова и услова студирања.¹¹⁶ Иако индиректно и на крајње поступан начин, совјетска страна је тиме стварала битне претпоставке за утемељење свог дугорочног утицаја у тој земљи.

Совјетски амбасадор у Београду Чувахин је 13. децембра 1947. посетио Јосипа Броза Тита, отворено се интересујући за стање југословенско-албанских односа. Тито је покушавао Чувахина да увери да је југословенска страна испоштовала све обавезе према Албанији које је на себе раније преузела, али да Албанци не поштују постигнут договор. Такође, рекао је да је претходног дана, 12. децембра разговарао са Енвером Хоџом у Београду, који је посетио на његовом путу за Софију, и да му је том приликом јасно предочио могуће последице уколико се настави политика албанске владе према Југославији, на шта је Хоџа одговорио да је даље јачање међусобних политичких и економских веза неопходно.¹¹⁷ За сада не располажемо југословенским изворима о том неформалном сусрету двојице лидера.

Ситуација у Албанији, самоубиство Наку Спируа у децембру 1947. и југословенско-албански односи су постали предмет преписке између Андреја Жданова и југословенског амбасадора у Москви Владимира Поповића.¹¹⁸ Жданов је, према речима совјетског посланика у Албанији Чувахина, био веома незадовољан односом Југославије према Албанији.¹¹⁹ Незадовољан резултатима њихових разговора, Стаљин је 23. децембра 1947. послао телеграм Јосипу Брозу у коме је тражио да у Москву дође неко из врха југословенске партије како би са њим расправио спорна питања у вези са Албанијом. Предлагао је да то буде Милован Ћилас.¹²⁰ С обзиром на

¹¹⁴ М. В. Шкаровский, „Русская православная церковь в 1943–1957“, *Вопросы истории*, 8/1995, стр.41.

¹¹⁵ РГАСПИ, 17–ПЦК КПСС, о. 128, д. 96, л. 5–27, Одлука о пријему 20 албанских студената на школовање у Совјетски Савез од 20. фебруара 1947.

¹¹⁶ АВПРФ, 67–РА, о. 6, д. 1, п. 4, Ноте о школовању Албанаца у Совјетском Савезу током 1947.

¹¹⁷ „Из дневника А. И. Лаврентьева, 13. 12. 1947“, Волокитина, Т. В. (уредник), *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953, I (1944–1948)*, Москва, 2002, стр. 512–514.

¹¹⁸ Ю. С. Гиренко, *Сталин–Тито*, Москва, 1991, стр. 331.

¹¹⁹ Д. С. Чувахин, „С дипломатической миссией в Албании 1946–1952“, (приредила Н. Д. Смирнова), *Новая и новейшая история*, 1/1995, стр. 123.

¹²⁰ Исто.

Стаљинов однос са Ђиласом, посета није обећавала разрешење ситуације. У том периоду, према наводима Милована Ђиласа, везе између Совјетске амбасаде у Тирани и албанских партијских лидера су постале врло присне, а совјетска страна веома добро информисана о текућим проблемима у односима између Југославије и Албаније. Појавио се низ недоумица у тим разговорима. Све чешће су се постављала питања зашто Југословени стварају мешовита друштва са Албанцима, а са Совјетима своја остављају по страни, како Југославија може да шаље војне и економске саветнике у Албанију кад и сама има совјетске у својој земљи. Сасвим је било јасно да се Совјетски Савез јасно противи евентуалном уједињењу Југославије и Албаније, што је налазило одраз и у званичној пропаганди.¹²¹ Ђиласове наводе потврђују речи совјетског посланика у Албанији Чувахина, који је истицао да Југословени нису уважавали албански национални понос и да су се нетактично мешали у унутрашњи живот те земље, да су њихове економске мере имале за циљ да Албанију претворе у седму републику, као сировинску базу југословенске индустрије.¹²² Чувахин је потхрањивао све веће албанско подозрење према Југославији, често делујући и ван оквира свог мандата и задатака које је добијао из Москве.

Уједињење Југославије и Албаније, гледано из совјетске политичке и геостратешке визуре, ојачало би југословенску спољнополитичку позицију, омогућило јој широк излаз ка Средоземљу и оснажило њену сировинску и енергетску базу. Југославија би тиме знатно добила на старатешком плану и играла би значајну политичку, економску и војну улогу на Балкану. Совјети су зазирали од јачања југословенске моћи и њене улоге у односима на Балкану. Сем тога, југословенско руководство, опијено успешно изведеном аутохтоном револуцијом, израсло у рату против Сила осовине претило је својим ентузијазмом да ојача сопствену улогу унутар јединственог идеолошког блока, од чега је совјетски партијски врх зазирао. Совјетска страна је настојала и да обузда нарасле југословенске амбиције, које су претиле да измакну контроли Москве. Остали социјалистички режими у Европи су се етаблирали захваљујући совјетској моћи и лако су се могли контролисати из Москве, што није био случај са југословенским партијским лидерима који су иза себе имали аутохтону револуцију и победу у рату. Сасвим је било јасно да је криза измакла контроли и да уместо очекиваног превазилажења рапидно иде ка отвореном сукобу. Сам позив југословенској делегацији на челу са Милованом Ђиласом да посети Москву означио је почетак сукоба.

У моментима када се чинило да су односи између Југославије и Албаније на свом врхунцу дошло је до тешке кризе која је коинцидирала са

¹²¹ М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, Београд, 1990, стр. 92–93.

¹²² Д. С. Чувахин, „С дипломатической миссией в Албании 1946–1952“, (приредила Н. Д. Смирнова), *Новая и новейшая история*, 1/1995, стр. 124.

јачањем совјетског утицаја у тој земљи. У почетку су Совјети настојали да ојачају сопствени утицај у Албанији не реметећи поредак који је установила Југославија, већ су се трудили да буду присутни само у оним сферама живота у којима Југославија није била у стању да обезбеди потпуну помоћ Албанији. Долазак албанске државно-партијске делегације у Москву у јулу 1947. радикално је изменио совјетску политику према Албанији и југословенском присуству у њој. Од тог момента су се постепено кварили и југословенско-албански и југословенско-совјетски односи. Совјетско присуство у Албанији је јачало, а југословенско слабило. Узроци таквог стања су били широки и дубоки. Пре свега, југословенска пенетрација у Албанији је била до те мере јака и обимна да је претила да потпуно истисне совјетски утицај у тој земљи и омогући уједињење Албаније и Југославије. То није било у интересу ни Совјетског Савеза нити Албаније, која се у таквом државном организму, привредно и културно неразвијена и заостала, могла наћи у потпуно инфериорном положају. Додатни проблем је представљао и страх албанског руководства да би у том случају било сведено на ниво обичног југословенског републичког партијског комитета. Таквом албанском и совјетском ставу на руку је ишло и несналажење југословенских представника у Албанији, њихово често охоло и неспретно понашање. Опште узевши, дубина кризе је наговештавала оштар сукоб између Београда на једној и Тиране и Москве на другој страни. Долазак југословенске војне мисије на челу са генералом Купрешанином у Албанију, одлазак југословенске делегације предвођене Милованом Ђиласом у Москву и најзад почетак преписке између југословенског и совјетског партијског руководства и Јосипа Броза Тита и Енвера Хоџе почетком 1948. представљали су почетак оштрог и дуготрајног сукоба између најближих и најоданијих савезника.

Summary

Yugoslavia and the Increase of the Soviet Influence in Albania (1947–1948)

Key words: *Yugoslavia, USSR, Albania, Enver Hoxha, Josip Broz Tito, Stalin*

At the moment when it seemed that the relations between Yugoslavia and Albania were at their peak, a serious crisis started which coincided with the increase of the Soviet influence in that country. In the beginning the Soviets strove to strengthen their influence in Albania without upsetting the order Yugoslavia

had established, trying rather to be present in those spheres in which Yugoslavia couldn't supply all the necessary aid to Albania. The arrival of the Albanian state and Party delegation to Moscow in July 1947 changed radically the Soviet policy toward Albania and the Yugoslav presence there. From then on, the Yugoslav-Albanian relations started gradually to deteriorate. The Soviet presence in Albania started to increase and the Yugoslav one to decline. The reasons of such a state of affairs were broad and deep. First of all, the Yugoslav penetration in Albania was so strong and broad that it threatened to completely oust the Soviet influence from that country and to enable the unification of Albania with Yugoslavia. This was neither in the interest of the Soviets, nor of Albania, which, being economically and culturally underdeveloped, would found itself in such a state organism in completely inferior position. Additional problem was fear of the Albanian leadership that in that case it would be reduced to a ordinary Party committee of one of the Yugoslav republics. Frequent clumsiness and haughtiness of Yugoslav representatives in Albania fed such Albanian and Soviet fears. On the whole, the depth of the crisis foreboded a severe conflict between Belgrade on the one, and Tirana and Moscow on the other side. The arrival of the Yugoslav military mission headed by general Kuprešanin to Albania, the departure of the Yugoslav delegation headed by Milovan Djilas for Moscow, and finally the beginning of the correspondence between Yugoslav and Soviet Party leaderships and between Josip Broz Tito and Enver Hoxha in early 1948 were the beginning of a severe and protracted conflict between the once closest and most loyal allies.

УДК 327(497.1:439)“1953/1954“(093.2)
327(497.1:497.2)“1953/1954“(093.2)
341.7(497.1)“1953/1954“(093.2)

НОРМАЛИЗАЦИЈА ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ЈУГОСЛАВИЈЕ СА МАЂАРСКОМ И БУГАРСКОМ 1953–1954.*

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се на основу оригиналне југословенске архивске грађе и релевантне литературе реконструише ток нормализације дипломатских односа Југославије са Мађарском и Бугарском 1953. и 1954. године, као и да се идентификују главни унутрашњи и спољни чиниоци који су на тај процес утицали подстичући га, ограничавајући или усмеравајући у жељеном правцу.

Кључне речи: Југославија, Мађарска, Бугарска, дипломатски односи, источноевропске земље, Совјетски Савез, хладни рат

У тренутку Стаљинове смрти, односи Југославије са Мађарском и Бугарском, као и са самим СССР-ом и осталим земљама совјетског лагера, били су на најнижој тачки. Међутим, промене до којих је убрзо почело да долази у Москви, и које су бивале све приметније, давале су наду да би се они могли поправити. На то су указивали и у почетку тек уобичајени изрази пажње који су, после више година потпуне хладноће према југословенским дипломатским представницима у Москви и другим престоницама источноевропских земаља, представљали приметну промену. Током пролећа 1953. југословенска страна, уочавала је приметно велику зависност Мађарске, Бугарске и других земаља на истоку Европе од СССР-а

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* (147043) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

и његове политичке оријентације, која је била очигледна и на примеру односа према Југославији. Наиме, иако су симптоми „попуштања“ према Југославији били приметни у свим државама које су се налазиле у совјетском лагеру, па и у оним суседним, до одлучнијег помака у нормализацији односа није дошло све до јасног сигнала из Москве. Када је у питању била нормализација дипломатских односа Југославије са овим земљама и однос према њеном дипломатском особљу, тај одлучујући сигнал послат је из Москве јуна 1953. године у виду јасно изражене жеље Совјета да у Београд пошаљу амбасадора.

Иако су до тада већ били приметни многи мали наговештаји „отопљавања“ југословенско-совјетских односа, совјетски предлог о размени амбасадора између двеју земаља за многе у СССР-у, за Југославију, али и за њој суседне земље под совјетском доминацијом попут Мађарске и Бугарске – дошао је изненада. Захтев совјетске владе за добијање агремана за новог амбасадора у Београду Василија Ваљкова упућен је 6. јуна 1953. године, иако је непосредно пре тога СССР наименовао новог отправника послова Кирсанова, што је сведочио о брзини којом су у Москви доношене одлуке у вези са нормализацијом односа са Југославијом и унело забуну међу југословенске дипломате у Москви, које нису биле сигурне да ли агреман за Ваљкова поништава именовање Кирсанова.¹ Иако је совјетски предлог стигао без посебне најаве, југословенски државни врх на њега није реаговао исхитрено. Напротив, Титу и његовим сарадницима већ тада је било јасно да би било погрешно одједном се приближити СССР-у после његових првих благонаклоних потеза те да би било паметније са приближавањем сачекати и потом од Совјета добити што више уступака на име нормализације односа.²

Разматрајући совјетски предлог, власти у Београду су дошле до два важна закључка: прво, да он представља део настојања СССР-а да ван свог блока посведочи спремност за смиривање ситуације у свету, и друго, да новом политиком према Југославији заправо покушава да ослаби и у крајњој линији разбије Балкански пакт, који му је сметао.³ Имајући то у виду, званични Београд је одлучио да прихвати новог совјетског амбасадора, али се истовремено трудио и да јасно стави до знања да то неће утицати на југословенску спољну политику, од чега је страховао Запад, са којим је Југославија до тада већ била постигла значајан степен сарадње.⁴ Начин на

¹ D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988, str. 479; Đoko Tripković, „Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1953. godine“, *Istorija 20. veka br. 1/1994*, Beograd, 1994, str. 119.

² Jan Pelikan, „Jugoslavija i Istočni blok 1953. godine“, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, zbornik radova, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1996, str. 104.

³ Đ. Tripković, „Normalizacija jugoslovensko-sovjetskih odnosa...“, str. 119.

⁴ *Isto*, str. 119–120. Ljubodrag Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956; Zbliženje, pomirenje, razočarenje“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, zbornik radova, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999, str. 280.

који је ова одлука званично саопштена совјетској влади добро илуструје овакав југословенски став. Наиме, док је до тада југословенског отправника послова у Москви Драгоја Ђурића већ два пута примио сам Молотов, одлуку о давању агремана за Ваљкова совјетском отправнику послова Сњујкову саопштио је 15. јуна Богдан Црнобрња, човек без већег утицаја у Титовом најближем окружењу.⁵ И избор Добривоја Видића за новог југословенског амбасадора у Москви, за кога је агреман затражен 1. јула, сведочио је о Титовој опрезности јер је био уверен да Видић, стар само 35 година и без већег дипломатског искуства, сигурно нема било какве контакте са Совјетима или НКВД-ом, у шта, када су у питању били неки старији и искуснији кадрови, није могао бити сигуран.⁶ Одређивањем Добривоја Видића за новог југословенског амбасадора у Москви завршена је почетна етапа нормализације дипломатских односа Југославије и СССР-а а у фокус југословенске дипломатије полако су улазиле и остале земље Источног блока, поготово оне суседне са којима је било и највише проблема у међусобним односима, за чије је превазилажење Југославија била веома заинтересована.

Прва источноевропска земља која је покренула иницијативу за размену амбасадора са Југославијом била је Мађарска.⁷ Агреман за свог новог посланика у Београду Шандора Куримског Мађарска је званично, преко отправника послова југословенског посланства у Будимпешти, затражила 10. августа 1953. године. Образлажући тај захтев, мађарска влада је навела да жели да побољша односе са Југославијом, који су неколико година били веома лоши, а што је било у интересу обе земље.⁸ Тај процес побољшања међусобних односа требало је да почне управо нормализовањем дипломатских веза тј. разменом амбасадора. Иако је била расположена да нормализује своје дипломатске односе са Мађарском, Југославија није била одушевљена личношћу коју су Мађари одабрали да их представља у Београду. На основу првих штурних података о Куримском који су били достављени Титу 12. августа, могло се закључити да је реч о човеку скромног порекла који је од 1935. године живео у Совјетском Савезу и који се тек после рата вратио у Мађарску да би тамо обављао дужности шефа полиције (редарства) у Ракошполотоу и Будимпешти. Тек 1952. ушао је у дипломатску службу када је био наименован за мађарског амбасадора у Тирани. Чињеница да се радило о човеку из „полицијских структура“ није се допала Јосипу Броз у Титу. Он је на маргинама документа својеручно дописао захтев

⁵ J. Pelikan, „Jugoslavija i Istočni blok...“, str. 104.

⁶ Isto, str. 106.

⁷ Katarina Kovačević, „Yugoslav-Hungarian Relations 1953–1956“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu – slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd, 2005, str. 141.

⁸ АЈВТ, КРР, I–3–а, Мађарска, Тражење агремана за мађарског посланика, Београд, 12. август 1953. године.

југословенском ДСИП-у да провери „може ли се дати агреман полицајцу“.⁹ Недељу дана касније, ДСИП у Београду је располагао још неким подацима о Шандору Куримском. Према њима, Куримски је био рођен 1907. године у Будимпешти, у радничкој породици. Његово целокупно образовање сводило се на обућарски занат којим се бавио до 1935. у Мађарској а потом у СССР-у. Током рата радио је на грађевини. Југословенски извори података о Куримском указивали су без сумње да се радило о Јеврејину који је променио име, односно о једном од оних људи који су у СССР-у после рата били на курсевима НКВД-а, дакле о „потпуно руском човеку“ и окорелом стаљинисти који је у Мађарској јавности био непознат.¹⁰ Иако је било јасно о коме се ради, југословенски министар иностраних послова Коча Поповић сматрао је да би било тешко одбити агреман за Куримског зато што је полицајац, поготово што му је последња дужност ипак била дипломатска. Осим тога, одбијање предложеног кандидата је, по њему, могло да одложи обнову дипломатских односа која је била у интересу Југославије.¹¹

Коначна одлука о давању агремана Шандору Куримском била је препуштена Јосипу Брозу. Он је у својеручно написаној инструкцији ДСИП-у закључио да „треба још мало отезати са одговором да би Мађари видјели да ми нисмо баш одушевљени са особом коју предлажу, али агреман се може дати“.¹² Оваква Титова одлука била је саопштена функционеру ДСИП-а Јожи Брилеју 28. августа, након чега је пут за давање агремана за новог мађарског амбасадора у Београду био отворен. Коначна југословенска сагласност са именовањем Куримског саопштена је Мађарима 31. августа 1953. године.¹³

Мађарску иницијативу за размену амбасадора пратила је и промена односа мађарских власти према југословенском посланству у Будимпешти. Добро познати дискриминаторски став власти према посланству у Будимпешти и његовим службеницима почео је нагло да се мења током јула, дакле непосредно пред покретање поменуте иницијативе. Први пут после неколико година, особље југословенског посланства у Будимпешти је 17. јула приметило да је упадљива пратња мађарске службе безбедности (АВХ) престала.¹⁴ Пет дана касније полицијска пратња поново је постала приметна али је, по мишљењу југословенског посланства, дошло до промена у на-

⁹ *Isto.*

¹⁰ АЈВТ, КРР, I-3-a, Мађарска, Подаци о предложеном мађарском посланику, 20. август 1953. године, стр. 2.

¹¹ *Isto.*

¹² *Isto*, стр. 1.

¹³ DAMSPS, PA, 1954, Мађарска, fasc. 52, dos. 2, FNRJ-Мађарска, Пов. br. 18257, 19. јануар 1954. године, стр. 1.

¹⁴ DAMSPS, PA, 1953, Мађарска, fasc. 50, dos. 3, Izveštaj Poslanstva FNRJ u Budimpešti za jul 1953. године, Пов. 105/53, Пов. br. 411105, Будимпешта, 5. август 1953. године, стр. 14.

чину праћења. Мађарска полиција је исти посао сада обављала са више аутомобила и више агената чиме је избегнуто грубо, константно праћење. Уместо тога, агенти АВХ могли су се приметити тек ако би се Југословени дуже задржали у неком локалу, на истом месту на улици или у неком од околних села.¹⁵ Почетком августа југословенско посланство је обавештено и о укидању забране кретања ван Будимпеште (која је, додуше, важила и за амбасаде и посланства западних земаља) са изузетком само неколицине зона које су и даље остале забрањене. Најзад, и службеници мађарског МИП-а, нарочито они нижег ранга, почели су да се љубазно опходе према Југословенима. Приликом пријема или у току службених посета МИП-у био је приматан њихов пажљивији однос и тенденција да са службеницима југословенског посланства слободније контактирају.¹⁶ Из неколико конкретних примера види се да су Мађари давали знаке попуштања. Крајем јула 1953. они су прихватили југословенску иницијативу о отпочињању преговора о питањима спречавања и испитивања граничних инцидената који су вођени током августа и успешно завршени потписивањем споразума у Баји 28. истог месеца.¹⁷ Пре доласка новог мађарског посланика у Београд, са мађарске стране је предложена и репатријација 110 лица, наводно југословенских грађана, од којих је Југославија прихватила само 39 лица за које је неоспорно могло бити утврђено југословенско држављанство.¹⁸

Шандор Куримски у Београд је допутовао крајем октобра а прву протоколарну посету ДСИП-у имао је већ 29. октобра 1953. године где се у разговору са Алешом Беблером сложио да односи двеју земаља треба да се нормализују и да је добро што се најзад приступило том послу.¹⁹ Већ 4. новембра предао је Титу, у присуству Коче Поповића и Жоже Вилфана, акредитиве и провео петнаестак минута у разговору са њим. Тито је тада изразио наду да ће се између Југославије и Мађарске развити нормални односи, што је сматрао предусловом за све друго, и Куримском у том смислу обећао пуну подршку, како његову тако и свих југословенских државних органа.²⁰ У наредних неколико недеља Куримски је разговарао и са Вељком Влаховићем и Едвардом Кардељем са којима је такође било речи о потреби и изгледима за нормализацију међусобних односа.²¹

¹⁵ *Isto.*

¹⁶ *Isto*, str. 14–15.

¹⁷ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 50, dos. 21, Odnosi FNRJ–Mađarska (septembar 1953 – septembar 1954. godine), Pov. br. 17671, Beograd, 6. septembar 1954. godine, str. 2.

¹⁸ *Isto*, str. 1–2.

¹⁹ AJBT, KPR, I–5–b, Mađarska, Zabeleška o razgovoru drž. potsekretara Dr Beblera sa mađarskim poslanikom g. Kurinsky, Pov. br. 414813, 29. oktobar 1953. godine.

²⁰ AJBT, KPR, I–5–b, Mađarska, Zabeleška o predaji akreditiva mađarskog poslanika Kurimskog, Beograd, 4. novembar 1953. godine.

²¹ AJBT, KPR, I–5–b, Mađarska, Zabeleška o razgovoru druga ppredsednika Kardelja sa mađarskim poslanikom g. Janošem Kurimskim, Pov. br. 405, 7. decembar 1953. godine.

После мађарске, дошла је и југословенска иницијатива за слање новог југословенског посланика у Будимпешту. Агреман за Далибора Солдатића југословенска влада је затражила 29. септембра 1953. године а позитиван одговор мађарске стране добила је већ 10. октобра.²² Он је током новембра отпутовао у Мађарску и 24. истог месеца предао акредитиве.²³ Истовремено са разменом највиших дипломатских представника, и Југославија и Мађарска су попуниле своја посланства осталим дипломатским особљем па су тако Мађари у Београду имали седам, а Југословени у Будимпешти шест особа на такозваној „дипломатској листи“ својих посланстава.²⁴

Долазак новог југословенског посланика у Будимпешту изазвао је велико интересовање мађарских власти и јавности, као и дипломатског кора, југословенских грађана и српске националне мањине у Мађарској. Сви мађарски званичници са којима се по доласку састао Солдатић (Иштван Добби, председник Президијума, Имре Нађ, председник владе, Шандор Ронаи, председник Скупштине, Јанош Болдоцки, министар иностраних послова, и Шандор Береи, помоћник министра иностраних послова) изражавали су добру вољу за нормализацију односа између двеју суседних земаља и уверавали га у искреност мађарске владе када је у питању њена намера да се реше сва „висећа“ питања и успоставе добросуседски односи.²⁵ Сваки од ових мађарских функционера је у разговорима са Солдатићем (који су углавном имали протоколарни карактер), у веома срдачној атмосфери, поменуо и по неко конкретно питање које би требало решити. Тако је, на пример, Имре Нађ поменуо питање поновног успостављања режима слободне пловидбе Тисом за мађарске бродове а Береи чак отишао тако далеко да је сугерисао успостављање редовне трговинске размене (мађарски производи машинске индустрије за југословенске производе екстрактивне индустрије) и размену залутале деце. Солдатић је наступ Береија сматрао „карактеристичним“ будући да је он сматран правим руководиоцем мађарског МИП-а (био је члан ЦК) и да је био познат по својим антијугословенским ставовима.²⁶

Мађарска јавност реаговала је веома позитивно на вест о доласку новог југословенског посланика али је било и случајева збуњености и неразумевања. Према сазнањима југословенског посланства, већина Мађара је

²² DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 50, dos. 21, Odnosi FNRJ–Mađarska (septembar 1953 – septembar 1954. godine), Pov. br. 17671, Beograd, 6. septembar 1954. godine, str. 2.

²³ DAMSPS, PA, 1954, f. 52, dos. 2, Odnosi Jugoslavija–Mađarska, Pov. br. 18120, januar 1954. godine, str. 2.

²⁴ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 50, dos. 21, Odnosi FNRJ–Mađarska (septembar 1953 – septembar 1954. godine), Pov. br. 17671, Beograd, 6. septembar 1954. godine, str. 2.

²⁵ DAMSPS, PA, 1953, Mađarska, fasc. 50, dos. 20, Izveštaj Poslanstva FNRJ u Budimpešti o odnosima FNRJ i Mađarske, Str. pov. br. 6/53, Pov. br. 417168, Budimpešta, 20. decembar 1953. godine, str. 1.

²⁶ Isto, str. 1–2.

Солдатићев долазак схватала као почетак краја једне ненормалне ситуације у односима двеју суседних земаља. Међутим, у редовима Партије мађарских трудбеника било је оних којима је та нормализација „тешко падала“, најчешће зато јер су се у претходним годинама на терену експонирали у нападима на Југославију.²⁷

Међу страним дипломатским представницима у Мађарској преовлађивао је такође позитиван став о поновном успостављању пуних дипломатских односа између Југославије и Мађарске. Солдатић је код свих наилазио на пријатељски пријем па чак и код представника земаља „народне демократије“, међу којима је по срдачности предњачио бугарски посланик. За разлику од претходних година, на првом пријему који је организовао Солдатић (поводом 29. новембра) било је мноштво мађарских званичника а сви позвани представници других представништава одазали су се.²⁸ Један од ретких који се није појавио на пријему био је будимпештански парох, прота Вујачић. Његов недолазак сведочио је о расположењу унутар српске националне мањине и међу југословенским грађанима који су живели у Мађарској, а које је карактерисала опрезност и сумњичавост. Иако су мањинци будно пратили и поздрављали сваки корак на путу успостављања нормалних међудржавних односа и у тај процес полагали велике наде за поправљање сопственог положаја, прота Вујачић је сматрао да је прерано да се појави у југословенском посланству. Претходна лоша искуства и чињеница да је нормализација била тек у почетној фази будили су у њему (али и у другим мањинцима) страх од евентуалне одмазде мађарских власти ако од нормализације ипак не буде ништа.²⁹

У месецима који су уследили након Солдатићевог доласка у Будимпешту, мало по мало, поправљали су се услови рада југословенског посланства и стварана нормална радна атмосфера у контактима са мађарским властима. За разлику од периода до 1953. године, ишчезле су крупне провокације према југословенским представницима у Будимпешти, попустила је полицијска пратња и провокације телефоном. Међутим, иако је владала нормална атмосфера, и једна и друга страна нису биле сасвим поштеђене ситних провокација. Тако се новембра 1954. Солдатић жалио у мађарском МИП-у да се многи у Будимпешти још увек плаше да дођу у југословенско посланство. Такође, нешто пре тога жалио се на „неозбиљне“ провокаторе који повремено походе југословенско посланство попут једног непознатог младића који је ушао у посланство и тврдио да долази из „покрета отпора“ тражећи од службеника помоћ у новцу. Солдатић је веровао да такве про-

²⁷ *Isto*, str. 3.

²⁸ *Isto*, str. 2.

²⁹ *Isto*, str. 3.

вокаторе шаље мађарска полиција, у шта у мађарском МИП-у нису желели да поверују.³⁰

Са мађарске стране, жалили су се повремено на поступке југословенске полиције у Београду. Још априла 1954. године помоћник мађарског министра иностраних послова Береи неформално је информисао Солдатића да се дешава да југословенска полиција прати људе који излазе из мађарског посланства и потом их легитимише и испитује зашто су ишли у посланство.³¹ Не тражећи објашњење, молио је да се са таквом праксом престане.

Без обзира на повремене ситне провокације са обе стране, дипломатски односи између Југославије и Мађарске су разменом посланика, попуњавањем представништава одговарајућим дипломатским особљем и успостављањем нормалне атмосфере и редовних контаката, током 1953. и 1954. године, доведени у нормално стање. Тиме су били испуњени основни предуслови за решавање многобројних спорних питања која су стајала на путу стварне нормализације југословенско-мађарских односа, који су у периоду од 1948. до 1953. били досегли своју најнижу тачку.

После Мађарске, друга „народнодемократска“ земља која је показала интерес за нормализацију дипломатских односа са Југославијом била је Бугарска. Званичан предлог о размени амбасадора са бугарске стране је упућен 24. августа 1953. године, приликом разговора југословенског отправника послова у Софији Раифа Диздаревића са бугарским министром иностраних послова Минчом Нејчевим. Бугарски министар је том приликом прво покренуо питање правилника за регулисање граничних инцидента, затим је вођен разговор о репатријацији групе од око 100 југословенских грађана, да би на крају разговора изнео и бугарски предлог да у Београд пошаљу свог амбасадора, Ангелова, за кога је одмах затражио и агреман.³² Бугарски предлог је наишао на подршку Београда, који је агреман за новог бугарског амбасадора дао 8. септембра.

Слично као у случају Мађарске, ни у Бугарској предлог о нормализацији дипломатских односа и њиховом подизању на ранг амбасадора није дошао „из ведро неба“ већ је неколико месеци уназад, пажљивим праћењем односа бугарских власти према југословенској амбасади и њеном особљу било могуће приметити извесно попуштање до тада јако израженог притиска које је послужило као „увод“ у пуну нормализацију и успостављање

³⁰ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 51, dos. 13, Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića s dr. Šikom, pomoćnikom ministra inostranih poslova, Pov. br. 412993, 20. septembar 1954. godine.

³¹ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 51, dos. 6, Zabilješka o razgovoru poslanika D. Soldatića sa A. Berei-em, Str. pov. br. 16/54, Pov. br. 45154, 13. april 1954. godine, str. 1.

³² DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 20, Bugarsko-jugoslovenski odnosi, bez broja, 1953–1954. godina, str. 1.

више-мање нормалних услова рада дипломата са обе стране. У почетку, над југословенским дипломатама у Софији спровођена је систематска полицијска пратња, биле су честе провокације телефоном а позиви за свечаности, пријеме и коктели које је организовала било Бугарска било нека друга земља „народне демократије“ нису стизали на адресу Југословенске амбаскаде. Међутим, током маја, неуобичајено за дотадашњи начин опхођења према Југословенској амбаскади, Бугари су у недељу (када МИП не ради) пристали да издају транзитну визу за југословенског дипломату из Букурешта а нешто касније дозволили Раифу Диздаревићу посету Рилском манастиру иако је и тај манастир и читав пут до њега спадао у забрањену зону.³³ Ова два примера благонаклоног односа бугарских власти према Југословенској амбаскади протумачена су са њихове стране као „мало попуштање“.³⁴

Нови импулс даљем попуштању стега око Југословенске амбаскаде у Софији дало је саопштење о одлуци СССР-а да у Београд пошаље свог амбасадора. Међутим, ова одлука се није одразила само на положај југословенских дипломата у Софији већ је, према сазнањима тамошње амбаскаде изазвала и живе коментаре у круговима Бугарске комунистичке партије. Оно што је свима било упадљиво била је чињеница да је у чланку о постављењу новог совјетског амбасадора у Београду званични орган БКП *Работническо дело*, по први пут после 1948. године, Југославију назвао њеним званичним именом „Федеративна Народна Република Југославија“.³⁵ Такође је запажено и то да је Совјетски Савез тај који први поставља свог амбасадора а не Југославија, што је додатно охрабривало део чланства БКП које је прижељкивало нормализацију односа са Југославијом. Са друге стране, поменута вест је код неких у Бугарској изазивала и забуну, пре свега у новинарским круговима и у редовима југословенских политичких емиграната „информбиороваца“, који су били затечени таквим развојем догађаја.³⁶

На живот и рад Југословенске амбаскаде у Софији тај догађај се одразио у виду даљег попуштања полицијске пратње и веће слободе кретања по Бугарској. До краја јуна, бугарске власти су Раифу Диздаревићу дозволиле одлазак аутомобилом у Турску и одредиле му маршруту кретања до тамо кроз саму забрањену зону, иако је постојала могућност да му се одреди заобилазни пут.³⁷ Полицијска пратња је у току јуна 1953. постала веома

³³ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u u Beogradu, Str. pov. br 5, Pov. br. 46647, Sofija, 19. maj 1953. godine, str. 9.

³⁴ Isto.

³⁵ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u u Beogradu, Str. pov. br. 7, Pov. br. 48969, Sofija, 1. jul 1953. godine, str. 5.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto, str. 10.

опрезна са изразитим настојањем бугарских агената да не буду примећени. Тако су Диздаревића на његовом путу до бугарско-турске границе пратили изузетно опрезно а у повратку, пак, отворено и грубо, вероватно зато што се Диздаревић на путу ка Турској често заустављао и разговарао са локалним становништвом.³⁸ То је указивало на својеврсну бугарску тактику „топло-хладно“ па су југословенске дипломате у Софији тражиле одобрење да повремено, као и чланови осталих дипломатских мисија, могу да одлазе на купање у Банке. Бугари су на то одговорили да се по том питању повремено могу направити неки изузеци, али уз претходно тражење дозволе путем писане ноте. Из тога је било јасно да бугарске власти још нису биле спремне да Југословене у потпуности третирају као и друге, па макар и западне дипломате у Софији.³⁹

До значајнијих промена у дотадашњем односу Бугара према Амбасади Југославије дошло је током августа 1953. године. Сва посебна ограничења слободе кретања која су важила само за особље ове амбасаде укинута су 20. августа чиме су југословенске дипломате у потпуности изједначене са својим колегама из западних земаља. Забрањене зоне су укинуте, са изузетком пограничног појаса од 20 до 50 км према Југославији, Грчкој, Туркој и Црном мору (осим Варне и Бургаса) па је шеф представништва имао право да се свуда креће без најаве а остало дипломатско и техничко особље уз најаву 24 односно 48 сати раније.⁴⁰ После ове мере уследио је бугарски предлог да у Београд пошаљу новог амбасадора (избором који је пао на Ангелова били су, иначе, веома задовољни у Београду) а истовремено и предлог за израду правилника о раду пограничних комисија, чиме је требало да се регулише несносно стање на граници.⁴¹ Супротно дотадашњој пракси, представници Југословенске амбасаде позвани су на свечану академију поводом бугарског националног празника 9. септембра, затим су добили место на свечаној трибини и позивницу за пријем који је тим поводом организовао Влко Червенков. Тих дана је и полицијска пратња постала сасвим коректна, готово не приметна. Међутим, по питању односа Бугара према југословенским грађанима, које су у Амбасади у Софији сматрали кључним за рад представништва, није било никакве промене а према утисцима из последњег разговора Диздаревића са бугарским министром Нејчевим, није је требало ни очекивати у скорије време.⁴² Такав однос према бугарској

³⁸ *Isto.*

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 20, Bugarsko-jugoslovenski odnosi, bez broja, 1953–1954. godina, str. 1.

⁴¹ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u u Beogradu, Str. pov. br. 10, Pov. br. 412829, Sofija, 17. septembar 1953. godine, odeljak „Spoljna politika“, str. 2.

⁴² *Isto.*

страни наводио је на закључак да они смерају да убудуће дају много већи публицитет попуштању према особљу Југословенске амбасаде него што ће заиста попустити у битним стварима.⁴³ Врло брзо, такво предвиђање се испоставило као сасвим тачно.

Средином септембра уследило је неколико ситних провокација на рачун југословенских дипломата, почев од увредљивог писања о Титу у сатиричном листу *Папагал* па до отвореног вређања у контактима Југословена са једним службеником специјалне месаре за дипломатски кор и једног полицајца. После југословенског протеста, изазивачко понашање полицајца се поновило па је уследио нови протест након кога су, уз извињење бугарског протокола, поменути службеник и полицајац „уклоњени“.⁴⁴ Са друге стране, биро за услуге бугарског МИП-а био је веома предусретљив и на тражење Југословенске амбасаде доделио јој одличан стан и то уз кирију која није била виша од дотадашње а особље Амбасаде је позивано на фудбалске утакмице и позоришне представе. Полицијска пратња могла се често приметити иако је постала веома опрезна, нарочито ако би из Амбасаде Бугарима било стављено до знања да су је приметили.⁴⁵

После низа уступака и сигнала попуштања бугарска страна је очекивала контрамере Југославије. Пре свега, очекивали су да у Софију ускоро стигне југословенски амбасадор, иако до средине октобра за њега још није затражан ни агреман. Чини се да је то изазивало нервозу код Бугара, који су у то време почели да се распитују за разлоге неактивности по том питању. Најдаље је у томе отишао директор бироа за услуге страним дипломатима Таков који је такво питање поставио готово отворено.⁴⁶ Вероватно подстакнута и оваквим информацијама, влада у Београду није више одуговлачила и 26. октобра затражила је агреман за Миту Миљковића а Бугари су своју сагласност дали у рекордном року од само четири дана, 30. октобра 1953. године.⁴⁷ Убрзо, за Београд је отпутовао нови бугарски амбасадор Ангелов и средином новембра већ обавио прве протоколарне разговоре у ДСИП-у.⁴⁸

Размена амбасадора дала је нови импулс нормализацији свеукупних односа двеју земаља, која је током новембра 1953. године, на бугарску

⁴³ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 12, dos. 6, Zapisnik sa radnog sastanka Ambasade održanog 30. avgusta 1953. godine, Pov. br. 412807, Sofija, 17. septembar 1953. godine, str. 2.

⁴⁴ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u u Beogradu, Str. pov. br. 11, Pov. br. 414125, Sofija, 15. oktobar 1953. godine, str. 5.

⁴⁵ *Isto*, str. 6.

⁴⁶ *Isto*, str. 6–7.

⁴⁷ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 20, Zabeleška o odnosima sa Bugarskom, bez broja, 1954. godina, str. 1.

⁴⁸ AJBT, KPR, I–5–b, Bugarska, Zabeleška o razgovoru između državnog potsekretara druga B. Crnobrnje i bugarskog ambasadora g. Angelova, 14. novembar 1953. godine.

иницијативу, напустила формалне оквире (размена амбасадора, позивање на приредбе и пријеме, ситне услуге и сл.) и почела да поприма обресе суштинске нормализације. У то време бугарска страна је учинила неколико уступака по захтевима Југословенске амбасаде који су постојали од раније, па чак и без посебног захтева. То се пре свега односило на повратак неколико југословенских држављана (између осталог и троје малолетне деце) и на пристанак Бугарске да отпочну разговори представника југословенских и бугарских железница о нормализацији саобраћаја.⁴⁹ Међутим, иако је, нарочито почетком 1954. године, дошло до новог напретка у нормализацији односа, режим полицијског надзора над Југословенском амбасадом није у потпуности укинут а дискриминаторски став према југословенским држављанима у Бугарској (нарочито стални покушаји да им се наметне прихватање бугарског држављанства) није битније промењен.⁵⁰

Све до јесени 1954. полицијски режим пратње и надзора над особљем Југословенске амбасаде био је знатно ублажен али не и укинут. Стражари испред Амбасаде отворено су контролисали шта се догађа у дворишту а стан југословенског отправника послова Диздаревића био је такође под присмотром. У станове изнад и око његовог били су „усељени“ агенти бугарске службе безбедности (ДС) а у самом стану Диздаревић је по повратку са одмора пронашао читаву инсталацију за прислушкивање, додуше без микрофона.⁵¹ На овакву „праксу“ бугарских власти упозорен је и нови југословенски амбасадор Миљковић, коме је, по доласку у Софију, турски посланик поверио да због сличних проблема њихово посланство два пута годишње посећују двојица инжењера који детаљно прегладају зграду и телефонске инсталације не би ли открили евентуалне уређаје за прислушкивање.⁵²

Питање надзора и ометања нормалног рада Југословенске амбасаде покретано је више пута током 1954. године, између осталог и у разговорима амбасадора Миљковића са бугарским министром Нејчевим 16. јануара и са његовим замеником Љубеном Герасимовим 16. фебруара исте године. У оба случаја бугарски званичници су обећавали да ће са том праксом престати.⁵³

⁴⁹ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u u Beogradu, Str. pov. br. 13, Pov. br. 416112, Sofija, 26. novembar 1953. godine, str. 1.

⁵⁰ *Isto.*

⁵¹ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 13, dos. 5, Telegram ambasade FNRJ u Sofiji br. 375, Pov. br. 414960, 26. oktobar 1953. godine.

⁵² DAMSPS, PA; 1953, Bugarska, fasc. 13, dos. 6, Zabeleška o razgovorima Mite Miljkovića sa turskim poslanikom u Sofiji Kemalom Kavuumom 16. i 22. decembra 1953. godine, Pov. br. 417274, str. 1; Mita Miljković, *Burne diplomatske godine. Iz sofijskog dnevnika 1953–1956*, Beograd, 1995, str. 52.

⁵³ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 20, Bugarsko-jugoslovenski odnosi, bez broja, 1953–1954. godina, str. 2; M. Miljković, *n. d.*, str. 72 i 80.

Упркос томе, праћење је настављено а чланови југословенске делегације која је у Софији боравила на преговорима о начињу утврђивања и испитивања граничних инцидената били су праћени и изложени провокацијама.⁵⁴ Протестујући због тога, током разговора са Нејчевим 10. марта, Миљковић је од њега добио признање да је бугарски МУП пратио и провоцирао чланове југословенске делегације али да то, наводно, није урађено по жељи бугарске владе и да ће зато они који су одговорни „добити своје“.⁵⁵

Амбасадор Миљковић је и 16. јуна морао да улаже званичан протест Герасимову због грубог праћења њега самог током путовања за Казанлик, претходног дана.⁵⁶ Тада је код места Клисура ауто у коме се налазио југословенски амбасадор и још двојица службеника зауставила наоружана полицијска патрола која их је задржала до доласка агената ДС-а. Ти агенти су потом тражили да им Миљковић преда фотоапарат и филм, што је он одбио, па су их агенти после петнаестак минута пустили да наставе пут.⁵⁷ Крајем истог месеца, у разговору са Нејчевим, он се поново жалио на поступке бугарског МУП-а према југословенским дипломатама. Том приликом Нејчев се правдао да за те поступке зна али да, наводно, и он и сам Червенков имају проблеме због МУП-а у коме неки људи имају „фикс идеје“ о томе како опстанак Бугарске зависи управо од њих па су стога склони да непријатеље виде и тамо где их нема.⁵⁸ Потом је додао и да се и он и Червенков залажу да „тога нестане једном за увек“.⁵⁹ После ове интервенције Миљковића, полицијска пратња је постајала све блажа и заиста сведена у најмање могуће оквире па углавном није више оптерећивала особље Југословенске амбасаде до те мере да би то изискивало потребу да се тим поводом нешто предузме.⁶⁰ Изузетак је представљао једино инцидент у вези са којим је Миљковић објашњење добио од Герасимова 3. новембра, а који се догодио у граду Русе. Југословенска и бугарска страна никако се нису слагале око праве верзије догађаја. Наиме, двојица службеника Југословенске амбасаде су путовала у Русе, где их је неочекивано физички напала група југословенских

⁵⁴ M. Miljković, *n. d.*, str. 80. i 84.

⁵⁵ *Isto*, str. 84.

⁵⁶ АЈБТ, КРР, I-3-a, СССР, к. 170, Poseta državno-partijske delegacije SSSR-a na čelu sa N. S. Hruščovom 26. 5. do 3. 6. 1955, Informativno-politički materijal, Dokumentacija uz temu „Normalizacija odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim zemljama“, Prilog 15, str. 10.

⁵⁷ M. Miljković, *n. d.*, str. 111.

⁵⁸ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 25, Zabeleška o razgovoru sa bugarskim ministrom inostranih poslova Minčom Neјčevim, Sofija, 29. jun 1954. godine, str. 5.

⁵⁹ *Isto*, str. 6.

⁶⁰ АЈБТ, КРР, I-3-a, СССР, к. 170, Poseta državno-partijske delegacije SSSR-a na čelu sa N. S. Hruščovom 26. 5. do 3. 6. 1955, Informativno-politički materijal, Dokumentacija uz temu „Normalizacija odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim zemljama“, Prilog 15, str. 11.

емиграната - информбирооваца – који су оштетили и ауто амбасаде. Југословенска страна је оптуживала Бугаре да су унапред обавестили емигранте да ова двојица стижу у Русе, што Бугари нису хтели да признају. На крају, бугарске власти су признале да је њихова грешка што полиција на време није реаговала и заштитила дипломате али нису желели да признају да су они обавестили емигранте о њиховом доласку.⁶¹ Герасимов је уверавао Миљковића да је вероватније да су емигранти чули за њихов долазак од извесног Вучића, такође југословенског емигранта, са којим су се Ђорески и Карић из Југословенске амбасаде чули телефоном пред долазак у Русе.⁶²

Иако су сви бугарски званичници са којима је о полицијској пратњи и провокацијама разговарао амбасадор Миљковић обећавали престанак непримерене праксе, када је она заиста и престала, југословенске власти нису имале илузија да је у питању био резултат многобројних интервенција. Било им је сасвим јасно да престанак полицијске пратње, као и читав процес нормализације односа двеју земаља није резултат бугарске иницијативе већ директиве из Москве. Као кључни доказ послужила им је чињеница да је, после посете Софији потпредседника совјетске владе Сабурова поводом прославе 10. годишњице ослобођења Бугарске, дошло током септембра и октобра 1954. до нагле промене у држању бугарских руководиоца према југословенским представницима у Софији, из чега су извеле закључак да је Сабуров „донео нове директиве из Москве“.⁶³ Те „нове директиве“ нису се одразиле само на однос према дипломатама већ су покренуле и низ других крупних помака у процесу нормализације односа као што су нагли престанак антијугословенске пропаганде, укидање емигрантског листа *Напред*, почетак репатријације политичких емиграната, кооперативност по многим другим питањима и, први пут после 1948. године, пријем југословенског амбасадора код председника бугарске владе Влка Червенкова.⁶⁴

Посета Сабурова Софији означила је велику прекретницу у односима Југославије са суседним, са другим земљама „народне демократије“ и самим Совјетским Савезом и због тога што је она искориштена да се, преко југословенског амбасадора Мите Миљковића, Југославији и Титу пренесе порука да је ЦК КПСС написао једно писмо за њега и ЦК СКЈ у коме се износи жеља Совјета да се „ликвидирају“ спорови из прошлости и исправи неправда нанета Југославији.⁶⁵ Истом приликом Сабуров је Миљковића уверавао у искреност совјетске стране која жели да води отворену политику

⁶¹ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 26, Telegram ambasade FNRI u Sofiji br. 27, Pov. br. 414445, 3. novembar 1954. godine, str. 1; M. Miljković, *n. d.*, str. 137–138.

⁶² *Isto*, str. 138.

⁶³ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 29, Neki momenti iz odnosa Bugarske prema našoj zemlji, Pov. br. 17803, 6. novembar 1954. godine, str. 1.

⁶⁴ *Isto*, str. 1–2.

⁶⁵ M. Miljković, *n. d.*, str. 128.

према Југославији и при том прислањао обе руке на срце, што је за Миљковића био карактеристичан гест. Сабуров је, према Миљковићевим речима, чак пет пута поновио и подвукао њихову искреност и исто толико пута га замолио да о томе обавести Београд.⁶⁶ Очигледно је да се радило о ствари која је била за Совјете од изузетног значаја и која је, и у Београду, изазвала велику пажњу.

Према сведочењу Мите Миљковића, када га је 4. октобра примио Тито, који је већ био упознат са свиме, ипак је тражио да му Миљковић и лично исприча детаље разговора са Сабуровим.⁶⁷ Даље, Миљковић тврди да му је Јоже Вилфан, генерални секретар председника Тита, поверио да је, по пријему вести из Софије, од њега тражио да му више пута наглас прочита садржај забелешке и да је, сваки пут када би се дошло до дела у коме се говорило о специфичном гесту Сабурова, Тито тај гест имитирао.⁶⁸ Титова пажња била је разумљива јер је улог који је био у игри био велики. После годину и по дана опрезног приближавања Југославије и СССР-а понуда за нормализовање међупартијских односа стављала га је пред „или или“ избор: са једне стране није желео да одбије совјетску понуду а са друге стране страховао је од реакције Запада и кварења односа од којих је имао прилично много користи. Управо због таквих страховања у Београду су се трудили да пријем писма из Москве чувају у најстрожој тајности. Тако је Мита Миљковић од Петра Стамболића сазнао да су „другови из најужег руководства“ са садржајем писма ЦК КПСС-а упознати ван Београда, управо да се не би приметило да се било какав састанак одржава.⁶⁹

Пажња коју су у Београду посветили новом импулсу пуној нормализацији односа са СССР-ом била је оправдана и из још једног разлога: званични Београд је нормализацију односа са свим земљама Источне Европе, а нарочито са Мађарском и Бугарском, које су током 1953. и 1954. године предњачиле у томе у односу на остале, посматрао искључиво у контексту својих односа са Совјетским Савезом. Посматрајући тако ствари, у Београду се сматрало да чињеница да Мађарска и Бугарска предњаче у нормализацији односа са Југославијом ни у ком случају не може бити случајност, већ последица совјетске воље, односно израз одређене „улоге“ коју су ове две земље добиле да одиграју у склопу совјетске стратегије приближавања Југославији са крајњим циљем њеног повратка у лагер социјалистичких

⁶⁶ АЈБТ, КРР, I-5-b, СССР, Zabeleška o prijemu u sovjetskoj ambasadi u Sofiji 10. septembra 1954. godine, Strogo poverljivo, bez broja, str. 2-3. Interasantno je da u ovoj zabelešci Miljković ne pominje pismo o kome ga je obavestio Saburov dok u svojim memoarima iznosi da je Saburov odmah, bez okolišanja, ali uz istovetni opis njegovih gestova iskrenosti, prešao na stvar i obavestio ga o pismu CK KPSS-a.

⁶⁷ M. Miljković, *n. d.*, str. 130.

⁶⁸ *Isto.*

⁶⁹ *Isto*, str. 130-131.

земаља под совјетском доминацијом. Улога ове две државе посматрана је чак и шире од контекста повратка Југославије у лагер, тачније, у склопу совјетских намера према Балкану као јужном крилу општег фронта према СССР-у који би требало „неутрализовати“ а у чему је посебну улогу треба- ло да одигра Бугарска.⁷⁰

Иако је Мађарска прва приступила нормализацији односа са Југо- славијом, у Београду су брзо уочили да се радило о формалној, површној нормализацији која није била лишена ни лицемерја будући да су се Мађари трудили да се ништа што предузимају ни у ком случају не одрази на унутар- политичком плану да се не би у питање довеле раније оцене о Југославији као капиталистичкој и фашистичкој земљи.⁷¹ Нагли заокрет Мађарске, за ко- ју су у Југославији били свесни да јој је у прошлости била ненаклоњена или изразито непријатељски настројена, тумачен је у почетку тиме да све то што је она предузимала није опасно по њене интересе с обзиром на традицио- налне несимпатије двеју народа и стога малу могућност утицаја из Југосла- вије на „народне масе“ у Мађарској. Међутим, како је процес нормализације односа одмицао, постајало је јасно да су у позадини озбиљнији мотиви. Први од њих била је улога коју су Совјети наменили Мађарској у њиховој општој стратегији приступа Југославији после Стаљинове смрти, други је запажен у тежњи да се нормализација дипломатских односа са Југославијом што више истиче у јавности како би се створио привид враћања Југославије у совјетски лагер и тиме она као опасан идеолошки непријатељ дискреди- тује пред Западом, а трећи важан мотив препознат је у чињеници да је Ма- ђарска била заинтересована за економску сарадњу (рудно богатство Југо- славије, транзит робе преко њене територије) не би ли превазишла штетне последице економске блокаде које су се окренуле против њених инспирато- ра.⁷² Овај трећи мотив изазивао је највеће интересовање власти у Београду јер је било чудно да је понуда за обнову трговинских односа прво дошла из Мађарске која је са Југославијом имала велика нерегулисана дуговања на име репарација и аранжмана из времена пре резолуције Информбироа. Стога су у Београду били готово сигурни да иза те понуде стоје Совјети, у чему их је утврдило и што је касније ту иницијативу преузела Бугарска чији је премијер Червенков, неоптерећен сличним нерегулисаним дуговањима, о њој могао да говори и јавно.⁷³

Искуство нормализације дипломатских односа са Бугарском, која је као и Мађарска током 1953. и 1954. године показивала највише агилности у

⁷⁰ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 52, dos. 2, FNRJ–Mađarska, Pov. br. 18257, Beograd, 19. januar 1954. godine, str. 2.

⁷¹ *Isto*, str. 1.

⁷² *Isto*, str. 2.

⁷³ *Isto*.

томе, указивало је на тенденције сличне онима које су запажене у процесу нормализације односа са Мађарском. И власти у Софији биле су спремније да чине уступке на оним питањима која никако нису могла да се одразе на њихову унутрашњеполитичку ситуацију као што су враћање залутале југословенске деце, репатријација појединих грађана или давање агремана за југословенског амбасадора у рекордном року од само четири дана (што иначе није било познато јавности у Бугарској). Са друге стране, по питању веће слободе деловања Југословенске амбасаде у Софији, веће слободе југословенским грађанима који су живели у Бугарској или ублажавања строгог режима одобравања путовања у Југославију бугарским грађанима (што је итекако могло да се примети у јавности) таква спремност није могла ни да се назре.⁷⁴ Ако узмемо у обзир и наглу промену бугарских власти према Југославији после посете потпредседника совјетске владе Сабурова у септембру 1954. године, слика „наступа“ Бугарске и Мађарске према Југославији постаје заокружена и јаснија и указује на факторе који су у ове две земље „народне демократије“ пресудно утицали на процес нормализације дипломатских а потом и других аспеката односа са суседном Југославијом.

Из свега произилази да су на поменути процес утицали и спољни и унутрашњи чиниоци. Ако говоримо о спољним чиниоцима, без сумње најзначајнији је био фактор утицаја из Москве, која је и иначе одређивала спољнополитичку „линију“ свих земаља „народне демократије“ па и Мађарске и Бугарске. Очигледно је да се ништа у процесу нормализације односа ових двеју земаља са Југославијом није дешавало а да претходно није било инспирасано из Москве или са њом усаглашено. Совјети су редовно давали импулсе за даљу нормализацију и стога се њихов утицај може сматрати правим покретачем побољшања односа Југославије и ових земаља.

Управо чињеница да су подстрек за нормализацију односа морали да дају Совјети и да она није наступила као израз жеље мађарских и бугарских власти, указује на један важан фактор који је спадао у ред унутрашњих а који је на нормализацију утицао успоравајући је. Реч је о чињеници да је у обе земље према Југославији постојао традиционални анимозитет и непријатељство, чега су у Београду, али и у Москви, били потпуно свесни. Отуда је и постојала стална потреба да Москва повремено „погура“ процес нормализације, који је заправо њој био потребнији него Мађарима или Бугарима којима је, чини се, ситуација настала после 1948. године, због унутрашњих разлога (кокетирање са национализмом), донекле и одговарала. Поред фактора традиционалне нетрпељивости према Југославији или неком од њених народа појединачно, на процес нормализације односа са суседном Југославијом негативно је утицала и чињеница да су и пре и после

⁷⁴ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u u Beogradu, Str. pov. br. 13, Pov. br. 416112, Sofija, 26. novembar 1953. godine, str. 3.

Стаљинове смрти (барем током 1953. и 1954. године) и у Мађарској и у Бугарској на власти били исти људи и иста партијска номенклатура. Њихови јавно изношени ставови у периоду после резолуције Информбироа из 1948, напади на Југославију и квалификације суседне државе као фашистичке и капиталистичке стављале су их у готово немогућу позицију да истовремено мењају своје ставове и политику према Југославији (на шта је неумољиво гонила Москва) а да при том не дезавуишу сами себе и не признају да су у било чему погрешили, што их је могло коштати одласка са власти. У питању је била крупна ствар јер би тако нешто повлачило за собом и питање идеолошке исправности њихових и ставова њихових партија, а то је задирало у саму суштину сукоба до кога је дошло 1948. године а за чије превазилажење је још увек било рано.

Постојање ових чинилаца који су некада деловали у супротним правцима доводило је до тога да је ток нормализације односа са Мађарском и Бугарском 1953. и 1954. попримао изразито флукутирајући и скоковити карактер, већ у зависности до које мере се испољавао неки од ових спољних или унутрашњих фактора. Сва противуречност спољних и унутрашњих чинилаца који су утицали на нормализацију односа између ових суседних држава јасно се испољавала и касније, када је на ред дошла нормализација партијских односа а која није била могућа пре посете Никите Хрушчова Београду 1955. и његовог јасног одређења о карактеру и одговорности за идеолошки а потом и међудржавни сукоб 1948. године.

Summary

Normalization of Yugoslavia's Diplomatic Relations with Hungary and Bulgaria 1953-1954

Key words: *Yugoslavia, Hungary, Bulgaria, diplomatic relations, East European Countries, Soviet Union, Cold War*

At the moment of Stalin's death Yugoslavia's relations with Hungary and Bulgaria were at their lowest. Changes which soon started in Moscow and which were increasingly visible, gave hope that these relations could be improved. Many signs of change of attitude toward Yugoslav diplomats were suggesting that. However, due to great dependence of Hungary and Bulgaria on USSR, it was only the Soviet proposal to appoint a new ambassador to Belgrade in June 1953 which decisively spurred a similar process to begin in the satellite countries, first of all in Hungary and Bulgaria. Hungary launched its initiative to improve

relations with Yugoslavia in August 1953 and the ambassadors were exchanged by the end of the year. It was soon followed by relaxing of police surveillance, greater freedom of movement of diplomats and toning down of anti-Yugoslav propaganda, which led to normal diplomatic communication between the two neighboring countries by the end of 1954. Bulgaria was the second country of „people’s democracy“ which asked for an agreement to send its ambassador to Belgrade in late August 1953. However, it lasted until September 1954 until every discrimination against Yugoslav diplomats in Sofia stopped after the visit of the Soviet prime minister Saburof there. This fortified the Yugoslav authorities in their belief that normalization of relations with Hungary and Bulgaria, at their own asking, was part of the general Soviet strategic approach aimed at bringing Yugoslavia eventually back into the Eastern block.

МЕЂУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ВРЕМЕ ПРВИХ СПОЉНОПОЛИТИЧКИХ АКЦИЈА ЏОНСОНОВЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ*

Др Драган БОГЕТИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: У раду су обрађени односи Југославије и САД-а током периода који је наступио непосредно после атентата на Кенедија а уочи Џонсонове председничке инаугурације. Појачан утицај Тита у несврстаном свету после Нехруове смрти генерално је појачао међународну позицију Југославије и интерес новог лидера САД-а за очување позитивног тренда југословенско-америчке сарадње успостављеног у време његовог претходника.

Кључне речи: Југославија, САД, председник Џонсон, билатерални односи

Раздобље које је наступило непосредно после атентата на Кенедија октобра 1963. и доласка Џонсона на чело САД-а носило је у себи велику дозу неизвесности око будућег тренда југословенско-америчких односа и прилаза нове америчке администрације политици ванблоковских земаља. Неспремност Џонсона да се одмах по преузимању дужности председника енергичније политички експонира у вези са најважнијим међународним питањима и његове неодређене изјаве о одлучности да настави са политиком коју је његов претходник започео, нису наговештавале евентуална одступа-

* Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991*, (број 147039), који је одобрило и финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

ња од платформе билатералних односа коју су Тито и Кенеди формулисали у Вашингтону, али нису ни представљале стриктну подршку таквој оријентацији. И у Београду и у Вашингтону актуелно стање у југословенско-америчким односима је оцењивано као „задовољавајуће“, „коректно“, „стабилно“, „подношљиво“, „лишено ранијих отворених проблема“. Међутим, и једна и друга страна су истовремено учавале и то да односи између две земље нису више онако присни као што је то био случај током целог раздобља 50-их и да би требало предузети кораке у правцу значајног унапређења билатералне сарадње с обзиром на очигледну заинтересованост Југославије и САД-а по том питању.¹ Чинило се да су остварени сви неопходни предуслови за потпунију нормализацију билатералних односа и успешну сарадњу. Овакав циљ се ипак није могао у потпуности остварити. Поново се показало колико је танка линија која спаја и раздваја мале и велике државе. Посебно у случају кад се оне руководе сасвим супротним идеолошким и политичким императивима.

Мада је председник Џонсон у свим својим јавним изјавама после убиства Кенедија изражавао спремност да следи Кенедијеву мирољубиву политику, у пракси је ипак дошло до видног одступања од те линије. Агресивнији спољнополитички курс САД-а на афроазијском и латиноамеричком простору током 1964. године видно се одразио и на стање у југословенско-америчким односима. Потпуна инкомпатибилност америчких и југословенских циљева у међународним односима и иначе је представљала трајно ограничавајући фактор билатералне сарадње. Тај фактор је повремено потискиван у други план, али његово негативно дејство се није дугорочно могло елиминисати. Југословенска политика мирољубиве коегзистенције била је у оштрој колизији са америчком политиком интервенционизма и мешања у све значајније међународне спорове на тлу Азије, Африке и Латинске Америке. Пружајући одлучну подршку свим актерима процеса деколонизације, Тито и његови сарадници су се сукобљавали не само са колонијалним силама и њиховим империјалним интересима него и са Сједињеним Државама, које су биле њихов одани савезник.

Настојећи да се приближи земљама у развоју, Југославија се неминуовно удаљавала од Запада. Југословенска осуда и оштра кампања против политике САД-а у Конгу, Вијетнаму, Лаосу, Бразилу и на Кипру изазивала је све већи револт Вашингтона и тумачена као непријатељски гест који одступа од изјава званичника из Београда о жељи да одржавају подједнако добре односе и са Истоком и са Западом. Будући да су се ставови Југосла-

¹ ДАСМИП, 1964, ПА, САД, ф-193, 48 931, 428 147; *Исто*, 1965, стр. пов., ф-1, 6, Односи Југославија – САД; Исто, ПА, ф-150, 45 563, Информација о стању односа СФР Југославија – САД; FRUS, 1964–1968 Volume XVII, Eastern Europe, doc 175. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State; *Isto*, doc. 176, Memorandum of Conversation.

вије о свим важнијим међународним питањима у највећој мери поклапали са ставовима Москве, постављало се питања каква је стварна садржина југословенске политике несврстаности и у чему се она уопште разликује од политике мирољубиве коегзистенције коју су у то време пропагирани и совјетски руководиоци. Пошто је председник Џонсон током 1964. отворено наглашавао условљеност односа САД-а са другим државама – ставом тих држава према америчкој спољној политици,² нагло се сужавао и иначе скућени простор за југословенско-америчку сарадњу.

Поред несумњиво ограничавајућег дејства различитих спољнополитичких циљева којима су се руководиле две стране, велику препреку успостављању шире југословенско-америчке сарадње представљала је и све израженија идеолошка искључивост Вашингтона и Београда и све израженији узајамни политички анимозитети. После кубанске кризе знатно је опала и иначе скромна америчка флексибилност према комунистичким земљама. Југославија ту, наравно, није била никакав изузетак. Један део естаблишмента САД-а је чак сматрао да би према југословенским грађанима требало форсирати рестриктивнију политику него према грађанима осталих источноевропских држава с обзиром на то да су се Југословени добровољно определили за социјализам за разлику од Пољака, Чеха, Мађара и осталих народа унутар социјалистичког лагера, којима су Совјети силом наметнули социјализам. Међутим, када је реч о идеолошкој искључивости, било би неоправдано рећи да је она првенствено долазила из САД-а. Неспремност да своје идеолошке анимозитете потисне у други план за рачун остварења прагматичних глобалних политичких интереса, била је карактеристика која је давала далеко више тон југословенској него америчкој политици у време Џонсонове администрације. Таква политика долазила је до изражаја у свим сферама друштвеног живота Југославије: у јавним наступима политичара, култури и уметности, писању штампе, односу према америчким дипломатским представницима, перцепцији спољнополитичких приоритета. Форсирање контаката са државницима из источноевропских земаља, а потпуно одсуство иницијатива за контакте са политичарима Запада били су рефлексивна спонтаног препуштања идеолошким афинитетима и тежњи за сарадњом са политички блиским партнерима у чијем друштву су се Тито и његови следбеници осећали све лагодније и сигурније.

Приметно одступање од раније стриктно избалансираних односа према блоковима није наилазило на опште одобравање свих политичких

² У својим јавним наступима Џонсон је упозоравао да земље које желе добре односе са САД-ом и очекују америчку помоћ морају то заслужити и узвратити конкретним потезима у много већем обиму него што је то раније био случај. У том смислу, спремност САД-а да сарађује са другим земљама, по Џонсону, директно ће убудуће зависити од конкретне политике тих земаља у међународним односима и њихове политике према САД-у. (ДАСМИП, 1965, ПА, САД, ф-150, 416 614, Одроз могућег заостравања односа са САД).

структура унутар југословенског руководства. Одређена колебања око опортуности вођења такве политике осећала су се и у јавним наступима самог Тита, неспремног да се дефинитивно определи између сопствених револуционарних идеала и прагматичних развојних императива Југославије. Његови лични унутрашњи ломови око избора између жељеног и реално остварљивог додатно су допринели и иначе присутној поларизацији међу југословенским комунистима на, условно речено, оне који су били либералније оријентације и који су се залагали за тешњу сарадњу са Сједињеним Државама и на конзервативне политичаре, сумњичаве према свему што је имало западни предзнак. Првој групи политичара припадала је већина утицајних југословенских дипломата (Коча Поповић, Марко Никезић, Вељко Мићуновић), због чега је међународна стратегија за коју су се они залагали често називана „СИП-овска линија“. Иако ни у једном моменту није радикално одступала од генералне линије Партије, она се у знатној мери разликовала у погледу конкретних путева реализације прокламованих спољнополитичких циљева највиших партијских форума. Половином 1964. у том контексту посебно привлаче пажњу оштра Мићуновићева писма из Вашингтона у којима он подвргава озбиљној критици кампању коју води југословенска штампа против САД-а, али индиректно и садржину одређених Титових изјава које су очигледно охрабриле овакву кампању.³

Мићуновићева писма и извештаји из Вашингтона указивали су на хитну потребу ревидирања актуелне југословенске међународне стратегије, која се у неким својим сегментима сводила на отворену антиамеричку кампању. Мићуновић је сматрао да је вођење такве политике у супротности са елементарним интересима Југославије. Ту је пре свега имао у виду економску зависност Југославије од САД-а.⁴ Наиме, Југославија је у 1964. годину ушла са озбиљним економским проблемима, великим платним дефицитом и дугом према САД-а од близу 1,5 милијарди долара. Успех планиране реформе привредног и девизног система, инициране у циљу отклањања негативних економских параметара, директно је зависио од кооперативности западних сила, односно од њихове спремности за репрограмирање дугова, од пружања кредитних олакшица, укидања рестриктивних мера у трговини и помоћи у пшеници и појединим пољопривредним артиклима којима је Југославија и даље оскудевала.⁵

Још у новембру 1963. Југославија је затражила од Сједињених Држава помоћ од преко милион и триста хиљада тона пшенице, без које је југословенском становништву претила глад (планирано је да се може остварити

³ ДАСМИП, 1964, ПА, САД, ф-193, 434 122 и 48 931.

⁴ Исто.

⁵ ДАСМИП, 1965, ПА, САД, ф-152, 48 530, Неке карактеристике економских односа између СФРЈ и САД 1964. и изгледи за 1965. годину.

укупан принос тог артикла у текућој година од само четири милиона тона). Међутим, због одсуства било каквих иницијатива из Југославије за побољшањем односа са САД-ом, америчка влада није одговорила на југословенске захтеве нити се макар индиректно изјаснила у вези са тим питањем.⁶

Слична је ситуација била и са проблемом повећања обима робне размене и уравнотежења трговинског биланса. Негативан биланс плаћања према САД-у могао се поправити једино уз постизање адекватних билатералних трговинских аранжмана којима би био фаворизиран увоз из Југославије. Међутим, Стејт департмент је почетком 1964, у склопу општег програма робне размене са иностранством, најавио смањење увоза југословенског текстила, артикла који је представљао важну извозну ставку Југославије.⁷

Ова најаву је деловала као својеврсно упозорење званичницима из Београда да убудуће поведу више рачуна о политици коју спроводе према Сједињеним Државама ако и даље од њих очекују кооперативност и помоћ. Наиме, сада је постало потпуно јасно да пасиван и игнорантски однос по питању економске и војне сарадње са Југославијом не испољава само амерички Конгрес (што је био раније случај) него и америчка влада. У том духу је била очигледно донета и одлука председника Џонсона, 18. фебруара, да се Југославији (због трговине са Кубом) обустави продаја резервних делова за војну опрему испоручену ранијих година. Иако је ова одлука представљала само пуко спровођење у живот конгресног законског акта донетог новембра 1963, који је у то време примењен и на Велику Британију и Француску, она је имала посебну политичку тежину бар из два разлога. Та одлука је представљала први значајнији акт који је према Југославији учинио Џонсон пошто је преузео функцију председника САД-а. Поред тога, доношењем овакве одлуке он није испољио спремност да искористи своје дискреционо право које произилази из саме функције председника (примењено на Шпанију, Мароко и низ других држава) да спречи овакав обрт.⁸

⁶ Исто, 1964, ПА, САД, ф-193, 4923.

⁷ Током 1963. године југословенски извоз у САД је (због озбиљне кризе у југословенско-америчким односима која је наступила после Београдског самита несврстаних и одлуке америчког Конгреса о укидању клаузуле најповлашћеније нације Југославији) опао за 6% у односу на претходну годину. То је допринело додатном повећању и иначе великог трговинског дебаланса у односима двеју земаља. Ради постепеног уравнотежења трговинског биланса са САД-ом, југословенска влада је планирала повећање обима свог извоза у ту земљу током 1964. за 20%. (Исто, 48 931 и 4923).

⁸ Исто, 1965, ф-150, 416 614, Одрас могућег заоштравања односа са САД; МИЈ, КПП, I-3-a/САД, Информација о САД; ДАСМИП, 1965, ПА, САД, ф-152, 48 530, Неке карактеристике економских односа између СФРЈ и САД 1964. и изгледи за 1965. годину; Исто, 1964, ПА, САД, ф-193, 4923, Моментално стање односа СФРЈ-САД; Исто, стр. пов, ф-1,

У својим телеграмима из Вашингтона, амбасадор Мићуновић се жалио на „недостатак активности с америчке стране“ у циљу даљег унапређења сарадње са Југославијом. Иако су амерички званичници често истицали да више не постоје неки крупнији проблеми у југословенско-америчким односима, нису испољавали нарочиту жељу за дипломатским контактима са југословенским представницима нити за било каквом врстом међусобних консултација, размене информација или разматрања конкретних питања значајних за стварање повољног политичког контекста за развој будућих односа. Током малобројних контаката са представницима америчке владе, Мићуновићеве иницијативе за организовањем посета америчких функционера Југославији нису наилазиле на позитиван пријем. Неславан епилог доживела је и југословенска иницијатива да председник Џонсон током 1964. посети Југославију. Државни секретар Дин Раск је Мићуновићу објаснио да таква посета није могућа због бројних Џонсонових обавеза, посебно оних везаних за политичку кампању око председничких избора у новембру. Југословенски амбасадор је запазио да уз Расково одлучно одбијање поменуте југословенске иницијативе није ишло ни било какво охрабрење око накнадне реализације те иницијативе. Није се испољавало ни интересовање за организовање било каквих других контаката функционера САД-а и Југославије. Манифестацију америчке пасивности по питању унапређења сарадње са Југославијом, по Мићуновићу, представљало је пролонгирање упућивања новог амбасадора у Београд. Иако је нови шеф америчке мисије у Југославији Барк Елбрик (Burke Elbrick) добио агреман југословенске владе још у јесен 1963, у Београд је стигао тек половином марта наредне године.⁹

У анализи актуелног стања у југословенско-америчким односима, коју је почетком 1964. сачинио начелник Министарства иностраних послова Југославије Јакша Петрић, процењено је да ће се трагични силазак Кенедија са светске политичке сцене битно одразити на политику Вашингтона према Београду. Иако је Џонсон у свом телеграму Титу, непосредно после преузимања функције председника САД-а, најавио континуитет америчке политике према Југославији и спровођење начела која су усвојили Тито и Кенеди приликом њиховог недавног сусрета у Вашингтону, такав тренд оцењен је као неостварљив и нереалан. „Сада се са сигурношћу може рећи да је у Сједињеним Државама Кенеди био главни ослонац за чување добрих односа са нама. Он је био лично ангажован у томе и несумњиво вршио утицај и на друге америчке факторе, у влади и ван ње. Његовим нестанком

7. Неки унутрашњи проблеми и спољна политика Сједињених Америчких Држава после смрти Кенедија.

⁹ ДАСМИП, 1964, ПА, САД, ф-193, 48 931, Шифровано писмо Амбасаде СФРЈ у Вашингтону, 28. фебруар 1964; МИЈ, КПР, I-3-a/САД, к. 181, Пријем америчког амбасадора Burke Elbrickа код Ј. Б. Тита.

у озбиљној мери су ослабљене снаге које су се залагале за позитиван развој односа са Југославијом. Чак и под претпоставком да је заиста чврста оријентација новог председника Џонсона да настави Кенедијев курс у односу на Југославију – ситуација не може бити иста из низа разлога: Џонсоново недовољно искуство у међународним пословима; његова приснија повезаност са конзервативнијим елементима; готово потпуно одсуство контакта са проблемима везаним за односе са Југославијом; његови лични квалитети и општа оријентација као политичара и т.д.¹⁰

Подробнија анализа ограничавајућих фактора у југословенско-америчким односима извршена је 3. јула 1964, на састанку највиших функционера југословенске владе и Министарства иностраних послова. Тај састанак посебно је припремљен и од његовог исхода у великој мери зависила је будућа међународна стратегија Југославије. Наиме, на основу процене реалног дејства конкретних фактора који доприносе стабилизовању међународне позиције Југославије и маркирања фактора који делују у супротном смеру требало је одредити реално остварљиве приоритете у спољној политици. Конкретније речено, требало је дати одговор на питање да ли је реално и даље рачунати на економску и политичку подршку Сједињених Држава уколико Југославија настави са политиком тесне сарадње са блоком просовјетских држава и да ли она уопште може консолидовати свој положај у међународној заједници и обезбедити унутрашњу привредну и политичку стабилност без очувања задовољавајућег нивоа сарадње са САД-ом.

Конкретни одговори на питања која су била од животног значаја за очување актуелног режима у Београду и начела на којима би се морала заснивати платформа спољнополитичке акције Југославије експлицито су наведени у Елаборату Министарства иностраних послова, усвојеном током поменутог састанка у просторијама Савезне владе. Учесници тог састанка су се сагласили и са основном тезом овог елабората да, без обзира на знатно измењену међународну ситуацију (попуштање затегнутости у односима суперсила и све израженије центрифугалне силе унутар блокова), интерес САД-а за очувањем присне сарадње са Југославијом и даље постоји. „Објашњење овог трајног интереса САД за Југославију треба тражити у њиховом очекивању (наравно из посебних разлога) да југословенски пример и даље делује у правцу убрзаног осамостаљења земаља Источне Европе од СССР-а, као и у чињеници да је положај Југославије међу неангажованима све чвршћи“. Пошто је одбачено становиште да је кривац за „стагнацију“ у југословенско-америчким односима Џонсонова администрација, процењено је да одговорност за овакав негативан обрт сноси, ипак, у највећој мери сама југословенска влада. „Главни узрок застоја у југословенско-америчким односима мислимо да се овога пута налази претежно на нашој страни. Иако

¹⁰ ДАСМИП, 1964, ПА, САД, ф-193, 4923, Моментално стање односа СФРЈ-САД.

то као политика није нигде формулисано, у пракси се мора констатовати одређено смањење нашег интереса. Мада је то теже утврдити кроз анализу наших званичних изјава, то постаје очито из одсуства практичне сарадње са САД, сусрета, консултација и др. упоређеног са интензивним развојем односа са социјалистичким земљама и са земљама Африке и Азије. Пошто се ослобађамо одређених односа у којима смо директно зависили од САД – жито и други пољопривредни односи, војне испоруке, инвестициони зајмови – дошло је, у пракси до занемаривања значаја који САД, већ и самим тим што је једна од двеју главних светских сила, и без тога специфичног односа, т.ј. и после престанка помоћи, морају имати за Југославију управо зато, што она активно учествује у светској политици“. Без економске и финансијске помоћи САД-а, Југославија тешко може консолидовати стање у привреди и спровести неопходне реформе у тој сфери. Али „поред значајних билатералних интереса, наши односи са САД не смеју пасти испод одређене границе, каква опасност сад постоји, и због тога што су дугогодишњи успешни односи са САД једна од компоненти независног међународног положаја Југославије и њеног угледа и утицаја у другим земљама, укључујући социјалистички свет.

Не прецењујући успешност наших ранијих односа са Американцима, сматрајући напротив повољним ослобођење од извесних видова ‘подршке’ у којима су нам САД раније биле потребне, а сада то више нису, или су у мањој мери, сматра се да су добри односи са њима и даље неопходни, између осталог и за јачање нашег положаја међу неангажованима и у социјалистичком свету, т.ј. ако се и изузме оно што САД представљају непосредно, т.ј. у билатералном односу.

Сваки радикални антиамериканизам с наше стране могао би само заплашити неангажоване и деловати као фактор удаљавања од нас, јер су сви они са САД повезани значајним интересима. Наша позиција је привлачна за неангажовани свет, поред нашег прогресивног и брзог унутрашњег развика, и због тога што се кроз досадашњу југословенску праксу показало да је могуће имати независну спољну политику, а при томе одржати пријатељске односе са свим великим силама. Нашем угледу међу неангажованима, без обзира на спорове које поједини међу њима могу имати са САД, био би нанет тежак удар кад би се створио утисак да су наши односи са САД трајно погоршани и да смо ми, што се тиче великих сила, упућени на сарадњу само са СССР. То би временом неизбежно довело у сумњу, како нашу намеру да водимо неангажовану политику, тако и објективну могућност наше независности.

Наш положај према Совјетском Савезу и земљама Источне Европе исто тако у великој мери зависи од наших успешних односа са осталим земљама у свету, укључујући међу првима и САД. Не може се рачунати на даље учвршћење нашег положаја међу социјалистичким земљама у случају

да у озбиљној мери запоставимо односе са САД, јер интерес тих земаља за развој односа са нама не може зависити само од оцене да ли градиме истински социјализам и сл., већ у првом реду од снаге међународног положаја СФРЈ. Због тога изгледа неопходно, нарочито у тренутку кад социјалистичке земље саме чине нескривене напоре да побољшају своје односе са САД, да ми и на том плану задржимо самосталност акције и одређену предност.¹¹

Полазећи од поменутих оцена, југословенска влада је усвојила предлоге које јој је, уз сагласност Министарства иностраних послова, поднео амбасадор Мићуновић. Радило се о читавом низу мера за побољшање односа са САД-ом. Ту су посебно важно место имале иницијативе за организовање сусрета и консултација функционера Југославије са америчким званичницима. Мићуновић је предложио да се током лета или у јесен у посету Југославији позове председник Спољнополитичког комитета Сената Џејмс Фулбрајт, а да министар иностраних послова Коча Поповић обавезно присуствује заседању Генералне скупштине Уједињених нација и да свој боравак у седишту УН-а искористи за евентуални сусрет са Раском или чак и Џонсоном, ако се за то укаже прилика. Титу је сугерисано да коначно да интервју новинарима *Њујорк тајмса*, који су већ у више наврата тражили представници овог утицајног листа. Као врло корисно је оцењено и то да неко од југословенских функционера објави чланак или дâ интервју једном од водећих политичких часописа у САД-у (*Foreign Affairs*), што је такође већ више пута тражено с америчке стране, али без икаквог ефекта. Посебно важним Мићуновић је сматрао да југословенска штампа „а у првом реду водећи листови као и радио и телевизија, са више мере и политички зрелије приступе третирању америчких позиција и ставова, како у нашим билатералним односима, тако и нарочито на широј међународној арени“. При томе је нагласак ставио на обустваљање све израженије антиамеричке кампање у југословенској штампи, односно на избегавање „фронталног и поједностављеног антиамериканизма“, који ни у ком случају не представља вид конструктивне критике америчке политике нити начин изражавања принципијелних политичких ставова о неким важним међународним питањима. У циљу обезбеђивања кооперативнијег односа америчких финансијских кругова према Југославији предложено је да се позив да посети Југославију упути директору америчке Експорт-импорт банке Линдеру, а ради успешнијег окончања преговора о испоруци жита да се организује посета југословенског министра пољопривреде Јоже Инголича САД-у (чиме би он узвратио посету свом америчком колеги Фриману који је посетио Југославију претходне године).¹²

¹¹ Исто, 428 147, Информација о стању односа СФРЈ–САД и закључцима Савезног извршног већа.

¹² Исто.

Током друге половине 1964. Југославија је покренула читав низ иницијатива у духу усвојених предлога за побољшањем односа са САД-ом: обновљен је позив председнику Џонсону да посети Југославију, наставиљени су преговори и постигнут споразум о исплати одштете америчким грађанима за њихову имовину национализовану у Југославији (у висини од 3,5 милиона долара), упућен је позив удовици председника Кенедија да са својом децом дође у посету Југославији (Тито је испољио спремност да их заједно са својом супругом прими на Брионима), постигнут је договор о потписивању споразума о културној сарадњи Југославије и САД-а, Тито је у својој летњој резиденцији примио славног америчког глумца Кирка Дагласа, поборника Кенедијеве политике, познатог по својим либералним погледима.¹³ Ове иницијативе и нагло повећање југословенске кооперативности према САД-у су се показали као врло делотворни и сврсисходни. Поред осталог, допринели су склапању одређених билатералних економских и финансијских аранжмана за које је југословенска влада у то време била изузетно заинтересована.¹⁴

Додуше, пуни ефекат поменутих иницијатива могао се осетити тек после окончања Конференције шефова држава или влада ванблоковских земаља у Каиру, 5–10. октобра 1964. Припреме за тај самит и приближавање тренутка његовог одржавања праћени су са одређеном дозом нервозе у Вашингтону и страховањем да би на њему могло доћи до репризе Титовог антиамеричког и антизападног наступа, испољеног током претходне конференције несврстаних у Београду. Американце је посебно бринуло то што ће на овом самиту одлучујућу улогу имати Тито, јер на њему неће учествовати Нехру,¹⁵ најутицајнији државник трећег света, који је својим наступом на Београдском самиту, а и после њега, залажући се за поштовање стриктне екви дистанце према блоковима, представљао озбиљну препреку настојањима да акција несврстаних добије антизападни карактер и каналише се на осуду политике блока прозападних држава. У таквој ситуацији, амерички амбасадор Елбрик је у више наврата упозоравао југословенске званичнике на могуће негативне последице евентуалног Титовог антиамеричког наступа у Каиру на сам ток и исход председничких избора у САД-у. У том смислу, актуелно Џонсоново залагање за подршку социјалистичкој Југославији

¹³ Кирк Даглас је уживао посебну популарност у Југославији, јер је југословенска штампа објашњавала његову намеру да купи вилу у Дубровнику његовим југословенским пореклом. На информацију да је он, у ствари, пореклом руски Јеврејин чији су родитељи после Октобарске револуције у Русији емигрирали у САД нико није обраћао пажњу. (МИЈ, КПР–1–3–а/САД, Белешка поводом пријема Кирк Дагласа са супругом 7. новембра 1964).

¹⁴ Исто, 1965, ф-150, 45 563, Информација о стању односа СФР Југославија – САД; Исто, стр. пов, ф-1, 6. Односи Југославија – САД.

¹⁵ Индијски премијер је умро непосредно уочи завршних припрема за Каирску конференцију, 27. маја 1964.

могло би представљати озбиљан баласт током његове председничке кампање и угрозити његову победу на изборима 3. новембра.¹⁶

Иако су главна питања која су доминирала на Каирском самиту била посвећена деликатним темама, чије разматрање је потенцијално могло довести до заостравања односа између Београда и Вашингтона, овај пут до таквог обрта није дошло. Тито је строго водио рачуна о реторици коју је користио приликом осуде колонијализма, неоколонијализма и западне политике интервенционизма у неуралгичним тачкама света (Вијетнаму, Конгу, Лаосу, Кипру и Латинској Америци). Оштро се супротставио Сукарновом концепту о потреби организовања регионалног покрета афро-азијских земаља, како би оне организовано и ефикасно пружиле отпор „светском империјализму“ оличеном у политици САД-а и колонијалних сила. Радило се о доктрини, коју су подржале неке земље учеснице Каирског самита, која је пропагирала рат као средство борбе против светског поретка заснованог на неједнакости и доминацији богатих земаља. По тој доктрини неминован је сукоб „сиромашних“ и „богатих нација“, „нових“ и „старих“ снага, „обојених“ и „белих“ – међународна класна борба, а немогућа је мирољубива коегзистенција између земаља у развоју и империјалних сила, јер ове друге никада нису биле спремне да тако нешто прихвате, већ су злоупотребљавајући своју економску и војну супериорност увек испољавале склоност да саме, неконтролисано владају светом. Супротстављајући се Сукарновом концепту (који се у великој мери поклапао са актуелним кинеским ставовима), Тито се истовремено супротстављао политици која је наилазала на осуду и у Москви и у Вашингтону. По први пут југословенски лидер је, стицајем међународних околности, дошао у ситуацију да се његов наступ у вези са стратегијом борбе за светски мир и општи просперитет света поклапа са ставовима обеју супротстављених блоковских групација, па и са ставовима већине земаља „трећег света“.¹⁷

Иако је избегавао оштре квалификације на рачун америчке политике, Тито је током Самита у Каиру, ипак, отворено критиковао империјалну по-

¹⁶ МИЈ, КПР, I-3-a/САД, к. 181, Забелешка о разговору друга Председника са амбасадором САД Елбриком, 18. јуна 1964. године на Брионима; *Исто*, I-5-6/САД, Забелешка о разговору Л. Латиновића, секретара Одбора за спољне послове и међународне односе Савезне скупштине са Егис Кошер-ом, отправником послера Амбасаде САД, на дан 31. јула 1964. године; ДАСМИП, 1964, ПА, САД, ф-193, 436 402, Забелешка о разговору Душана Кведера, помоћника државног секретара за иностране послове, са С. Burke Elbrick-ом, амбасадором САД у Југославији, у Државном секретаријату за иностране послове, 17. септембра 1964. године; МИЈ, КПР-I-5-6/САД, Забелешка о разговору М. Павићевића, помоћника Државног секретара са С. Burke Elbrick-ом, амбасадором САД у Југославији, у Државном секретаријату за иностране послове, 23. септембра 1964.

¹⁷ ДАСМИП, 1964, стр. пов, ф-1, 9, Друга конференција неангажованих земаља; „Скупови несврстаних земаља“, Београд 1974, стр. 71-98; *Исто*, 1965, стр. пов, ф-1, 31, Међународна ситуација и активност Југославије.

литику западних сила према земљама у развоју. У свом говору у генералној дебати, као позитивну тенденцију, која даје тон међународним односима током раздобља које је наступило после Београдског самита и кубанске кризе, оценио је одлучност двеју суперсила да по сваку цену избегну директну конфронтацију. Али, као неприхватљиву појаву окарактерисао је склоност западних сила да, борећи се за превласт у свету, подстичу сукобе неразвијених земља Азије, Африке и Латинске Америке и мешају се у њихова унутрашња питања. „Полази се, наиме, од тога као да је могућно у једној области прихватити мир и коегзистенцију, а у другим, такозваним периферним подручјима, или у односима са малим земљама, бранити своје интересе силом и притиском, позивајући се на идеолошке или друге мотиве и ослањајући се на хладноратовске методе. При томе, као да се рачуна да друга страна не би смјела да реагује, ради мира, и да ће народи који су томе изложени бити присиљени да прихвате такву политику. У ствари, ови кругови би жељели да коегзистенцију злонамерно тумаче као одржавање политичког статус квоа у областима гдје још постоје остаци колонијализма и односи зависности, или да је погрешно објашњавају као заустављање друштвеног развика“.¹⁸ Ипак, у својој критици политике западних сила, Тито се служио уопштеним и широким формулацијама, лишеним оне убојитости и оштрине која их је „красила“ током Београдског самита 1961. Са неколико реченица је обухватио сва жаришта светске кризе и одговорност Запада у свему томе свео на осуду „грубог иностраног мијешања“, не прецизирајући о којим је ту империјалним силама конкретно реч.¹⁹ Иако се супротставио учествовању на Самиту конгоанског премијера Моиза Чомбеа, кога су подржавале Белгија и САД, свој став Тито је образложио принципијелним разлозима и одбијањем да прихвати реалност која је наметнута насилним путем и мешањем споља, мимо воље конгоанског народа.²⁰

Титов наступ на Конференцији лидера ванблоковских земаља у Каиру, у америчким политичким круговима је схваћен као саставни део његових напора да се приближи „трећем свету“ и наметне као лидер сиромашних и обесправљених народа у њиховој борби за успостављање новог система међународних односа у коме би била елиминисана супрематија блокова и смањен јаз између развијеног и неразвијеног дела света. На Западу је процењивано да су таква настојања југословенског руководства у потпуности компатибилна са циљевима којима се у међународним односима руководи СССР и остале социјалистичке земље. Пошто се конференције несврстаних,

¹⁸ Говор председника СФРЈ Јосипа Броза Тита у генералној дебати Конференције шефова држава или влада у Каиру, 5.–10. октобар 1964, („Скупови несврстаних земаља“, стр. 91–98).

¹⁹ Исто, стр. 96.

²⁰ ДАСМИП, 1964, стр. пов, ф-1, 9, Друга конференција неангажованих земаља; Исто, 1965, стр. пов, ф-1, 31, Међународна ситуација и активност Југославије.

па и сама дефиниција политике несврстаности, свODE на антиколонијализам и антиимперијализам, тешко је направити разлику између међународне стратегије коју спроводи Београд и спољнополитичке оријентације Москве. И Југословени и Совјети се у том смислу залажу за политику мирољубиве коегзистенције, не само што у њој виде гарант очувања светског мира него и најбољи пут за реализацију свог највећег идеала „прерастања социјализма у светски процес“.²¹

Међутим, у Вашингтону је процењено да су ставови које је Тито заступао у Каиру били далеко више избалансирани и ослобођени идеолошких анимозитета него што је то био случај са његовим ставовима на претходном самиту несврстаних у Београду. Сам Титов наступ није сматран посебно проблематичним, али су ток Конференције и текст завршног документа оцењени као део антизападне кампање и као својеврсна манифестација одустајања већине учесника самита од прокламоване ванблоковске политике. Потврдила се оправданост страховања да ће изостанак умереног и опрезног Нехруа, поборника стриктне примене начела еквидистанце, довести до оваквог обрта. Незадовољство америчке владе по том питању изнео је амбасадор Елбрик, 30. октобра, помоћнику југословенског министра иностраних послова Миши Павићевићу. Сматрао је „да су на Каирској конференцији дошле до изражаја недоследност, противуречности и двоструки стандарди“. Ову тезу поткрепио је читавим низом аргумената који су се односили на сам ток самита, а посебно на садржај документа који је на крају усвојен – Програма за мир и међународну сарадњу. Поставио је питање зашто се искључиво осуђује израелска политика према арапским земљама, а уопште не помињу званичне изјаве лидера тих земаља да им је крајњи циљ да униште израелску државу и протерају Јевреје са тог простора. Још му се нелогичнијим чинила осуда притиска који врши његова влада на Кубу, с обзиром на отворено кубанско мешање у унутрашње послове осталих латиноамеричких држава и покушај наметања сопственог режима тим земљама. Елбрика је интересовало како се земље попут Кубе, на чијој се територији налазе совјетске трупе и совјетске базе, и попут Индонезије, која је главни заговорник кинеске доктрине о неминовности ратног сукоба „нових“ и „старих снага“ – могу сматрати несврстаним и по ком критеријуму оне уопште учествују на самитима тих земаља. Притиснут овим аргументима, Павићевић је невољно признао „да је појам неангажованости врло релативан“ и да би се стварно могло рећи „да су неке формално ангажоване земље мање ангажоване него неке које су учествовале на конференцији неангажованих“. Напоменуо је да су поједини ставови у Програму за мир и међународну сарадњу унети на предлог неких других земаља, иако је Југославија поднела посебан пројекат у коме се руководила

²¹ TNA, FO 371, NU 1022/19,23, 177 763; *Isto*, NU 1071/1, 177 782.

општим смерницама и општим интересима. Кад је реч о кубанском уплићању у унутрашња збивања у латиноамеричким земљама, истакао је да се Југославија залаже за универзалну примену принципа немешања и да је она „против извоза револуције и контрареволуције. Ако ми подржавамо једне земље против стране интервенције, то не значи да ми подржавамо негативну политику те земље према трећим земљама. Ми полазимо од тога да, ако се на пример једна земља бори и брани против стране интервенције, њена снага ће слабити ако се она мијеша у послове других земаља“. Очигледно задовољан оваквом реакцијом свог саговорника, Елбрик се захвалио Павићевићу, објашњавајући да су Сједињене Државе озбиљно заинтересоване за резултате Каирске конференције, а посебно за политику Југославије с обзиром на њену „врло значајну улогу у неангажованом свету“.²²

Независно од тога што се Американцима југословенска несврстаност чинила исувише „црвеном“, интересовање за сарадњу са Титовим режимом је током раздобља после Каирске конференције и даље остало, па чак у одређеној мери и порасло. Томе су допринела бурна збивања која су се одиграла непосредно после окончања самита несврстаних. Наиме, само неколико дана после тог самита, 14. октобра, долази до смене лидера совјетских комуниста и председника владе СССР-а Никите Хрушчова. На чело КПСС-а долази Леонид Брежњев (који је, на предлог Хрушчова три месеца раније смењен са положаја председника Президијума Врховног совјета СССР-а), а функцију премијера, која је сада одвојена од функције шефа Партије, преузима ранији потпредседник владе Алексеј Николајевич Косигин.

Промене у врху совјетског руководства су представљале велико изненађење како за совјетску тако и за светску јавност. С обзиром на то да је током Хрушчовљевог управљања државом дошло до оштрог сукоба СССР-а са руководством Кине, у светској јавности се спекулисало да су унутар совјетског руководства примат оствариле простаљинистичке снаге које желе помирење са Кином и које подржавају њену агресивну спољнополитичку доктрину. Оваквим спекулацијама и недоумицама у вези са правом позадином бурних збивања у Кремљу ишло је свакако у прилог и штуро саопштење о смени Хрушчова, објављено у московској *Правди* следећег дана: „Четрнаестог октобра ове године одржан је Пленум ЦК КПСС. Пленум ЦК КПСС је изашао у сусрет молби друга Хрушчова Н. С. да се ослободи обавеза првог секретара КПСС, члана Президијума КПСС и Председника Савета министара СССР због поодмаклих година и погоршања здравственог стања“. Са овим саопштењем је у директној колизији био уводни чланак у

²² МИЈ, КПП-1-5-6/САД. Забиљешка о разговору помоћника Државног секретара, Мише Павићевића, са амбасадором САД, С. Burke Elbrick-ом, у Државном секретаријату за иностране послове, 30. октобра 1964.

Правди, објављен већ сутрадан. У том чланку, у посредној форми, Хрушчов је оптужен због „субјективизма и стихијности у комунистичкој изградњи“, „ковања нестварних планова, брзоплетих закључака и пренагљених одлука“, „акција које су отргнуте од стварности, хвалисања и фразерства, заносења администрирањем и неспремности да води рачуна о ономе што су већ утврдили наука и практично искуство“. На крају чланка следи поука: „Изградња социјализма је живо стваралачко дело које не трпи канцеларијске методе, једнообразна решења и игнорисање практичног искуства маса“.²³

Игром случаја, управо у ово време (19. октобра) долази до тешке авионске несреће на Авали, у којој су страдали сви чланови совјетске делегације, која је требало да присуствује прослави 20-годишњице ослобођења Београда, на челу са легендарним маршалом Сергејем Семјоновичем Бирјузовом и генералом Владимиром Ивановичем Ждановом. Овај трагичан догађај је био повод за интензивније југословенско-совјетске контакте, током којих је, без обзира на испољену жалост и пијетет према страдалим саборцима, тешко било заобићи разговор о смени Хрушчова, теми која је због своје изузетне важности и даље стално лебдела у ваздуху. Тако је сва трагика догађаја везана за удес совјетског авиона допринела томе да Југославија буде међу првим земљама које су боље упознате са збивањима у Кремљу. Та збивања су била предмет посебно озбиљног и опсежног разговора који је Тито водио са начелником Главне политичке управе совјетске армије, генералом Алексејом Јепишевом и маршалом совјетске авијације, замеником министра за народну одбрану СССР-а А. Судецом.²⁴ Овај разговор је вођен 21. октобра у Београду, у склопу свечаности уприличене поводом предаје *ордена народног хероја* погинулом маршалу Бирјузову и генералу Жданову.

Јепишев је сам започео деликатан разговор о разлозима који су довели до смене Хрушчова. „Повод за смењивање Хрушчова о чему је и ‘Правда’ писала било је здравствено стање Хрушчова и поодмакле године. Међутим, прави узрок се састојао у томе да је Хрушчов у последње време престао да показују оно осећање мере које треба да има руководилац. Он је смтрао да је једини позван да одлучује о свим питањима унутрашње и спољне политике и кад није био у праву. Хрушчов није поштовао принцип колективног руковођења... У последње време Хрушчов је показивао неке тенденције правог диктатора, као у доба култа личности. То ми нисмо могли да поднесемо. То је био главни смисао ових промена. Уопште узев, Хру-

²³ „Хроника међународних догађаја“, 1964, Београд, 1965, 478А.

²⁴ Јепишев и Судец су стигли у Београд 19. октобра. Судец је преузео улогу шефа совјетске делегације на прослави 20-годишњице ослобођења Београда, а Јепишев улогу главног организатора процедуре пријема и испраћаја посмртних остатака совјетских ратних ветерана погинулих у авионској несрећи.

шчов је критикован и због истих оних грешака које је чинио Стаљин у своје време... Хрушчов није показивао никакву лојалност, трпељивост према осталим друговима. Све је решавао сам, без консултација. Осилио се.²⁵

Тито је објашњење Јепишева примио са одређеном дозом резерве и неодобравања. Напоменуо је да је на њега лично „непријатан утисак оставио начин ове промјене. То је било тако изненада. Са другом Хрушчовом ја сам био пријатељ... Интересује ме зашто није дата и позитивна оцјена његовог рада, већ се о Хрушчову говори само негативно.“ Тито је о овом обрту сазнао у моменту када је водио разговор са Насером. „Када смо сазнали о повлачењу Хрушчова, запитали смо се шта то треба да значи. Насер је изразио и извјесну бојазан за будући однос Совјетског Савеза према УАР. Наиме, бојао се да се односи између Совјетског Савеза и УАР не промијене. Ја сам му рекао да треба причекати да вријеме покаже и да лично не вјерујем да ће бити промјена у спољној политици Совјетског Савеза.“ Међутим, независно од овакве процене, у чију поузданост очигледно ни сам није био сигуран, Тито је Јепишеву скренуо пажњу да се он никако не слаже са начином на који је смењен Хрушчов. У једном моменту обратио се оштро свом саговорнику: „Него, мене интересује зашто ви раније нисте критиковали Хрушчова... Ми сматрамо да не ваља што њему није дато никакво признање за оно што је учинио у прошлости. Смјењивање Хрушчова би имало друкчији одјек и у иностранству да су се истакле и позитивне стране његове политике.“ Упозорио је Јепишева да су се у иностранству „могли чути разни коментари“ поводом промена у совјетском партијском врху. „Многи сматрају да су те промјене у ствари победа Кине, да је Кина тражила главу Хрушчова. У прилог таквог мишљења ишла је и експлозија кинеске бомбе.“²⁶ Јепишев је одлучно одбацио овакве спекулације и нагласио да „ми нећемо Кини правити никакве уступке... У нашој Партији остаје иста политичка линија, која је у складу са одлукама XX, XXI и XXII конгреса наше Партије. Нема никаквих промена како у унутрашњој, тако и у спољној политици.“²⁷

Позитивна реакција званичног Пекинга на смену Хрушчова и најава сусрета совјетског и кинеског руководства током предстојеће прославе Октобарске револуције у Москви, изазивале су неспокојство у САД-у и подстицале страховање да би могло доћи до обнављања савезничких односа ових двеју држава, које би озбиљно пореметило постојећу констелацију снага у свету и повећало опасност од избијања светског рата. У таквој ситуа-

²⁵ МИЈ, КПР, I-3-a/СССР, к. 173, Пријем чланова совјетске делегације код Председника Ј. Б. Тита, 21. октобра 1964.

²⁶ Само дан после смене Хрушчова (16. октобра 1964) догодила се експлозија прве атомске бомбе коју је произвела Кина. Тиме је Кина постала пета нуклеарна сила у свету, поред САД-а, СССР-а, Велике Британије и Француске.

²⁷ МИЈ, КПР, I-3-a/СССР, к. 173, Пријем чланова совјетске делегације код Председника Ј. Б. Тита, 21. октобра 1964.

цији политички кругови у Вашингтону нису више сматрали опортуним даље заоштравање односа са Југославијом због њених лидерских претензија у кругу земаља „трећег света“ и њене оштре осуде политике колонијалних сила и њихових савезника. Када је реч о Каирском самиту, у први план Американци су сада „гурали“ оно што им се чинило позитивно – Титов оштри наступ против Сукарна у моменту када је индонезански председник преузео улогу пропагатора кинеског концепта о неизбежности ратног сукоба између „старих“ и „нових снага“ и када је покушао да иницира формирање регионалног покрета афро-азијских земаља који би им омогућио да се заједнички, организовано супротставе развијеним земљама.

У моменту када се јавља неизвесност око могућег нарушавања постојећег система равнотеже снага, поново се актуелизује амерички интерес за побољшањем односа са Југославијом. Углед који је несумњиво Тито имао у ванблоковским земљама и специфична позиција Југославије у односу на социјалистички лагер, биле су одреднице које су могле бити корисне у склопу настојања САД-а да се на прави начин поставе према савременим изазовима. Поред тога, захваљујући присним односима Тита са СССР-ом, америчким званичницима се пружала прилика да кроз контакте са југословенским руководиоцима дођу до преко потребних информација о томе шта се заправо дешава у Москви и какве би последице могла имати смена Хрушчова на будућу совјетску спољну политику. У том циљу, амерички амбасадор Елбрик је већ 19. октобра затражио пријем код заменика југословенског министра иностраних послова Марка Никезића. Том приликом свог саговорника је упознао са ставовима САД-а око уклањања Хрушчова и са очекивањем Вашингтона „да ће ново руководство наставити политику совјетске владе под Хрушчовом“. Та политика би, по њему, и даље требало да се своди на „генералну линију усвојену на XX и XXII конгресу, борби против култа личности и мирољубивој коегзистенцији“. Никезић се сложио са овом проценом. Из незваничних разговора са високим совјетским војним представницима, који су због прославе ослобођења Београда и удеса совјетског авиона на Авали боравили у југословенској престоници, могло се закључити да нове вође СССР-а, Брежњев и Косигин, немају намеру да битно мењају актуелни курс спољне политике нити да учине неке веће концесије Кини у циљу помирења. „Промена у влади можда отвара нову могућност за покушаје у правцу решавања совјетско-кинеског сукоба. Но и ту су ограничења већа од могућности. Изгледа нам да су Кинези отишли и сувише далеко у својим захтевима (промена совјетске спољне политике, територијални захтеви, тражење атомског оружја и сл.), те да би њихово задовољење тражило битне уступке.“ Да се не би створио утисак да његова влада страхује од помирења Москве и Пекинга, Никезић је напоменуо да „Југославија не живи од хладног рата, те би она и свако побољшање односа између СССР и Кине поздравила, под условом да до тога дође без

напуштања основних принципа садашње политике и да не буде на штету трећих земаља“.²⁸

У разговору са Елбриком, неколико дана касније, председник Савезне скупштине, Едвард Кардељ је поновио процену коју је изнео Никезић, да није реално очекивати неки значајнији обрт у политици СССР-а нити помирење те државе са Кином. Чинило му се могућним да ће Кинези покушати да искористе смену Хрушчова као добру прилику за побољшање односа са СССР-ом, али само уз услов да ново совјетско руководство испољи спремност да учини бројне политичке концесије у ту сврху. Пошто основу совјетско-кинеског сукоба не чине идеолошке него политичке и националне несугласице, нови властодршци из Кремља, маколико то желели, не могу изаћи у сусрет великим прохтевима Кине. Стога ће и евентуално попуштање затегнутости у билатералним односима бити само привремено. Додуше, Кардељ је напоменуо „да је још рано за озбиљне анализе“ и „да ће непосредна будућност бити деликатан период историје и да је зато врло задовољан одмереном и државничком реакцијом председника Џонсона на Хрушчовљево повлачење“.²⁹

Елбрик је током разговора са Кардељем поздравио „видно испољен интерес југословенских званичника на свим нивоима за побољшање односа са Сједињеним Државама“. Посебно је позитивно оценио кооперативно држање Југославије последњих месеци током преговора о обештећењу америчких грађана за њихову имовину национализовану у Југославији, преговора о потписивању споразума о културној и научној сарадњи и преговора о пољопривредним вишковима. Реагујући на Кардељево напомену да за Југославију сада, када се не може у потпуности предвидети исход збивања у Москви, пријатељски односи са САД-ом имају чак већи значај него раније – Елбрик је истакао да је тај интерес обостран и да ће то остати тако све докле „југословенска влада буде искрено следила несврстану политику“.³⁰

Обострани интерес двеју земаља за сарадњом у новонасталој сложеној међународној ситуацији допринео је одређеном степену приближавања Југославије и САД-а током последња три месеца 1964. године. За Југославију је било од посебног значаја што су тада коначно закључени неки важни економски аранжмани са САД-ом, о којима се мање-више неуспешно преговарало током прве половине године.

²⁸ МИЈ, КПР–I–5–б/САД, Из забелешке о разговору заменика Државног секретара, М. Никезића, с амбасадором САД у Београду С. Burke Elbrick-ом, у Државном секретаријату за иностране послове, 19. октобра 1964.

²⁹ FRUS, 1964–1968 Volume XVII, Eastern Europe, doc 177. Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State.

³⁰ Исто.

Током октобра завршени су преговори и коначно потписан Споразум о продаји пољопривредних вишкова САД-а Југославији, у складу са америчким Законом П. Л. 480 (Public Law 480). Услови за куповину милион и триста хиљада тона пшенице, које је Југославија увозила из САД-а редовно сваке године, знатно су се погоршали 1964. јер Сједињене Државе више нису имале огромне вишкова пшенице као што је то био случај током целог послератног раздобља,³¹ оне нису биле више спремне да их продају под ранијим условима, већ само на основу комерцијалног интереса и тржишних параметара. У том смислу, 24. и 25. септембра, Конгрес је изгласао амандман закона о продаји пољопривредних вишкова, којим се, од 1. јануара 1965, забрањује продаја таквих вишкова за националну валуту (динаре и злоте) Југославији и Пољској. Иако је тим законом предвиђено укидање могућности плаћања пшенице у домаћој валути тек од наредне године, током југословенско-америчких преговора Американци су инсистирали да се оваква пракса примени и на споразум који се односи на текућу годину, односно да се на Југославију примени решење Закона о продаји пољопривредних вишкова из Главе IV о доларском плаћању свих артикала који су регулисани овим законом.³² Мада су југословенски преговарачи бурно реа-

³¹ Проблем гомилања великих контингената америчких пољопривредних вишкова (нарочито пшенице), који нису могли више наћи пласман, ни на домаћем ни на страном тржишту, јавља се почетком 50-их година. Наиме, током Другог светског рата и првих послератних година, у САД-у долази до великог размаха пољопривредне производње услед оскудице и огромне потражње пољопривредних производа у свету. Таква ситуација задржала се само на кратко после рата, а онда се стање битно мења. Због наглог пораста пољопривредне производње у земљама увозницама, у периоду 1951–1953, САД је изгубио тржиште за око 40% свог дотадашњег пољопривредног извоза. Даље повећање пољопривредне производње у САД-у представљало је за америчку владу све већи економски, али и политички проблем. Под утицајем јужних држава у којима је Републиканска странка одувек имали премоћ, амерички Конгрес је предузео низ мера да изнађе адекватно решење. Најважнија у том склопу била је, свакако, доношење Закона о пољопривредним вишковима, чији је протагониста била републиканска администрација, а главни иницијатор Америчка федерација фармерских бироа, приватна лобистичка организација за заштиту права фармера. Тај закон су Американци често називали „Храна за мир“, јер се примењивао само на стратешки важне земље, потенцијалне савезнике САД-а. Радило се о земљама којима су вишкови пшенице и други пољопривредни производи продавани на основу изузетно повољних кредитних услова и за локалну валуту. Средином 60-их година, међутим, Сједињене Државе су своју пољопривредну производњу углавном довеле у склад са захтевима тржишта и самим тим су решиле проблем вишкова. (ДАСМИП, ПА, стр. пов, 1954, ф-4, 1, Америчка продаја пољопривредних вишкова; Драган Богетић, *Југославија и Запад*, Београд, 2000, стр. 162–163).

³² Закон о пољопривредним вишковима састојао се из четири дела. Први и најважнији за Југославију је била Глава I, јер је омогућавала продају (плаћање) пољопривредних вишкова у локалној валути земље купца. Друга глава, пак, регулисала је америчку помоћ иностранству у храни у случајевима катастрофа и непогода. На основу тог одељка Југославија је примала помоћ у пшеници за отклањање тешких последица суша и слабе жетве. Глава III се односила на пружање помоћи-поклона угроженим земаљама од приватних установа (као што је била CARE). Једино је Глава IV предвиђала искључиво плаћање

говали због укидања и овог последњег вида америчке помоћи Југославији из 50-их година, званичници из Београда су били свесни да боље решење од оног које су нудили представници САД-а није могућно нигде другде постићи. Наиме, ниједна друга држава осим САД-а није била спремна да извезе у Југославију тако велику количину пшенице и да је наплати путем дугорочног кредита (па макар се радило о доларском кредиту). Дугорочни кредити, као средство плаћања југословенских потраживања у иностранству, средином 60-их година постали су такође недоступни Југославији, без обзира на њена упорна настојања да у преговорима са представницима влада потенцијалних држава кредитора дође до њих. Стога је у Београду са великом дозом олакшања примљена вест о закључивању дуго ишчекиваног Споразума са САД-ом о пољопривредним вишковима, октобра 1964. Према том споразуму Југославији је гарантована испорука траженог контингента пшенице у вредности од 104,7 милиона долара, при чему се Југославија обавезује да 86,7 милиона плати у доларском износу, а преосталих 18 милиона у динарима. Америчка влада је одобрила плаћање ове суме путем врло повољног дугорочног кредита уз камату од 3,5%.³³

Други споразум Југославије и Сједињених Држава који је такође закључен у октобру, и који је био изузетно важан за стабилизацију економских прилика у Југославији, био је Споразум о извозу југословенског памучног текстила у САД. За Југославију је овај споразум био од посебне важности јер је извоз производа текстилне индустрије представљао важну ставку која је требало да ублажи огроман дефицит у југословенском трговинском билансу са САД-ом. После дугих и тешких преговора у Београду и Вашингтону, југословенска делегација је успела да избори да се укупан извоз текстила из Југославије повиси са износа од 9 милиона долара (на коме су инсистирали Американци), на укупни максимум од 15,1 милион долара, са сталним порастом од 5% годишње.³⁴

У склопу југословенских настојања да на Западу обезбеди преко потребну кредитну масу за финансирање својих развојних пројеката, битан моменат представљало је то што је 5. новембра коначно потписала Споразум о одштети за национализовану имовину америчких грађана у висини од 3,5 милиона долара. Наиме, југословенска влада је већ годинама била упозоравана да док не регулише своје дугове са западним државама, чланицама Међународне банке, не може очекивати позитивно решење својих кредитних захтева упућених тој институцији. Тим пре што је она била једина

робе у динарима. Она се током 50-их година није примењивала на Југославију. (Драган Богетић, *н. д.*, стр. 163).

³³ ДАСМИП, 1965, ПА, САД, ф-152, 48 530, Неке карактеристике економских односа између СФРЈ и САД 1964. и изгледи за 1965. годину.

³⁴ *Исто*, стр. 17–18.

држава којој је Међународна банка одобравала зајмове а да претходно није измирила ту своју међународну обавезу. Пошто је то питање сада решено, већ почетком децембра, Југославија је потписала Споразум са Међународном банком за обнову и развој о кредиту од 70 милиона долара, намењеном модернизацији југословенских железница. Будући да је новим америчким законом о помоћи иностранству за 1964/1965. годину укинута могућност добијања дугорочних и средњорочних кредита од америчке владе (осим у случају пољопривредних вишкова), Југославија је све више била упућена на ову светску финансијску институцију. Друга могућност били су кредити америчких приватних банака, до којих се могло доћи само уз гаранције америчке банке за извоз и увоз (Експорт-импорт банке). Те гаранције Ексим банка је могла дати само уз претходну сагласност америчког председника, тј. у случају да он процени да је то у „националном интересу САД“. У склопу овакве процедуре Ексим банка је током пролећа 1964. већ одобрила Југославији кредит од 15 милиона долара, а у септембру узела у разматрање југословенски захтев за издавањем гаранција за кредит од 9 милиона долара за куповину 40 дизел-електро локомотива. У новембру је с југословенске стране постављен захтев за још 21 милионом долара кредита за набавку опреме за другу фазу изградње азотаре у Панчеву, чиме се укупан износ кредита повисио на 45 милиона долара.³⁵

Поред тога што су Сједињене Државе представљале кључног кредитног партнера Југославије, оне су током 1964. задржале и улогу њеног важног трговинског партнера. Обим робне размене са САД-ом те године износио је 224,9 милиона долара (југословенски извоз у САД био је 51 милион долара, а увоз из САД-а 173 милиона долара), што је чинило 9,4% укупне југословенске трговинске размене са иностранством. На основу овог параметра САД је 1964. године заузимао друго место у југословенској размени са иностранством (одмах иза Италије).³⁶ Додуше, пада у очи да су главна ставка која је обезбедила овако високу позицију САД-а у југословенској спољној трговини – пољопривредни вишкови, односно пшеница. Они су били и главни извор алармантно великог негативног биланса

³⁵ Љубиша С. Адамовић, Џон Р. Лемпи, Расел О. Прикет, *Америчко-југословенски економски односи после другог светског рата*, Београд, 1990, стр. 101–105; Драган Богетић, *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961*, Београд, 2006, стр. 204–207; ДАСМИП, 1965, ПА, САД, ф-152, 48 530, Неке карактеристике економских односа између СФРЈ и САД 1964. и изгледи за 1965. годину, стр. 11–13.

³⁶ Југословенски извоз у Италију износио је 132 милиона долара, а увоз 174 милиона. Одмах после САД-а, по свом уделу у укупној трговинској размени Југославије са иностранством, били су СССР и СР Немачка (216 милиона и 193 милиона долара). Међутим, и СССР и Немачка су биле далеко испред САД-а када је реч о југословенском извозу. Док се извоз у САД 1964. свео на само 51 милион долара, он је достигао вредност од 116 милиона долара у размени са СССР-ом, а 80,4 милиона у размени са СР Немачком. (*Статистички годишњак СФРЈ*, 1966, година XIII, Београд, јул 1966).

Југославије у робној размени са САД-ом (122 милиона долара), који је озбиљно компликовао даљу економску сарадњу са том земљом. Иако је тај дебаланс донекле ублажен у односу на претходну годину (извоз се повећао за пет милиона долара, а увоз смањено за 13 милиона), проблем се није ни у ком случају могао сматрати решеним.³⁷

У склопу општег тренда побољшања југословенско-америчких односа крајем 1964. долази коначно и до прве посете једног високог америчког званичника Југославији током те године. Наиме, од 6. до 14. новембра, у Југославији је боравио председник Спољнополитичког комитета Сената Џејмс Фулбрајт, политичар познат по свом позитивном ставу према Југославији и по свом кооперативном наступу у Конгресу по питању пружања помоћи југословенској привреди. Формално, Фулбрајт је дошао у Београд због потписивања Споразума о културној и просветној сарадњи Југославије и САД-а. Радило се о споразуму који предвиђа размену студената, научника и професора из обеју земаља, финансирану динарским средствима којима располаже влада САД-а на основу продаје пољопривредних вишкова Југославији. За период од пет година на који се односи овај споразум, издвојен је износ од 600 милиона динара (два милиона долара). Будући да се на основу разних постојећих програма културно-просветна сарадња и раније развијала, важност овог споразума није била толико у квантитативном унапређењу ових садржаја колико у стварању институционалних услова и организованијем приступу тој проблематици.³⁸

Само Фулбрајтово присуствовање потписивању Споразума о културно-просветној сарадњи Југославије и САД-а било је од далеко мањег значаја него његови сусрети и разговори у Београду са високим југословенским функционерима. Пошто су Фулбрајт и помоћник америчког државног секретара задужен за питања Европе Вилијам Тајлер, који је заједно са њим допутовао, практично били највиши званичници САД-а који су током 1964. посетили Југославију, њихови контакти са Титом, Кочом Поповићем и Едвардом Кардељем били су прилика да се коначно кроз отворен разговор превладају бројне недоумице и неспоразуми који су оптерећивали односе Југославије и Сједињених Држава.

Посета угледног америчког сенатора Југославији привукла је пажњу светске јавности и дат јој је велики простор у светској штампи. Неуобичајено великом публицитету је допринела сигурно околност да је то био први случај да је сам Фулбрајт лично присуствовао свечаности потписивања споразума, који је иначе до тада закључен са 45 држава. Друга специфичност овог споразума који је по њему носио име („Фулбрајтов програм“) је у

³⁷ Исто.

³⁸ МИЈ, КПР, I-3-a/САД, Информација поводом пријема сенатора Fulbrighta, председника спољнополитичког одбора Сената САД, 14. новембра 1964.

томе што је то било први пут да се такав споразум закључује са једном социјалистичком земљом. Чињеница да је Фулбрајт кренуо у Југославију непосредно после окончања председничких избора у САД-у и убедљиве победе Џонсона над његовим ривалом Голдвотером додатно је давала на значају посети овог сенатора.³⁹

После разговора Фулбрајта са Владимиром Петровићем, председником Одбора за спољне послове и међународне односе Савезног већа Савезне скупштине, Едвардом Кардељем, председником Савезне скупштине, и Кочом Поповићем, министром иностраних послова, на самом крају боравка америчког сенатора у Југославији уследио је сусрет са Титом, 14. новембра. Тито је изразио задовољство што му се указала прилика да се сретне са Фулбрајтом и међу првима му честита на победи председника Џонсона на изборима „који су показали да амерички народ жели мир“, па ће „сада бити лакше решавати поједине међународне проблеме“ и обезбедити „бољу сарадњу у међународним односима и развијати политику мирољубиве коегзистенције“.⁴⁰ Иако је испољио наду да ће Џонсон наставити путем који је кренуо Кенеди, Тито је ипак скренуо пажњу Фулбрајту на „штетност“ Џонсонове политике у Конгу по престиж САД-а на ширем међународном плану, посебно у афро-азијском свету. „Даље вођење такве политике може да доведе до дуготрајних трзавица и грађанског рата... Са оваквом политиком се не може рачунати на резултате у Африци, а престиж САД ће трпети.“ На недавно одржаном самиту ванблоковских држава, америчка и белгијска подршка Чомбеовом режиму је оштро осуђена и оцењена као грубо мешање у унутрашње послове других држава. Пошто учеснице Каирског самита представљају половину чланства ОУН-а, Џонсон би морао више водити рачуна о избору својих савезника у Африци. Фулбрајт је скренуо пажњу Титу да Чомбе није савезник његове земље и да Сједињене Државе, за разлику од Белгије, немају никакве економске интересе у Конгу. „Као што је познато САД нису биле за долазак Чомбеа на власт у Леополдвил, нити су га подржавале. Дошао је, по свој прилици, на власт што је у руководству Конга постојао вакум.“⁴¹

Фулбрајт се интересовао за позадину политичких збивању у СССР-у, која су довела до смене Хрушчова. Рекао је да му је „лично жао што је дошло до оваквог поступка према Хрушчову... Штета је што је до уклањања дошло баш у време када су људи у свету, Конгрес САД, почели да схватају

³⁹ Исто, Посета сенатора Фулбрајта.

⁴⁰ Тито је полазио од отворених најава Џонсоновог ривала на изборима Голдвотера да ће оружаним путем разрешити драматичну ситуацију у Вијетнаму и тако обезбедити опстанак прозападно настројеног режима у Ханоју.

⁴¹ МИЈ, КПР, I-3-a/САД, Забелешка о разговору председника СФРЈ Јосипа Броза Тита са председником Спољнополитичког комитета Сената САД, James William Fulbright-ом, на Брду 14. новембра 1964.

идеје и личност Хрушчова“. Изразио је наду „да промене у совјетском руководству неће изазвати враћање на догматизам, на ексцесе сличним онима из Стаљиновог периода“. Тито је одбацио ову могућност и изнео своје уверење „да неће бити битних промена у политици совјетске владе“, односно да „совјетски руководиоци неће одступити од политичког курса Хрушчова“, „да Хрушчов није жртва кинеске политике, како се мисли у неким земљама“ и да се „варају сви они који мисле да ће Совјетски Савез ићи на уступке, на неке далекосежне компромисе, односно да ће капитулирати пред кинеским ставовима“. Да је то тако, Тито је, поред осталог, налазио потврду у чињеници да у политици СССР-а према Југославији није дошло ни до какве промене, што се сигурно не би могло десити у случају нормализације односа са Кином, с обзиром на отворено непријатељство кинеског руководства према Југославији. Прелазећи постепено на питање актуелних југословенско-совјетских односа и све израженији процес југословенско-совјетског приближавања, који очигледно у Вашингтону није налазио на добар пријем, Тито је изразио своје чуђење зашто се то тумачи „као одступање од познате концепције спољне политике“. Чинило му се да су „добри односи са совјетским руководством корисни и за односе Југославије са САД и западним земљама. Исто тако, добри односи са Сједињеним Државама су од користи и за односе Југославије са Совјетским Савезом и другим социјалистичким земљама. Таква политика је у ствари политика мирољубиве коегзистенције држава са различитим политичким системима. Такву политику ће Југославија и убудуће водити, ту промене нема.“ Тито је сматрао да је добро што су сада односи Југославије и САД-а постављени на „реалну основу“, што се пре две године коначно завршио период када је Југославија примала бесплатну помоћ од САД-а. „Таква помоћ данас Југославији више није потребна, а и када би била потребна не би била стимулативна. Југославија мора развијати сопствене могућности, равноправну сарадњу са Сједињеним Државама, као држава са државом, а да се истовремено према Југославији не врши дискриминација.“ Стално инсистирајући на равноправној сарадњи, без политичких концесија, Тито је указивао на потребу да се југословенско-амерички односи заснивају на обострано прихватљивој политичкој платформи која би тим односима давала некакву „стабилност и дугорочност“. Овакво становиште чинило се Фулбрајту разумним и прихватљивим. Тим пре што је за Фулбрајта посебно повољну околност представљало то што „Југославија има јединствен положај у свету, с обзиром да има добре односе како са источним тако и западним земљама, па је у могућности да помогне обема странама“. У таквој ситуацији било би пожељно „да Југославија, када су у питању Сједињене Државе, не критикује само америчку политику када се са њом не слаже, већ и да каже коју добру реч када влада САД предузме нешто што је и по њеној оцени конструктивно“. Тито је ову сугестију позитивно примио, схватајући

је као посредно признање југословенског престижа у свету. Прихватајући срдачан тон разговора који је форсирао Фулбрајт, још једном је поновио колико му је било драго када је чуо за Џонсонову победу на изборима. Ту победу је окарактерисао као нешто „што ће бити од користи како за Сједињене Државе тако и за цео свет“. На крају разговора изразио је своју жељу да председник Џонсон посети Југославију током идуће године и да кроз директан разговор двојица државника размотре сва питања важна за даље унапређење југословенско-америчке сарадње. Фулбрајт је обећао да ће пренети ову поруку Џонсону и у шали додао да ће га сигурно убедити када му опише прелепе Брионе, при чему ће настојати да га убеди да и њега поведе са собом, како би још једном имао прилику да ужива у лепотама тог амбијента.⁴²

После срдачног растанка, двојица саговорника су с пуно оптимизма сагледавала даљу перспективу југословенско-америчких односа. Постојали су сви изгледи за скорашњи сусрет Тита са Џонсоном и покретање нових иницијатива у правцу унапређења билатералне сарадње. Али у духу већ устаљене законитости која је двала тон односима двеју држава, после сваког успона следио је неминовно пад. Почетак Вијетнамског рата током наредне године допринео је томе да Џонсон никада не посети Југославију, а југословенско-амерички односи постепено поново уђу у фазу стагнације, па и својеврсне кризе.

Summary

The International Situation of Yugoslavia at the Times of the First Foreign Policy Actions of the Johnson Administration

Key words: *Yugoslavia, USA, President Johnson, bilateral relations*

John Kennedy's exit from the world stage after the assassination in Dallas and setting-up of the new American administration headed by president Johnson put in doubt the longevity of principles on which the platform of Yugoslav-American relations was based, which got its final shape only after protracted mutual endeavors after Tito's visit to Washington in October 1963.

The unwillingness of Yugoslav officials to tackle more aggressively the problem of further improvement of cooperation with USA led to the conservation of relations between Belgrade and Washington which were without conflicts, but

⁴² Исто.

cool. Such state of affairs was much more damaging Yugoslav than American interests. It weakened Yugoslavia's international position and rendered consolidation of its inner economic situation more difficult. Regardless of unhidden ideological animosities, Tito and his collaborators had to give priority to pragmatic orders of the day of Yugoslavia's economic development. Many initiatives of Belgrade for improvement of relations with USA were inspired by this consideration. They met with favourable response in Washington, since in late 1964 a number of events took place which reawakened the interest of the United States in closer cooperation and contacts with the Yugoslav leadership. Namely, within a week in October the Conference of Heads of State of the Block-Free Countries ended in Cairo, the first Chinese A-bomb was exploded and the leader of the Soviet Communists Nikita Khrushchev was suddenly deposed. All three events could be in some connection with the danger of the increase of Chinese influence on the world stage. The Chinese doctrine of inevitable clash of countries with different systems was propagated at the Cairo summit by some influential statesmen from developing countries. The unsaddling of Khrushchev was construed in the West as an attempt of the Soviet leadership to normalize relations with Beijing officials, and the fact that the Chinese A-bomb was tested only one day after that removal, seemed as a much too curious a coincidence.

Since Tito had imposed himself as one of the main opponents of pro-Chinese attitudes at the non-aligned summit, but also since it was exactly him who was able, after the plain crash at mount Avala in which legendary Soviet generals Zhdanov and Biryuzov had been killed, to be among the first statesmen to learn about the background of stormy events in Moscow – the interest of the Johnson administration in urgent and frequent contacts with the Yugoslav leadership was rekindled. This U-turn contributed to temporary improvement of the Yugoslav-American relations and to the increased cooperativeness of USA in matters of economic and financial support for the stabilization of the Yugoslav economic system.

MICKEY MOUSE IN A SOCIALIST COUNTRY OR THE YUGOSLAV YOUTH LOOKING THROUGH THE WESTERN WINDOW

Dr Zoran JANJETOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

ABSTRACT: The paper deals with the United States of America as seen in the Yugoslav youth magazine „Politikin Zabavnik“ between 1952 and 1991, i.e. during the existence of the socialist Yugoslavia.

Key words: *Politikin zabavnik, USA, cultural influence*

„Politikin Zabavnik“ was the leading Yugoslav youth magazine. It was published by the largest Serbian and at the same time largest Yugoslav newspaper publishing house, „Politika“. It was started already before the WWII, on February 28, 1939, and was published until the German attack on Yugoslavia in April 1941. It was meant to be a youth magazine which would publish interesting stories, novels, notes, educational materials and to be sure, comics.¹ Although it targeted above all the young readership, it was by no means only meant for kids: indeed it's ambition was to become an entertainment and educational magazine for the whole family. Already at that time it was heavily suffused with American, particularly Disney's, comics.² Part of other materials were also taken over from American sources.³ Already in those days the impact of American popular culture was beginning to be felt in Yugoslavia. Being distant and disinterested in the

¹ Vasa Pavković, *Naš slatki strip*, Beograd (Narodna knjiga, Alfa) 2003, p. 109.

² Ž. Bogdanović, *Posle 50 godina: Junaci mnogih generacija, Politikin zabavnik* (henceforth: PZ), 1941, March 10, 1989, pp. 14–15.

³ Zoran Janjetović, *Ad usum delfini: istorijske teme u „Politikinom zabavniku“ 1952–1991*, in: *Petničke sveske*, 62, 2007, p. 237; Pavković, p. 109–110.

region, America, unlike the contending European powers (France, Great Britain, Germany, Soviet Union) was not politically disputed which made acceptance of its popular culture easier.⁴ Nevertheless, its hay-days would come only after WWII.

WWII in Yugoslavia ended with the victory of Tito's partisans, led by the Communist Party of Yugoslavia. All segments of life under the new regime began to develop along the Soviet lines. The same was true of culture,⁵ which fell completely under the Soviet influence.⁶ However, Tito, a self-assertive communist dictator in his own right, was loath to remain a Stalin's pawn, so the first great split in the communist camp occurred in 1948 when Stalin tried to bring Yugoslavia to book on her too independent foreign policy in the Balkans.⁷ At first this did not affect the domestic policy of the Yugoslav communist regime. Indeed, in the beginning of the conflict, it became even more stringent, as an attempt to prove to other communist parties the Yugoslav Communists' orthodoxy. However, this phase was brief and after some three or four years more liberal tendencies in culture began to make themselves manifest.⁸ Although they were by no means aimed at relinquishing the „socialist values“ in the field of culture, reliance on the West for financial and military aid was coupled with an increasing cultural

⁴ On the eve of the WWII, two rivaling political blocs in Europe (Germany and Italy on the one, and France and Britain on the other side) were wooing Yugoslavia for their respective camps. After having been a de facto ally of France in 1920s, Yugoslavia started increasingly strengthening economic ties with Germany after France failed to help her out of economic difficulties during the Great Depression. With the weakening of the French influence and the rise of Germany on the European continent, economic ties were increasingly coupled with political rapprochement between Yugoslavia and the Third Reich. However, when WWII broke out, Yugoslavia tried to keep equidistance to both belligerent blocs. The Soviet Union loomed in the distance, aiding the local Communists, but its political and economic connections with the Third Reich and staunch anti-communism of the Yugoslav regime prevented closer ties with the first socialist country. (Cf. Jakob B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*, New York, London 1963)

⁵ Cf. Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd (Nolit) 1989; Predrag J. Marković, *Od socijalističkog realizma do socijalističkog estetizma: čudnovati razvoj estetske ideologije jugoslovenskih komunista*, in: *Idem, Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Beograd (Službeni glasnik) 2007, 42–43; Branka Doknić, *Sovjetizacija i desovjetizacija jugoslovenske kulturne politike*, in: *Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola Tito–Staljin*, Beograd (Arhiv Srbije i Crne Gore) 2007, 109–112.

⁶ Thus for instance, out of 78 films imported during 1945, 50 came from the Soviet Union. The same trend continued in the following three years. Almost 80% of the books translated between 1945 and 1948 were translated from Russian. (Doknić, p. 111.) According to another statistics, 539 books were translated from Russian, as opposed to 247 from other languages between May 1945 and July 1949. (Arhiv Srbije i Crne Gore (henceforth: AJ – in keeping with the decades-long used name Arhiv Jugoslavije (Archives of Yugoslavia) (which will probably be its name again). F. 507, f. 24.)

⁷ *Yugoslav-Soviet Conflict 1948*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1999; *Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola Tito–Staljin*, Beograd (Arhiv Srbije i Crne Gore) 2007; Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, London (Pimlico) 2007, pp. 139–145.

⁸ Dimić, pp. 246–263; Doknić, pp. 114–117; Marković, pp. 43–44.

import from the West.⁹ As for the Yugoslavs, at that time they were starved for Western and particularly American cultural products, especially in the field of pop-culture.¹⁰

Under such changed political circumstances and milder cultural climate, the reappearance of „Politikin Zabavnik“ became possible.¹¹ Like its pre-war predecessor it had the same educational goals: it wanted to supply the pupils with additional information about various subjects and to entertain them at the same time. It targeted not only the young in the upper grades of primary schools (in Yugoslavia that meant ages 13-14) and in secondary schools (age 15-19), but also their parents and grandparents.¹² It was published in Cyrillic alphabet and, judging by the letters to the editor, it was therefore more widely read in Eastern parts of the country where Cyrillic is mainly used (Serbia, Montenegro, Macedonia and Bosnia-Herzegovina). However, it also had readers in Western parts of the country, and it would eventually get its versions in Latin alphabet and in the Slovenian language too.¹³ Its great advantage over other youth magazines

⁹ This was also encouraged by the Western countries themselves. Thus the USA sponsored translation of 42 American books in Yugoslavia between 1952 and 1956. (Marković, p. 44.) Already in 1953 some communist officials complained that too many worthless American books were being translated – for commercial reasons. (Opšta karakteristika za planove izdavačke delatnosti za 1954. godinu, 1953. AJ, F. 507, VI/2 (k. 37)). There were complaints in 1952 that all publishing houses were publishing Hemingway (Zapisnik sa sastanka, Belgrade, March 5, 1952. AJ, f. 507, VIII, II/2 B (k. 4)), or Broomfield, the latter being labeled as „typical kitsch“. (Stenografske beleške sa sednice Ideološke komisije pri CK SKJ, Belgrade, May 8/9, 1956. AJ, AJ, f. 507, VIII, II/2 B (k. 5)). Yugoslavia was able to import American films at reduced prices through a scheme of „Technical Aid“ since 1951. However, the films thus obtained were not always those the Yugoslav authorities would have liked to show its audience. The US Information Agency didn't want to allow the Yugoslavs to buy films critical of American society. (Američki film na našem repertoaru, [1957]; Zaključci i predlozi grupe koja je radila na obradi problema filma, 1957. AJ, f. 507, VIII, II/4 A (k. 21)) Whereas only two American films were shown in Yugoslavia in 1947, the number gradually increased in the next years. In 1948 there were 17; 41 were shown in 1949, 61 in 1950, 102 in 1951, 134 in 1952, and 156 by mid-1953. (Ekspolatacija stranih filmova, AJ, F. 405, f. S-16.) The same trend continued until early 1960s when it was halted for a while. From 1958 through September 1963, 265 American, 142 Soviet, 141 Italian, 138 French, 59 British and 181 other films were imported. (Uporedni pregled uvoza dugometražnih filmova po godinama i zemljama uvoza [1963], AJ, 405, f. S-5.) On Western and particularly American economic aid in late 1940s and early 1950s cf. Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi (John R. Lempe), Rasel O Priket (Russel O. Prickett), Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata, Beograd (Radnička štampa) 1990, pp. 33–53.

¹⁰ Goran Tribuson, Rani dani. Kako smo odrastali uz filmove i televiziju, Zrenjanin (Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“)[2002], pp. 9, 11, 13, 15; Siniša Škarica, Kad je rock bio mlad. Priča s istočne strane, Zagreb (VBZ) 2005, pp.20, 24, 34.) As Škarica put it: „In the post-war times America seemed to us like a young and seductive teacher with whom more or less all pupils secretly and hopelessly fell in love.“ (Ibid., p. 34)

¹¹ The first number of the new series appeared on January 5, 1952.

¹² The magazine's advertising motto was: „for all between 7 and 77 years of age“.

¹³ „Politikin Zabavnik“ started appearing in Latin script on April 30, 1971, and in the Slovenian language on September 14, 1973. (Pavle Tokin, Jubilej „Politikinog Zabavnika“: Bilo je 34.988 kumova, PZ, 1417, February 23, 1979, p. 5.)

was that it was backed by the largest newspaper in the country, „Politika“, which was at the same time (together with the official newspaper of the Communist Party, „Borba“) the newspaper which had a directive role in Yugoslav journalism: „Politika’s“ tack and choice of subjects were mandatory for all other newspapers in the country. It and its various magazines also had the broadest distribution possibilities. Therefore „Politikin Zabavnik“ also had a broad circulation: it started with 100.000 copies in 1952, to reach 180.000 in 1964 and 230.000 in early 1970s, and as much as 300.000 in 1973.¹⁴ Due to Yugoslavia’s economic difficulties its circulation fell to some 200.000 copies in 1980s, which was nevertheless a respectable figure.¹⁵

From the very beginning „Politikin Zabavnik“ was conceived as a magazine that would cover a wide range of subjects: from sciences to technology, medicine, geography, arts and history. To be sure, there were numerous stories, novels in installments and comics which made up the entertainment section of the magazine. Publication of comics was a clear sign of changed times: from 1946 to 1950 they had been practically banned in Yugoslavia. They started reappearing bashfully first in youth magazines.¹⁶ However, although the comics were quite popular with broad reading public, their reappearance didn’t pass unopposed. Even years later, they were still frowned upon by a large segment of the communist cultural and political establishment.¹⁷ Texts published in „Politikin Za-

¹⁴ When considering the magazine’s circulation, one should keep in mind that Yugoslavia had 18.214.000 inhabitants in 1959, 20.209.000 in 1969 and 22.344.000 in 1980, and that 21% of the population was still illiterate in 1961 and 15.1% in 1971. (Cf. Statistički kalendar Jugoslavije 1981, Beograd (Savezni zavod za statistiku) 1981, pp. 33, 39.)

¹⁵ Janjetović, pp. 237–238.

¹⁶ Veljko Krulčić, Hrvatski poslijeratni strip, Pula (Istarska naklada) 1984, p. 9. According to Krulčić, the ban was triggered off by the article „Crnoberzijanska erzac-roba“ (he doesn’t adduce the title and the contents), published in the paper of the Communist Party „Borba“ on January 5 1946, pp. 2–3. The article vilifies comics as trash and spiritual poison made for commercial reasons. Comics are presented as unable to convey higher feelings and deeper thoughts, making people dumb and corrupting the language. The text has also an anti-American tinge. Although most of the article is so inimical toward comics, it nevertheless praises Walt Disney as a true artist and his comics as conducive to children’s development.

¹⁷ Zapisnik sa savetovanja sa sekretarima i organizacionim sekretarima Republičke konferencije i drugovima zaduženim za agitaciju i propagandu, Belgrade October 2, 1951. Istorijski arhiv Beograda (henceforth: IAB), Savez komunista Srbije, Organizacija Saveza komunista Beograda, Gradski komitet Beograd, 147; Zapisnik sa sastanka Uprave za agitaciju i propagandu CK KPJ, Belgrade, September 25, 1951; AJ, f. 507, VIII, II/2 B (k. 4.); Informacija o dečjoj literaturi i štampi, 1951, AJ, f. 507, VI/2 (k. 37.); Stenografski zapisnik sa proširene sjednice Gradskog komiteta Saveza komunista Zagreba, October 13, 1963, Hrvatski državni arhiv (henceforth: HDA), 1220, 8.3/82; Izvršni odbor Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, Mišljenja učesnika sastanka o problemima štampe za djecu, Zagreb, December 9, 1963, HDA, 1220, 8.75/285. It is interesting that bourgeois nationalists from the inter-war period also fulminated against comics, demanding that they be banned. (Cf. Strip, roman u slikama, Narodna odbrana, 27, July 7, 1935.)

bavnik“ varied from short notes of just a couple of lines, to longer articles which covered half a page (of newspaper format, in which the magazine was appearing until January 1, 1968), or several pages in 1970s and 1980s. For that reason it would be practically impossible to give the exact number of texts and articles published in the magazine during this period, although, as will be seen shortly, we tried to make a kind of statistics which would enable us to draw conclusions.

Despite repeated endeavors of the editors, throughout the magazine's existence in the socialist times, the bulk of its materials came from the West.¹⁸ This was almost completely so when comics were in question.¹⁹ Indeed, except for very few Yugoslav comics which occasionally appeared,²⁰ all other comics were western-made. Apart from good quality British, French, Belgian, Spanish²¹ and Italian ones, most of the comics were American. Prominent among them were Disney's comics like Mickey Mouse, Donald Duck (which were staples) and many others.²² In a way, Disney's characters became a kind of trade-mark

¹⁸ Janjetović, p. 239. „Politikin Zabavnik“ was in no way the sole culprit. Indeed, the communist officials complained as early as 1949 that the entertainment materials in the Yugoslav press came almost exclusively from the West. (Neka pitanja sadržine i karaktera ilustrovanih listova zajednička za sve, January to March 1949. AJ, F. 507, f. VIII, VI/1 (k. 36)). This was also true in 1954 when the officials complained about the reliance on Western news agencies for supplying the Yugoslav press with various interesting, non-political, items. (O nekim pojavama u našoj štampi, AJ, f. 507, VIII, II/5 (k. 26)). This didn't change four years later (Analiza idejnih problema i problemi u oblasti kulture i umetnosti, Belgrade, February 21, 1958. AJ, f. 507, VIII, VI/2 (k. 37)), and the situation was pretty much the same in the 1960s. (O nekim vidovima stranog uticaja u našoj zemlji, Belgrade, June 20, 1962. AJ, f. 507, VIII, II/2 B (k. 10); Stenografske beleške sa sednice Komisije CK SKJ za idejna i društvena pitanja obrazovanja, nauke i kulture, Belgrade, May 26, 1967. AJ, f. 507, VIII, II/2 B (k. 18)). Unfortunately, there are no archival sources available for later periods, but judging by the contents of „Politikin Zabavnik“ and other magazines, there were no major changes in that respect. In mid-1975 the publishing board of „Politikin Zabavnik“ demanded of its editors that the bulk of the texts published in the magazine be of Yugoslav origin. (Godišnji izveštaj izdavačkog saveta „Politikinog zabavnika“, Politikin Zabavnik (henceforth: PZ), 1222, May 30, 1975, p. 31.) To be sure, „Zabavnik“ tried to bring in more Yugoslav items, particularly about Tito and the partisans in 1970s, but they remained a minority. The attempt was in keeping with the increased ideological orthodoxy and rigidity in 1970s.

¹⁹ Pavković, *Ibid.*, p. 110. In the very beginning of its existence „Politikin Zabavnik“ tried to encourage the Yugoslav comic-production by organizing a competition with prizes. (Poziv na saradnju, PZ, 7, February 16, 1952, p. 5.) Much later, it was tried again, this time not so much for ideological as for financial reasons: Yugoslav comics were encouraged so as to reduce the import of expensive foreign ones. (Održana sednica izdavačkog saveta »Politikinog zabavnika«, PZ, 1597, August 13, 1982, p. 7)

²⁰ It is interesting that one of them, by Mumić and Jović, had an American topic: the great fire in Chicago in 1871. (PZ, 1633, April 15, 1983, pp. 29–34.)

²¹ The fact that Spain was run by the „Fascist“ Franco, was no hindrance to publishing excellent Spanish comics from time to time.

²² The first number had a Mickey Mouse comic on its front page and Hiawatha and Pluto on the third. (PZ, 1, January 5, 1952.) Almost all major American comics were published in the magazine during 1952–1991 period.

of „Politikin Zabavnik“, and a small picture of Donald Duck selling newspapers featured on every front-page since 1970s. In that way Disney's characters made a most durable visual impact on the readers. But the presence of Disney-products was not confined to comics alone. In fact „Politikin Zabavnik“ regularly featured articles about Walt Disney, his films, characters, Disneyland and his company.²³ Larger number of these articles appeared in 1970s and particularly in 1980s. Walt Disney's political convictions which were not to the Yugoslav regime's liking, were quietly disregarded. Disney's characters appeared not only as comics or subjects of articles, but also in advertisements for numerous picture books featuring these characters or produced by the Disney company. Such advertisements were particularly frequent in 1970s. Another prominent visual feature of the magazine was Ripley's „Believe it or not“ which was also stock-in-trade from 1959.

In this way we have already touched upon the main items which spread American soft power, i.e. texts themselves. It has already been said that it would be practically impossible to come up an accurate statistics of all texts published in the magazine. However, this author made an attempt of making a rough survey of all articles with American topics longer than ordinary short notes. Between 1952 and mid-1991 (when Yugoslavia broke up) 2016 such items appeared ranging from larger notes to several pages of text and photos. As opposed to that, only such 412 items were published dealing with America's Cold War rival, the Soviet Union. The largest number of texts dealing with American topics, a little less than 800, could be labeled miscellanea. These were articles and shorter texts with all sorts of topics, ranging from inventions and discoveries by American scientists, to funny or unusual phenomena and habits in America. Most of them, particularly since 1960s were illustrated either by photographs or illustrations made by the

²³ Zemlja dečjih snova, PZ, 315, January 11, 1958, p. 7; Kako je sniman Diznjev film Peri, PZ, 348, August 30, 1958, p. 9; Miki Maus ima 40 godina, PZ 892, January 31, 1969, p. 10; Veoma bogata mačka: o novom filmu Diznija, PZ, 1007, April 16, 1971, p. 10; Svet Diznijeve mašte: miš koji je sagrađio carstvo, PZ, 1396, September 29, 1978, pp. 12–13; Volt Dizni u zemlji čuda, PZ, 1594, July 16, 1982, pp. 4–5; Pero Zlatar, 54. rođendan Miki Mause: najslavniji miš na svetu, PZ, 1601, September 3, 1982, pp. 4–5; Mina Ilić, Slavni prodavac „Politikinog zabavnika“ Paja Patak proslavio je pedeseti rođendan: uobražen, lenj i svima drag, PZ, 1719, December 7, 1984, pp. 4–5; Dušan Simić, Buna u kraljevstvu čarolija, PZ, 1719, December 7, 1984, p. 5; Pero Zlatar, Diznilendu je 30 godina: Zemlja u kojoj su svi deca, PZ, 1733, March 15, 1985, pp. 40–41; Aleksandar Žikić, Velikani stripa: otac najbogatijeg patka, PZ, 1788, April 4, 1986, p. 16; VES, Pre 50 godina Miki Maus se slušao, gledao, jeo, čitao...: Za dobro jutro i laku noć, PZ, 1744, May 31, 1985, pp. 6–7; M. Ilić, „Politikin zabavnik“ u najvećoj fabrici snova: šta bi rekao Dizni, PZ, 1907, July 15, 1988, pp. 12–13; Umetnost Volta Diznija, PZ, 1933, January 13, 1989, p. 46; S. Jovanović, Bajka u našim bioskopima: Najslavnija sirena na svetu, PZ, 2035, december 28, 1990, pp. 6–7. As we have seen, in its anti-comics article from early 1946, „Borba“ made Disney's comics an exception. On the other hand, Božo Novak claimed at a meeting in December 1963, the Americans had utilized Disney as the spearhead of their propaganda. (Izvršni odbor Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, Mišljenje učesnika sastanka o problemima štampe za djecu, Zagreb, December 9, 1963, HDA, 1220, 8.75/285.)

magazine's illustrators. As with almost all texts published in the „Politikin Zabavnik“, the sources of the texts were not revealed, except for rare instances when they were signed by some of the magazine's staff. Another exception were short stories by well-known American authors, among whom Ray Bradbury was one of the most often published in the magazine's science-fiction section.

Another very large group of texts dealt with the history of the USA – 460 – being practically 10% of all historical items published in 1952-1991 period.²⁴ As in most historical texts, they usually did not deal with great historical events or personages, but much more often with „small people“ in various historical situations. In other words, they dealt with (personal) events and adventures, rather than with processes and phenomena. This was more attuned to the journalist style of writing and the age of the bulk of the magazine's readers.²⁵ Among the items about American history, 196 dealt with WWII – which was in keeping with the general trend of historical items among which 1394 dealt with WWII.²⁶ 30 articles had topics from the American Civil War.

In a way historically tinged were also the items about Wild West, which were loved by the Yugoslav public.²⁷ As many as 323 texts dealing with various Wild West topics were published between 1952 and 1991. Large part of them were stories about the well-known heroes and anti-heroes of the Wild West. Many were stories about unknown characters and the lack of designation of sources from which they had been taken over prevents us from verifying their authenticity.

However, during this long period, several articles were published which demythologized Wild West and its heroes – above all the legendary cowboys. Six articles try to demolish the cowboy myth as created by Hollywood. They depicted them as rough, dirty, uneducated, hard-working and poor, and eventually socially not very important group of people who were mostly active between 1860 and 1880 when their trade was dealt a death blow by the development of railroads.²⁸ The persistence and relative frequency with which such articles appeared can be explained by two diverging reasons. On the one hand, there was the interest of the readers to learn „how it really was“; on the other, there was probably the wish of the powers-that-be to tone down the enthusiasm and admiration innumerable

²⁴ There were 4.576 historical items, 1.109 dealing with the history of one or several Yugoslav peoples (Serbs, Croats, Slovenes, Macedonians, Bosnians).

²⁵ Janjetović, *Ibid.*, p. 239.

²⁶ American articles not included. Among the rest, 657 items dealt with WWII in Yugoslavia.

²⁷ Tribuson, pp. 13–14.

²⁸ *Divlji zapad – istina i mit*, PZ, 142, September 18, 1954, p. 3; *Istina i priče o kaubojsima*, PZ, 463, November 12, 1960, p. 10; *Junaci Divljeg zapada*, PZ, 808, June 24, 1967, p. 4; M. Todorović, *Gradovi iz „kaubojskih filmova“: Doći i preživeti*, PZ, 1677, February 17, 1984, pp. 6–7; *Ispravljač opšteprihvaćenih zabluda: Kauboji*, PZ, 1773, December 20, 1985, p. 3; S.S., *Kauboji – kakvi su stvarno bili: Dok su kravari jahali*, PZ, 1988, February 2, 1990, pp. 4–6.

horse operas had awoken among the Yugoslav youth, and to weaken in that way the impact of American soft power. However, by depicting cowboys in not very flattering true light, as *de facto* members of the working classes, the powers-that-be were inadvertently undermining their own ideology and world-view: if these members of the proletariat were so uncouth and illiterate, how could the class to which they belonged have been the most progressive one? It would be interesting to learn if some of the (young) readers had asked themselves the same question. One article which appeared in 1987 demythologized also American soldiers who also often featured in cowboy films. Their life was also depicted as very hard and they themselves as very poor and dirty.²⁹

It is interesting to note that two articles published within ten years depicted a real, albeit a minor historical event – the so-called Hoodoo-War between German settlers in Texas and bandits (supported by the local farmers) in 1870s.³⁰ Two articles were also devoted to a real hero of the Wild West and one of its symbols, Davy Crockett.³¹

The same degree of historical truth one finds in articles about the North-American Indians. These were also fairly numerous – 91. A large number of them were just Indian stories comparable with cowboy stories. Just like the latter, most of them were anonymous. Among the texts about Indians there were ten which depicted their history and their present situation in particularly bleak terms. The wish to dismantle Hollywood myths is also present in most of them: the Indians are depicted not as savages who were after plunder and white men's scalps, but as basically peace-loving people forced to fight for their freedom and survival. The treatment they received at the hands of the US government and the Army is clearly condemned as inhuman and their situation at the time of writing was painted in the darkest colors: they were shown as stripped of their land, their rights, of educational and work opportunities, a prey to alcoholism and extreme poverty.³²

²⁹ Milenko Todorović, „Plave bluže“ – istina i zablude: za 16 dolara i hranu, PZ, 1859, August 14, 1985, pp. 12–13.

³⁰ A.R., Rat kauboja s Rajne, PZ, 1357, December 30, 1977, pp. 20–21; D. Brandon, Kako su Nemci postali Amerikanci, PZ, 1859, August 14, 1987, pp. 36–37.

³¹ Kako su nastale SAD: Pobjeda poraženih, PZ, 1291, September 24, 1976, p. 16; D. Brandon, S nožem u Kongres, PZ, 1789, April 11, 1986, pp. 38–39.

³² Crvenokošci pored televizora, PZ, 468, December 17, 1960, p. 2; Labudova pesma indijanske slobode, PZ, 714, September 4, 1965, p. 4; Veliki Losos osvaja ratni brod, PZ, 827, November 4, 1967, p. 11; Branka Ivanović, O sadašnjim Apačima, PZ, 1057, March 31, 1972, pp. 4–5; Ratničke igre za šaku sitniša, PZ, 1253, January 2, 1976, pp. 26–27; M.I., Indijanci u borbi za opstanak: Blago zamlje Navaho, PZ, 1359, January 13, 1978, p. 21; Poslednji dani Divljeg zapada: poverilac mrtvih indijanaca, PZ, 1367, March 10, 1978, pp. 16–17; M. Todorović, Indijanci iz „kaubojskih filmova“: Ja sam rekao haug!, PZ, 1641, June 10, 1983, pp. 48–49; Milenko Todorović, Gospodari indijanskih duša: Generali, utemeljivači, istrebljivači, PZ, 1831, January

There were also other texts showing the seamy side of American life. Among the problems most often targeted by „Politikin Zabavnik“ were racism,³³ crime,³⁴ drugs³⁵ and murky activities of the CIA.³⁶ In some others, the topics like American ignorance of geography,³⁷ the ideological dislike of American establishment of Charley Chaplin³⁸ or covert Anti-Semitism are dealt with.³⁹ In mid-sixties an extremely critical article about New York City was published, depicting it as the dirtiest city in the world, full of poor neighborhoods, alcohol and drug addicts, lunatics and crime.⁴⁰

This last-mentioned article contrasts starkly with a series of articles about various American cities published in 1980s, which, although they don't gloss over their shortcomings, present these cities in generally favourable light, tickling the readers' curiosity to visit them.⁴¹ This goes to even greater degree for a

30, 1987, pp. 4–5; S.K., Šta hoće današnji indijanci: Druga bitka kod Ranjenog kolena, PZ, 1858, August 7, 1987, pp. 8–9.

³³ Čovek i tri bombe, PZ, 468, December 17, 1960, p. 4; Crnci u SAD, PZ, 691, March 27, 1965, p. 2; Doktor koji je lečio od mržnje, PZ, 851, April 20, 1968, p. 5 (about M.L. King); Tajna teroristička organizacija, PZ, 1893, April 8, 1988, pp. 47–48 (about Ku Klux Klan).

³⁴ Boni i Klajd, priča stara 30 godina, PZ, 851, April 20, 1968, p. 26; D.B., Čovek bez morala: privatni detektiv, PZ, 911, June 13, 1969, p. 10; Prsti u novčaniku, PZ, 1130, August 24, 1973, pp. 44–45; Strašna noć u zalivu, PZ, 1210, March 7, 1975, pp. 20–21; T.M., Snajper na prozoru, PZ, 1290, September 17, 1976, p. 20; Krvavo proleće Koza nostre: Ko će postati Kum?, PZ, 1336, August 5, 1977, p. 20; M.K., Naličje američke pravde, PZ, 1351, November 18, 1977, pp. 10–11; D.P., Bestseller i podzemlje: Kum džepne knjige, PZ, 1462, January 4, 1980, pp. 6–7; M.I., Mafijaški raj: Ko pere prljave pare, PZ, 1484, June 6, 1980, pp. 16–17; M.I., Florida – raj za krijumčare: Kolumbijska veza, PZ, 1531, May 1, 1981, pp. 44–45; Z.J., Kad je Al Kapone vladao Čikagom: Grad bez kontrole, PZ, 1929, December 16, 1988, pp. 8–9.

³⁵ Ringo Star, PZ, 1233, August 15, 1975, p. 26; Pre 50 godina: Zaseda za Boni i Klajd, PZ, 1716, November 16, 1984, p. 39; D. Gregorić, Nova droga „broj jedan“ u Americi: Dete đavolje koke – Krak, PZ, 1825, December 19, 1986, pp. 11–12.

³⁶ Ubijte se molim, PZ, 1578, March 26, 1982, p. 58; Dejan Lučić, Politika prljavih ruku: Smrtonosna pasta za zube, PZ, 1831, January 30, 1987, pp. 38–39; Dejan Lučić, Če Gevarin put u legendu: Prenesi pozdrav Pepiju, PZ, 1832, February 6, 1987, pp. 4–5.

³⁷ Izgubljeni na planeti Zemlji, PZ, 1941, March 10, 1989, p. 11.

³⁸ Holivud u vosku, PZ, 565, October 27, 1962, p. 2.

³⁹ Zanimljiva imena: A kako ste se ranije zvali?, PZ, 1525, March 20, 1981, p. 13. The article deals with the change of Jewish and other „foreign“ names by various stars of show business.

⁴⁰ Grad bez starosedelaca, PZ, 730, December 25, 1965, p. 5.

⁴¹ Milča Manevska, Istorija i sadašnjost: Grad s pedigreeom – Čarlston, PZ, 1550, September 11, 1981, pp. 10–11; M. Todorović, Čikago – grad sa najburnijim razvitkom: Vatromet u garaži, PZ, 1556, October 23, 1981, pp. 10–11; M.K., Grad preteranosti: Nafta, zlato, revolveri, PZ, 1671, December 30, 1983, pp. 42–43 (about Dallas); M. Krstulović, Njujork, Njujork: Džinovska ljudolovka, PZ, 1515, January 9, 1981, pp. 26–27; M.M., Aspen – grad duhova i blagostanja: Pepeljuga u Koloradu, PZ, 1692, June 1, 1984, pp. 40–41; Dijego Varagić, Amerikanci mu tepaju Frisko: Požar ugašen šampanjcem, PZ, 1705, August 31, 1984, pp. 36–37; V. Milićević, I to je Amerika: Južnjačke tvrde glave, PZ, 1778, January 24, 1986, pp. 4–6 (about Louisiana and New Orleans); Miloš Vasić, Ko bdi nad Njujorkom: Policajci čuvaju jabuku od crva, PZ, 1755,

number of articles about big American universities, which were published as part of the series about great universities of the world. They are also predominantly written with admiration, with only occasional hints at the flip side, such as alleged haughtiness and aloofness of Americans at Berkeley or mentioning of 26 million illiterate and 46 million semi-illiterate Americans in the article about Austin.⁴² Similar data, complemented with information about racial and class differences in education and poor reading habits of American kids are given in an article about school attendance in the USA from 1985.⁴³

Not only many cities, but several other tourist-sites were also described in „Politikin Zabavnik“: Niagara Falls,⁴⁴ the Crazy Horse monument by Zilkovsky,⁴⁵ Hollywood,⁴⁶ Metropolitan Opera in New York City,⁴⁷ the building of Congress on Capitol Hill,⁴⁸ Empire State Building,⁴⁹ the Pentagon,⁵⁰ Broadway on Manhattan,⁵¹ Washington Memorial,⁵² the Library of Congress,⁵³ White Hou-

August 16, 1985, pp. 6–7 (an affirmative article about New York Police Department); M.I. Š., Las Vegas, prestonica igara na sreću: Krojač u kockarnici, PZ, October 10, 1986, pp. 38–39; S. Ivanović, Kad je zgrada kao četiri „Beograđanke“: Dobro jutro iznad oblaka, PZ, 1853, July 3, 1987, pp. 14–15 (about the Sears tower in Chicago and other sky-scrapers); Milenko Todorović, Žuti simbol Njujorka: Čeker nije bilo koji taksi, PZ, 1872, November 13, 1987, pp. 46–47 (about the New York yellow cabs); M.I., Atlantik Siti – nova kockarska prestonica sveta? Kazino od milijardu dolara, PZ, 2011, July 13, 1990, pp. 14–15; D.V., Hjuston – grad budućnosti: Pogled u nebo, PZ, 2042, February 15, 1991, p. 39.

⁴² Milčo Mančevski, Američki univerziteti: Plati pa uči!, PZ, 1574, February 26, 1982, pp. 56–57; V. Milićević, 350 godina Harvarda: ulaznica za visoko društvo, PZ, 1810, September 5, 1986, pp. 38–39; V. Milićević, MIT, univerzitet za žedne znanja: Oslušni mozak kako radi, PZ, 1811, September 12, 1986, pp. 14–15; M.V., Berkli se promenio: Zabranjeno pušenje, PZ, September 19, 1986, pp. 14–15; M.V., Ostin, najbogatiji u SAD: Drski, ponosni, radoznali, PZ, 1813, September 26, 1986, pp. 14–15; V.M., Boulder, zvezda Divljeg zapada, PZ, 1814, October 3, 1986, pp. 14–16.

⁴³ Slobodanka Ast, Biti đak u...Americi: Lovci na pametne glave, PZ, 1763, October 11, 1985, p. 11. (The article was part of a larger series about education in various countries of the world.)

⁴⁴ Opravka Nijagare, PZ, 899, March 21, 1969, p. 7;

⁴⁵ Ludi vajar Ludom Konju, PZ, 1572, February 12, 1982, p. 3.

⁴⁶ Najveći filmski studio na svetu: Univerzal u Holivudu, PZ, 1532, May 8, 1981, pp. 54–55; M. Minčevski, Pisamce iz Holivuda: Bioskopska ulaznica 250 dinara, PZ, 1604, September 24, 1982, pp. 12–13. The first article dealt with the Universal Studio and the latter with cinema-going habits.

⁴⁷ Mina Ilić, Jubilej njujorškog Metropolitena: Metova burna prošlost, PZ, 1676, February 10, 1984, pp. 14–15.

⁴⁸ M. Todorović, Amerika s reke Potomak: Skupština pod kiriju, PZ, 1702, August 10, 1984, pp. 12–13.

⁴⁹ M.I. Empaer Steit Biding – od promašaja do simbola: Olovka sa 102 sprata, PZ, 1704, August 24, 1984, pp. 36–37.

⁵⁰ M.Š., Zagonetka Pentagon: Opasna kuća, PZ, 1795, May 23, 1986, pp. 42–43.

⁵¹ M. Krstulović, Ruši se mit broj jedan: Baj baj Brodvej, PZ, 1797, June 6, 1986, pp. 6–7. (The article describes alleged plans to tear down Broadway and rebuild it by 1991.)

⁵² Mina Ilić, Dužna pošta s vekom zakašnjenja: Rušite to ruglo, PZ, 1733, April 5, 1985, p. 6.

⁵³ B. Dožić, Najveća biblioteka na svetu: Knjige dugačke 860 kilometara, PZ, 2012, July 20, 1990, pp. 44–45.

se,⁵⁴ Williamsburg,⁵⁵ whereas the Statue of Liberty was dealt with as much as three times.⁵⁶

Staples of the American way of life were also described in the magazine. Some of them had already been „exported“, so the Yugoslavs knew them first-hand from their own country, such as chewing gums,⁵⁷ ice-creams,⁵⁸ turkeys,⁵⁹ Coca-Cola,⁶⁰ jeans⁶¹ or McDonald’s restaurants.⁶² Others, baseball,⁶³ like Hell’s Angels,⁶⁴ cowboy saloons,⁶⁵ cable TV,⁶⁶ rodeo,⁶⁷ Tiffany’s jewelry,⁶⁸ American

⁵⁴ M.K., Ovde stanuje predsednik SAD: Bela kuća, PZ, 1518, January 30, 1981, pp. 9–11.

⁵⁵ M. Todorović, Svratite kod Rolija, PZ, 1688, May 4, 1984, p. 38.

⁵⁶ Liftom kroz slobodu, PZ, 1289, September 10, 1976, p. 11; Poklon od 225 tona, PZ, 1359, September 22, 1978, p. 14; V.S., Stara dama iz njujorške luke se podmlađuje: Stepenice u glavi, PZ, 1710, October 5, 1984, pp. 10–11.

⁵⁷ Da li znate kako je postala guma za žvakanje, PZ, 311, December 14, 1957, p. 2. Chewing gums were produced in Yugoslavia since 1955. (Cf. O. Vukadinović, Žvaka o žvaki: Rastegljiva zabava miliona, PZ, 1849, June 5, 1987, 35.)

⁵⁸ D.G., Ledeni slatki sir: Sladoled od svega pa i sira, PZ, 1819, November 7, 1986, p. 38. To be sure, ice-cream did not come to Yugoslavia from the USA, but the text deals with ice-cream consumption in the USA, crediting the Americans with being its greatest consumers in the world.

⁵⁹ V.S., Simbol porodične trpeze: Turčin iz novog sveta, PZ, 2036, January 4, 1991, pp. 50–51.

⁶⁰ V.S., Sve teče, sve se menja: Hoće li Koka-Kola preživeti bez bola?, PZ, 1747, June 21, 1985, pp. 10–11. Coca Cola was produced in Yugoslavia since 1960s, after its Yugoslav ersatz failed to impress the consumers. (Cf. Leksikon jugoslovenske mitologije, Beograd (Rende) 2005, pp. 71–72)

⁶¹ Pantalone za svaku priliku: kako su postale farmerke, PZ, 1733, March 15, 1985, p. 44. Blue jeans were worn in Yugoslavia from the second half of 1950s. (Zoran Simjanović, Kako sam postao (i prestao) da budem roker, Beograd (Narodna knjiga, Alfa) 2004, pp. 41, 50)

⁶² M.L. Stručnjaci se bune, Mekdonalds zgrće dolare: Svetski zalogaj broj jedan, PZ, 1593, July 9, 1982, pp. 12–13; B. Dožić, Bedno jelo bogatog sveta: Hodaj, jedi, hodaj, PZ, 1760, September 20, 1985, p. 14; I.M. Tražili ste, čitajte: Magično kao Mekdonalds, PZ, 1937, February 10, 1989, p. 50; Politikin zabavnik kod Mekdonaldsa: Big mek sa Slavije, PZ, 1938, February 17, 1989, p. 50. The first two articles speak about the company with some critical remarks about its products. The latter two, written after the first McDonald’s restaurant in Eastern Europe had opened in Belgrade in late 1988, were completely affirmative, even so much so, that one is tempted to think they were inspired.

⁶³ M.I., Kako bezbol nije postao fudbal: Tri puta ura za Kalakaua, PZ, 1698, July 13, 1984, pp. 14–15.

⁶⁴ M.Š., Ko ne vozi Harleja taj je niko i ništa: Kad đavoli marširaju, PZ, 1866, October 2, 1987, pp. 46–47. The article describes a meeting of Hell’s Angels, almost with no critical tinge. The title, „When the Devils go Marching in“, inverts the title of a famous American tune – known to Yugoslav readers too.

⁶⁵ Zvonko Logar, Elvis Prisli iz kaubojskog saluna, PZ, 1857, July 31, 1987, p. 4. The text is about one of the few remaining cowboy saloons where an impersonator of Elvis Presly sings. The author contrasts the saloon with a modern shopping mall nearby.

⁶⁶ Milenko Todorović, Kablovska televizija, šta je to: 80 trkača na istoj stazi, PZ, 1852, June 26, 1987, pp. 6–7.

⁶⁷ Šejn, najveći američki rodeo: 8 paklenih sekundi, PZ, January 16, 1987, pp. 14–15.

⁶⁸ Tifani – priča o juvelirskom carstvu: Biser za gđu Guld, PZ, 1578, March 26, 1982, pp. 43–45; VES, Doručak za 175 miliona dolara: Dućan na 5. aveniji da imaš, PZ, 1716, November 16, 1984, p. 14.

car industry,⁶⁹ advertising,⁷⁰ space shuttle,⁷¹ ragtime,⁷² New York yellow cab,⁷³ or trailer-houses⁷⁴ were known to them thanks to movies and TV, which probably served to awaken the interest of the readers. The same was true of one of the most frequent phrases in American English (which penetrated the South Slavic languages too) – OK - about which „Zabavnik“ also wrote.⁷⁵

It is interesting to note that not only most of the articles dealing with American cities and universities, but also most of those dealing with various aspects of American way of life, appeared in 1980s. This was certainly no coincidence: with growing economic difficulties the Yugoslav communist regime relaxed its ideological grip at that time – since it had nothing creative to offer. This enabled a freer discussion of various social and historical topics, but also a larger leeway in popular culture.⁷⁶

Apart from the American way of life, cities, universities and tourist attractions in the USA, „Politikin Zabavnik“ also wrote about great American inventors, entrepreneurs and captains of industry who helped shape America’s economic might. Many of them were critical, since these men had been far from irreproachable.⁷⁷ On the whole, the texts tended to be less critical over time,

⁶⁹ Milenko Todorović, Ručak u Detroitu: Kako je Ford pojeo Lilenda, PZ, 1709, September 28, 1984, pp. 10–11.

⁷⁰ V.S., Kupac, osoba sa više nepoznatih: Kosa od milion dolara, PZ, 1770, November 29, 1985, p. 11.

⁷¹ M. Todorović, Korak bliže zvezdama: Prtljažnik u svemiru, PZ, 1608, October 22, 1982, pp. 38–39.

⁷² M.I., Regtajm, stariji brat džezza: jeste li već čuli takvu muziku, PZ, 1707, September 14, 1984, p. 6.

⁷³ Milenko Todorović, Žuti simbol Njujorka: Čeker nije bilo koji taksi, PZ, 1872, November 13, 1987, pp. 46–47.

⁷⁴ Kuće na točkovima, PZ, 1544, July 31, 1981, pp. 50–51.

⁷⁵ Mina Ilić, OK je sasvim OK, PZ, 1737, April 12, 1985, p. 3.

⁷⁶ Igor Mirković, Sretno dijete, [Zagreb] (Fraktura) [2005] 3rd ed., pp. 21, 46–47. However, freedom in popular culture was far from total, as Mirković shows in many places in his book.

⁷⁷ Priča o skuvanom zečiču, PZ, 799, April 22, 1967, p. 11 (about J. Rockefeller and Dupont Copland); Omrznuti kralj nafte: Džon D. Rokfeler, PZ, 869, August 24, 1968, pp. 4–5; Kako su zgrtana velika svetska bogatstva: Henri Ford – kralj automobila, PZ, 875, September 28, 1968, pp. 4–5; M.J., Ovsena kaša za milionerku, PZ, 1338, August 19, 1977, p. 21; V.S., Tragom jedne fotografije: Snimak iz Sing-Singa, PZ, 1620, January 14, 1983, pp. 16–17 (about Pulitzer); B. Dožić, Tehnička nezanalica, poslovna sveznalica: gospodin vagon li, PZ, 1685, April 13, 1984, pp. 4–5 (about Pullman); M.I., Ožalošćena porodica Vanderbilt: Tata je bio lud, PZ, 1719, December 7, 1984, p. 35; Upoznajte dr. Šola, PZ, 1775, January 3, 1986, p. (about the founder of the famous shoe firm); Mina Ilić, Sprava koja nas uzdiže: Orman ide gore, PZ, 1739, April 26, 1985, p. 6 (about I. G. Otis and his elevators); M. Todorović, Izumi siromašnog farmera: Dug otkaćen zihernadlom, PZ, 1745, June 7, 1985, p. 37 (about the unlucky inventor Walter Hunt); Mirjana Krstulović, Bogataško jevanđelje Endrjua Karnegija: Napoleon čelične industrije, PZ, 2058, June 7, 1991, pp. 4–5 (a rather laudatory article about A. Carnegie, showing how the official attitude toward entrepreneurs has changed in Yugoslavia since 1950s).

depicting in 1980s even unsavory personages just as interesting celebrities. However, a critical article dealt with the poet Ezra Pound who had made propaganda for Italian Fascist regime during WWII.⁷⁸

A large group of items did not deal with the well-known American places, persons or institutions, but depicted an interesting,⁷⁹ or even more often, bizarre side of American life. The latter were particularly propitious for journalist treatment and they were sure to attract the attention of the readers.⁸⁰ They clearly belonged

⁷⁸ Mina Ilić, Kad se pesnik uprlja propagandom: Ludilo kao kazna, PZ, 1711, October 12, 1984, pp. 10–11.

⁷⁹ Ploveći grad, PZ, September 6, 1952, p. 4 (about a huge new ship, with a library of 24.000 volumes); Vi dolazite iz Naklonosti? – Da, a kako je u Odanosti?, PZ, 176, May 14, 1955, p. 4; Zanimljiva geografija: U čast..., PZ, 1634, April 22, 1983, p. 7 (both about unusual town names in the USA); Sestrić iz supertvrđave, PZ, 1139, October 26, 1973, p. 7 (about the USAF pilot of Yugoslav origin who saved the Yugoslav town of Zrenjanin from being bombed in WWII); Kako tajna služba čuva američkog predsednika: Klopka za ubicu, PZ, 1342, September 16, 1977, pp. 10–11 (about security measures surrounding the US president); D.V. Oko sveta za 60 dana: Ukradena slava, PZ, 1389, August 11, 1978, p. 17 (about an American adventurer who was the model for Phileas Fogg, the chief character of Jules Verne's novel „Around the World in 80 Days“); M.Š., Bež – sport ludaka, PZ, 1611, November 12, 1982, pp. 16–17 (about bungee jumping); U ime kompjutera: uhapšeni ste, PZ, 1629, March 18, 1983, pp. 38–39 (about the use of computers by the police in the USA); M.I., Kako su u SAD uskladili časovnike: Lopto, lopto, koliko je sati?, PZ, 1682, March 23, 1984, pp. 46–47 (about time measuring in the USA); Iz Evrope su poneli samo Bibliju, PZ, 1800, June 27, 1986, p. 48 (about the Amish); Mina Ilić, Novo američko ludilo: Bum, bum, mrtav si!, PZ, 1814, October 3, 1986, pp. 6–7 (about reenactment of great battles); V.M. 100 godina „Nešnel Džioigrafika“: Album nenadmašnih fotografija, PZ, 1929, December 16, 1988, pp. 5–7 (About the „National Geographic“); V. Sofrenović, Prve dame Amerike – poziv ili počast: Male i velike lisice, PZ, 1973, October 20, 1988, pp. 8–9 (about American First Ladies); M. Todorović, I to je Amerika: Predsednik u donjem vešu, PZ, 1982, PZ, 1982, December 22, 1989, pp. 8–9 (anecdotes about American presidents).

⁸⁰ Novi Akropolj, PZ, 472, January 14, 1961, p. 6; M.I., Arhitektura, biznis ili nešto treće: Ko to gradi ruševine?, PZ, 1688, May 4, 1984, pp. 36–37; M.Š., Keopsov dvojnik u Čikagu: Kad Ramzes čuva kuću, PZ, 1856, July 24, 1987, p. 39 (all about bizarre buildings); Skupština američkih klošara, PZ, 500, July 28, 1961, p. 5 (a note about the 52nd assembly of American bums); M.I., Svada koja je odnela 200 života: Šta sve može jedno prase, PZ, 1400, October 27, 1978, pp. 30–31 (about the quarrel of two families which took 200 lives in Kentucky in 1860s); Neobični kolekcionari: Da je Smit samo znao..., PZ, 1410, January 5, 1979, p. (about collectors of barbed wire); Nek se zna: Kakvi su nosevi američkih stjuardesa, PZ, 1566, January 1, 1982, pp. 16–17 (about a competition in squandering); M. Todorović, Hobi ili besmislenost: Kuću za kadilak, PZ, 1585, May 14, 1982, pp. 56–57 (about huge American cars); Milenko Todorović, I to je zanimanje: Lovac na glave, PZ, 1509, November 28, 1980, pp. 16–17 (about an American head-hunter); Niman Markus – najluđi pokloni: Nema nema i ne može, PZ, 1625, February 18, 1983, pp. 10–11 (about a company which fulfills the most weird wishes of its clients); Kuća lude Sare: Krive su vinčesterke, PZ, 1627, March 4, 1983, p. 39 (about Oliver Winchester's widow who spent \$ 20 million on building a house, because „ghosts“ allegedly demanded it); M.I., Džordž Feris – od slave do propasti: zaseñiću g. Ajfela, PZ, 1694, June 15, 1984, pp. 6–7 (about George Ferris and his gigantic wheel); M.Š., Strip: debeo, lenj i ponosan na to, PZ, 1701, August 3, 1984, p. 35 (about Garfield the cat); Nova manija – gicomanija: Svinjo, mi te volimo, PZ, 1783, February 28, 1986, pp. 4–5 (about pigs as pets in the USA); Američka krunisana glava: Samozvani car Norton I, PZ, 1788, April 4, 1986, p. 17 (about the self-proclaimed emperor of

to entertaining part of the magazine's mission. The same was true of another large group of articles (330), exciting true stories from the lives of ordinary people. Although most of these stories were not signed, and although in many of them no open statement as to their origin can be found, with reliance on personal and place names, one can ascribe them, with a great degree of certainty, to American sources. Even if not all of the 330 stories we had put into that category belonged there, their number would certainly not be significantly smaller. In any case, these stories have no ideological meaning whatsoever and were published in a series with similar stories from Yugoslavia and many other countries.

As we have seen, American topics and items were extremely numerous in „Politikin Zabavnik“, so much so, that one communist official angrily called it the „Voice of America“ at a conference dealing with youth press in Yugoslavia in 1963.⁸¹ Although this was certainly an exaggeration, there can be no doubt that, with the choice of its materials, the magazine, inadvertently helped spread American soft power. It enabled its readers to learn much about USA, offering a mixed picture: many things which were fascinating or interesting were presented to the readers alongside the negative and bizarre ones. The latter articles not only enabled the readers to get a realistic picture of the USA, but certainly served to help the editors defend themselves from accusations that the magazine was pro-western. The majority of the items were actually ideologically neutral: they presented the achievements of American scientists or engineers, reproduced exciting short stories from the lives of ordinary Americans in war and peace, or works of American fiction. American comics which made up the largest share of comics in the magazine, were commercial and not ideological in their nature. On the whole, it can be said that the readers of „Politikin Zabavnik“ could learn more about the USA than about any other country with the exception of Yugoslavia itself. This was not part of deliberate indoctrination, but rather of the general wave of Americanization which swept over non-communist Europe after WWII. Thanks to its break with the Soviet Union, Yugoslavia was the only socialist country which came under the influence of American popular culture. „Politikin Zabavnik“ was one of the channels through which that pop culture was penetrating Yugoslavia, acquainting its inhabitants with the American way of life and connecting them, on the level of everyday life, with the West in general. As we have seen, „Politikin Zabavnik“ was by no means the only magazine

the USA, Norton I); M. Todorović, *Dogodilo se – I to je Amerika: Poglavica sa dva lica*, PZ, 1822, November 28, 1986, p. 37 (about a leader of a religious sect who possessed 85 expensive cars); B.D., *Tradicija po svaku cenu: Dragi, kupi mi Bakingemsku palatu*, PZ, 2034, December 21, 1990, pp. 16–17 (about rich Americans buying, dismantling and transferring to USA old British houses).

⁸¹ Božo Novak, at the meeting dealing with the children's press. (Izvršni odbor Gradskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, *Mišljenja učesnika sastanka o problemima štampe za djecu*, Zagreb December 9, 1963, HDA, 1220, 8.75/285)

through which the Yugoslav readers could acquire knowledge about America. However, thanks to its good quality, great reputation and broad circulation, its role in spreading American popular culture, particularly among the young, was significant.

Rezime

Miki Maus u socijalističkoj zemlji, ili jugoslovenska omladina gleda kroz zapadni prozor

Ključne reči: Politikin zabavnik, kulturni uticaj, SAD

Tekst govori o priložima vezanim za SAD koji su u doba socijalizma izlazili u (prvenstveno) omladinskom listu *Politikin zabavnik*. Iako je on počeo da izlazi još pre Drugog svetskog rata, rat je prekinuo njegovo objavljivanje. List je obnovljen tek 1952. kada je Jugoslavija, posle sukoba sa SSSR-om i nekoliko godina traženja novih puteva u politici, ekonomiji i kulturi, počela da se snažnije otvara prema Zapadu. List je od početka donosio Diznijeve stripove i druge priloge preuzete iz američke štampe. Do 1991. objavio je više od 2.000 različitih priloga o SAD-u. Nasuprot tome, pojavilo se svega 412 priloga o SSSR-u.

Najveći broj priloga o SAD-u (oko 800) činili su kraći i duži tekstovi o raznim zanimljivostima preko kojih su čitaoci mogli da saznaju o otkrićima američkih naučnika, neobičnim fenomenima i američkim običajima. Pored toga, u listu su objavljivane i priče poznatih američkih pisaca i biografije značajnih Amerikanaca. Oko 460 priloga se bavi temama iz istorije SAD-a – najčešće na primerima pojedinaca i pojedinih životnih sudbina. Gotovo 200 priloga govori o Amerikancima u Drugom svetskom ratu, dok je o američkom građanskom ratu objavljeno 30 priloga. Neki od istorijskih priloga demitologizuju Divlji zapad – što je bilo u skladu sa prosvetiteljskim ciljevima lista. Veliki broj priloga slikom i rečju predstavlja velike američke gradove, znamenitosti i univerzitete. Primetno je da su oni osamdesetih godina postali afirmativniji. Pored toga, pojavilo se i nekoliko tekstova o simbolima „američkog načina života“ kao što su koka-kola, Mekdonalds, Tifanijev nakit, rodeo, kablovska televizija itd.

Pišući o SAD-u tokom više decenija, *Zabavnik* je svojim čitaocima omogućio da saznaju dosta o toj zemlji. Budući da je velika većina priloga bila pozitivno ili neutralno intonirana, list je i nesvesno doprinosa širenju američke kulturne propagande – što je uostalom bio deo svetskog procesa.

УДК 93/94:929 Божић С.(049.32)
323(497.1)“1918/1929“(049.32)
323.1(=163.41)(497.5)“1918/1929“(049.32)

ИСТОРИОГРАФИЈА Historiography

ПИСАТИ ИСТОРИЈУ СРБА У ХРВАТСКОЈ

Др Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ
Институт за новију историју Србије

Добар повод да поново отворимо многа питања и размишљања докле смо стигли и на којим методолошким основама са писањем историје Срба у Хрватској, нашли смо у књизи Софије Божић, *Срби у Хрватској 1918–1929* (Београд, 2008).

Да ли је умесно сагледавати једно историографско дело, неспорног научног карактера, кроз околности његовог настанка? Или га мерити историјским контекстом (или тренутком) у ком је настало? Рекли бисмо, без икакве оградe, да су и околности и тренутак били рђави да се истражује и пише о историји српских заједница на тзв. историјском простору Хрватске. Поготово у периоду од 1918. до 1929. године, заправо међуратном период, који се лако (или олако) може видети као период њихове животне и политичке сигурности, стабилности и релативног просперитета. Требало је много храбрости и сабраности да се обави обимно истраживање, за које се унапред знало да ће имати битна објективна ограничења, и да се не подлегне емоцијама или мислима на које је лако могла да нас наведе трагична судбина Срба са хрватских простора од 1990. до 2000. године, којој смо били сведоци током рушења Југославије.

Научни одговор на драматичност и трагичност историјског тренутка у коме су се нашли Срби у Хрватској од деведесетих година прошлог века је једна широка панорамски постављена слика. Она садржајно почива на неколико слојева (антропогеографском, културно-историјском, друштвено и привредно историјском), а теоријско-методолошки на анализи (кроз шире и уже расправе) свих битних елемената који одређују природу српских заједнице (национални и друге идентитете), њихов положај, догађања и процесе унутар њих, али и у ширем југословенском окружењу, у коме су оне од мањине постајале већина. Посебности њиховог иначе неспорног српског националног идентитета, прожимање са католичко-хрватским заједницама,

сложеност положаја у новоствореној југословенској држави, између Загреба и Београда (пре између Беча, Пеште и Загреба), траума разарања традиционалног крајишког друштва које је почивало на кућној задрузи, личној слободи и војној дужности, и драма индивидуалног и групног уклапање у модерне токове привређивања и културе – то је најопштији тематски оквир обимне монографије Софије Божић под насловом *Срби у Хрватској 1918–1929*. На пресеку стања српског крајишког друштва, на тзв. историјском простору Хрватске и пресеку свеукупне делатности српске варошко-градске елите, ауторка се бави променама и процесима који су трајали од раније и који су се наставили, идејама које су живеле од раније и трајале и у овом периоду, новим идејама које су се тада појавиле.

Средишна идеја чије се остварење описује, разумева и анализира у овом раду је српска национална идеја, затим је ту југословенска државна идеја у оквиру које се перципира српска национална идеја, па сукоб хрватске државне идеје са новом југословенском државном идејом (само постојање и начин и тип организовања). Тако се ауторка заправо бави етничким српским заједницама и као припадницама српске нације у њеној целисти, каква је тада постојала у новој југословенској држави, али и њиховом посебношћу наспрам те целине због њихове вековне уклопљености у оквиру тзв. хрватског историјског простора на основама историјско-државног права тзв. Троједнице (идеја државности Краљевине Хрватске и Славоније са Далмацијом). С друге стране, српске етничке заједнице се посматрају и кроз своју верску у односу на хрватске католичке заједнице, али наравно и кроз друге посебности. Основна полазишта ауторке су да је вера била главна вододелница између српске и хрватске нације и да су на тој основи и Срби и Хрвати ушли у нову југословенску државу. Такође се узима да тзв. идеја Троједнице, као државни оквир за остварење хрватске националне идеје, није тада била у функцији, јер је од почетка века Римокатоличка црква, а не хрватска национална елита, одређивала границе онога што се називало хрватством. Заправо, хрватска национална елита је слушала што је Католичка црква диктирала, у епохи између два светска рата сигурно. Ова полазишта се износе и објашњавају у тексту на више места, у оквиру неколико целина (стр. 49, 82) а њихова основа је постављена у идејама, плановима и границама изнетим на Првом хрватском католичком конгресу у Загребу 1900. године. Значачко стављање основних идеја и полазних ставова у функцију у самом тексту, говори о високом степену познавања и разумевања најшире литературе, српске и хрватске, која је у вези са овом темом.

Ауторка, у маниру педантног znalца, износи чињеницу да је Светозар Прибићевић, један од најзначајнијих вођа Срба са тзв. хрватских историјских простора, кроз неке своје писане и забележене ставове (после Радићеве смрти) релативизовао великохрватске идеје и планове Влатка Мачека,

и ми бисмо додали изразио тиме један општији став о борби и дилемама у хрватској националној елити око приклањања једним или другим идејама и плановима, католичке цркве или хрватске националне елите окренуте ка лаичким разумом одређеним национално-политичким идејама и плановима. Подсетили бисмо да је Светозар Прибићевић, као реорганизатор и обновитељ Српске народне самосталне странке (после 1902) и као један од најистакнутијих твораца Српско-хрватске коалиције (1905–1906), широко и обилато коришћеној књизи *Диктатура краља Александра* (више издања) рекао да је Коалиција била за уједињење Краљевине Хрватске и Славоније са Далмацијом и да је то био оквир у коме је видела своју даљу борбу за демократско друштво, у коме би положај српских заједница био битно измењен набоље (С. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд) Даље, он је поводом анексије Босне и Херцеговине 1908. године у *Новом Србобрану* изјавио/писао да Босна и Херцеговина одређују где ће пасти тежиште југословенског уједињења („тамо где падне Босна пашће и тежиште нашег народног уједињења“), па је стога за даљи живот и опстанак српских заједница у Троједници суштински важно да бројем ојачају и да се простор развија у демократском правцу (Г. Кривокапић-Јовић, *Српска народна самостална странка 1903–1914*, Просвјета, Загреб, 2000, стр. 11–47). Наводимо ово стога што је он у својој политичкој каријери и јавној делатности видео више пута велике дилеме и ломове у хрватској националној елити, и њено врлудање од ослањања на властите снаге или неки облик југословенског савезништва и политике до тражења ослонаца изван себе и изван југословенског простора. Овакво разумевање и размишљање може битно помоћи да се одреде интереси и циљеви и хрватске и српске националне политике у овом времену.

Постоји још идејно-политичких, културно-историјских и друштвено-економских одређења српских заједница, као и описа околности њиховог живљења и деловања, по којима се види двострукост њиховог положаја и двострука визура ауторкиног виђења и разумевања. Од тренутка када дефинише оправданост посматрања „Хрватске у међуратној Југославији“, по моделу по коме Бранко Петрановић види могућност перцепције „Србије у Југославији“, и последично оправданост перцепције и историјске анализе свих елемената релевантних за разматрање историје Срба на тзв. хрватском историјском простору, ауторка непрекидно аналитички следи ту суштинску двострукост српских заједница. Историјска прича о Србима из Хрватске или најзападнијим заједницама српског корпуса јесте стога сложена прича о некој врсти њиховог двојства, о заједницама чија се судбина кретала од положаја и права тзв. народности или националне мањине до равноправног народа. У оквиру овога, ауторка се бави одређењем српског етничког простора (СЕП). Наводи три параметра (бројност, континуитет живљења и начин насељавања) који пружају поуздану основу за његово дефинисање, па каже

да је то „подручје на коме су Срби имали апсолутну већину у националној структури укупног становништва (више од 50%), на коме су континуирано живели бар десет генерација и на које су се населили ненасилно у односу на припаднике других народа.“ Позива се на релевантну антропо-географску и геополитичку литературу (Јован Илић, Милена Спасовски, на стр. 63.). Ми бисмо се дискретно упитали да ли се проценат од 50% може сматрати „апсолутном већином“? Бивши простор хабзбуршке Војне границе/крајине, који је укључивао и тзв. прво и друго српско домицилно подручје, и пре је, да кажемо од 60-их година 19. века руководећи се резултатима наше историографије, био предмет спорова српског и хрватског националног покрета, у временима када су они били супротстављени, када нису могли да нађу склад и равнотежу. Неке истакнуте српске политичке вође, нпр. Михајло Полит-Десанчић, говориле су да је питање Војне границе српско питање. Наводимо ово не са намером да отварамо питање историјских околности и ситуација у којима се, и како се, српски и хрватски национални покрет одређују и разграничавају један спрам другог, већ да упозоримо да су се сва таква искључива одређења и с једне и с друге стране спотицала о чињеницу да је то простор/подручје на коме су, нарочито када се посматра као целина, српске и хрватске заједнице биле бројчано приближно исте.

Српске и хрватске националне и државне идеје нису једине важне идеје којима се ауторка бави градећи велику панорамску слику о Србима из Хрватске. Утицај и ефекти модерне епохе, модерног времена, прате се кроз сфере привреде и културе, и ми смо склони да се приклонимо богатом садржају књиге, садржају који нас упућује да је оптерећеност националним и са хрватске и са српске стране битно спутавала друштвене и привредне токове, па чак их и одређивала, како нам то на неким/многим местима предочава и ауторка (нпр. разматрања у делу о привредној структури и друштвеном развоју). Ту се анализира изразита нефункционалност некада врло делатних и успешних националних институција као што је био Савез земљорадничких задруга, привредних такође, затим „Привредник“. Некада израз привредне и друштвене предузимљивости српских заједница у Монархији, у новој држави те су организације и институције уједињавањем на општејугословенском плану а на српској основи изгубиле делатну снагу. Планови и програми систематског привредог преображаја српског етничког простора недостајали су и привредним организацијама али и држави. Њима су се бавили појединци и групе, локалне власти. На неколико сјајних примера ауторка показује како привредно предузетништво, које је тражило подршку и помоћ државе и банака, није било институционално и процедурално регулисано, већ се одвијало приватним токовима.

У оквиру једног рендгенског снимка „Срба у Хрватској“ даје се осмишљена и промишљена слика простора и становништва на њему, која

беспрекорно функционише кроз целину богатог и обимног садржаја. На то се, између осталог, наслања и сјајан дискурс о српским заједницама које живе између традиционалног и модерног, односно руралног и урбаног. Ради се о првом, другом и трећем поглављу монографије, која заузимају добру тећину садржаја. У вези са тим закључује се да су Срби на свом етничком простору живели претежно у руралним амбијентима и да се у томе ништа битно није променило од тренутка њиховог уласка у југословенску државу па до почетка тридесетих година 20. века. Даље се закључује да су Срби у урбаним насељима Хрватске и даље били присутни у малом броју, и да је та перпетуирана незнатност њиховог броја у градским срединама била од далекосежног утицаја на развојни пут и историјску судбину српског света у Хрватској. Ми бисмо дискретно упозорили на сложеност овог проблема од заиста прворазредног значаја. Прво, упозорили бисмо да су у деценијама пред Први светски рат (Куеново време и после њега) српске заједнице на овим просторима у видљивом свеукупном успону, без обзира на положај и околности њиховог егзистирања. Једно од најважнијих обележја тога је управо њихово видљиво ојачано присуство у градским срединама Краљевине Хрватске и Славоније. Донекле с разлогом то се може сматрати резултатом повољних политичких аранжмана Куеновог доба (1883–1903) или можда једног једва видљивог ширег политичког пакта са Мађарима. У понеким варошко-градским срединама овог простора упадљива је и бројчана и привредна јачина српских заједница, које су понегде дупло веће него што би на то упућивало бројчано присуство Срба у гравитирајућим аграрним зонама. У околностима када је варошко-градски супстрат на простору и ове историјске покрајне био изразито хабзбуршких боја, и када је у њему свеукупна доминација немачко-мађарско-јеврејских обележја била загарантована, национална хрватска градска елита (али и нижи друштвени стратуми) је свеукупно јачање српског урбаног света доживљавала као издају хрватске државне идеје, као заузимање положаја на који они по свим правима имају првенство (видети у: Г. Кривокапић-Јовић, *Српска народна самостална странка у Краљевини Хрватској и Славонији 1903–1914*, Просвјета, Загреб, 2000). Тако мањинска заједница која поседује богатство и извесну моћ али су јој права и статус ограничени, сумњиви или неизвесни, постаје објекат мржње и агресивног напада у многим тзв. изазовним ситуацијама и околностима. Од либералног духа и културе ту нема ни почетног слова. Друго, отпочињање Првог светског рата битно мења те околности, и у ситуацији где је из дана у дан све извеснији губитак рата и могуће растакање Монархије, у градским срединама се одвија један не много видљив процес кроатизације, у коме су Срби и објекат мржње и негирања, али и субјекат тог процеса. Не треба заборавити да у белепоковском Загребу није био невидљив феномен идентификације под именом „православних Хрвата“. То уједно добрим делом објашњава отпор градских средина на

простору Хрватске и Славоније према новој југословенској држави, отпор који је добрим делом пружао и новостворени хрватски градски супстрат. Спојен са отпором Радићеве Хрватске сељачке странке, организацијом и покретом који је никао у хрватским аграрним заједницама и у првој деценији југословенске државе још није био продро у градове и придобио њену елиту у своје кругове, овај отпор је деловао убитачно по нову државу и наравно посебно по Србе у Хрватској. Све њихово понашање и деловање у правцу и интересу нове државе је лако у оваквим околностима било виђено као српска мегаломанија и хегемонија.

Између одлично постављених и анализираних ситуација и околности у којима су се живот и деловање српских заједница на подручју Хрватске одвијали, притиснути између хрватског политичког, привредно-економског, друштвеног и културног блока, и ограниченог присуства нове државе на њиховом етничком простору, ауторка прати како се прела судбина тих заједница. Држава је оскудевала у новцу и капиталу па самим тим и у развојним плановима и различитим пројектима и предузећима које је могла да подржи. У овој деликатној позицији, покиданих животних, политичких, привредних и културних веза са хрватским заједницама, што је била последица великих историјских ломова и догађања на целом југословенском простору, суочене са ограниченим могућностима и подршком нове државе, српске заједнице на овим просторима се окрећу локалним могућностима, што отвара сукоб са локалним хрватским заједницама, који поприма обележја свађе и сукоба локалних провинцијских трговачко-занатлијских буржоазија, али и осталих друштвених стратума. Због неразвијености локалних историографија и немогућности истраживања у архивима и библиотекама Хрватске, ауторки је у овом делу било немогуће да прати деликатна догађања у локалним варошко-градским срединама и гравитирајућим аграрним зонама. У свакодневици живота то је значило да су многе хрватске трговачке и занатлијске куће по варошицама постајале српске, да су Срби преузимали и остале професионалне фирме (адвокатске канцеларије, лекарске ординације), да су јачали присуство и у локалним државним службама. На општејугословенском плану то је изгледало као да су Срби из Хрватске постајали све више брана уместо да буду мост према Хрватима, како се то могло чути у Народној скупштини СХС, или као да дух толеранције који се промовисао у државном средишту не може да превазиђе локалне анимозитете. Бар пет пута у 20. веку су велики ломови, на ширем европском плану или ужем југословенском, доводили до оваквих превага, односно преливања моћи у локалној средини са једне националне заједнице на другу.

Приклањање еволутивним идејама елите и других делова друштва, што је била општа појава у оном делу Европе који је победио у Првом светском рату (на другој страни су били побеђени и револуцијом захваћена

Русија), аналитички се прати кроз развојне процесе и констатује се да су Срби из Хрватске тражили њихово убрзање. На државном нивоу је решаван развој саобраћајне инфраструктуре чији је основни задатак био да повеже целокупни железнички систем у једну целину и обезбеди излаз на море. Држава је такође улагала значајна средства у нове и започете железничке правце, што је довело до видљивих резултата завршавањем Личке пруге 1925. године, чија је изградња отпочела уочи рата на постицај војних кругова Хабзбуршке монархије. За ове крајеве је била значајна изградња и Унске пруге, али је двадесетих година била изграђена само једна деоница (1924. од Босанске Крупе до Бихаћа). Како се наглашава, сиромашна држава са својим скромним буџетима није могла ни издалека да подржи све неопходне пројекте који су се нудили, и није успевала да створи разуђену путну мрежу која би повезала и нешто удаљеније аграрне и привредне зоне уопште са главним железничким путним правцима. Ово је био незаобилазни проблем целе државе, који је разрешен тек у социјалистичкој Југославији.

Научно креативно спајање чињеница антропогеографије, привређивања и економије, друштвеног и културног живљења, религиозног такође, политичких догађања на ужем и ширем плану, карактерише богат понуђени садржај не само у прве три целине, где је то природније и проистиче из природе садржаја и концептуализације, него и у следеће три целине у којима се анализира просветни, културни и политички живот Срба у Хрватској, прати делатност појединаца, која се заокружује њиховим портретисањем на крају књиге.

У великом, средишњем поглављу монографије о Србима на простору Хрватске (IV, Просвета и култура Срба у Хрватској, стр. 231–452), српске заједнице се детаљно описују у свом драматичном стању између аналфабетизма и просвећености, како прецизно дефинише то парадоксално стање сама ауторка. Она заправо прати најопштије и посебне планове, програме и свеукупне напоре државе да обави процес сколаризације на целини југословенског простора, и посебно наравно на тзв. српском етничком простору у Хрватској. Констатује далеко повољније опште просветне прилике у хрватским заједницама, где је „аналфабетизам био ређа појава“, и изузетно рђаве просветне прилике у српским заједницама, где је и регистровано највише неписмених, где је мрежа основних школа била ређа, а саме школе у драматичном физичком стању, уз хроничан недостатак кадрова. Ауторка даје изузетно фине анализе деликатности положаја државе, која је морала да скромним/ограниченим средствима обнавља и проширује мрежу основних школа на овим просторима, распоређује и формира према новим стандардима, нормама и програмима стари и нови школски кадар, кроз све то решава и разрешава изузетно осетљиве програмске садржаје и животне ситуације са национално-верско-политичком конотацијом. Тако смо добили

пуно изванредно значајног историографског садржаја кроз који можемо да пратимо вододелнице у одређенима у сфери образовања и културе између ужег српског националног осећања и става и ширег југословенског. Ауторка нас води кроз густу мрежу њиховог сукобљавања и налажења склада. Морамо овде истаћи да се у целини садржаја и анализа ове монографије вишеструко користи теорија модернизације (и европеизације), и да се српске заједнице сагледавају у склопу једног традиционалног друштва које се често означава и као заостало. У том смислу се сагледава и активност државе у правцу искорењивања неписмености и укључивања што већег броја становника у процес образовања. Таква просветна политика, која је постављала битне велике задатке и циљеве, и ангажовање квалификованих кадрова за то, уз битна материјална ограничења, није увек могла да води рачуна о финесама и деликатностима националних осећања и сличног. Али ауторка је пажљивим анализама открила логику понашања државе, која је имала пуну свест о осетљивости међунационалних односа и улагала очигледан труд и напор да покаже што већи степен непристрасности, толеранције и правичности. И овога пута су српске парохијске школе на тлу Хрватке и Славоније биле нека врста објекта модернизације/европеизације основног школства и образовања уопште на тлу Хрватске и Славоније. У њима се одвијала права мала друштвена диференцијација на „просрпску“ и „пројугословенску“ струју. Ми бисмо закључили, из финих анализа које су нам предочене, да је велико материјално страдање српских заједница (и на нивоу парохија и на нивоу општина, и на нивоу појединаца, заједница и уопште), као и успон југословенства међу њима, снажно подстакнут чином стварања југословенске државе, битно допринели, уз традиционално пристајање уз политику Српске народне самосталне странке (односно тада ДС-а па СДС-а), да већински победо „пројугословенске“ струје по српским парохијским школама, али и другим друштвеним и националним организацијама и институцијама. Тако су политиком почеле да се прожимају све поре живота. Зашто би иначе неко пожелео да се укине српска парохијска школа у Бјеловару (Беловару) основана још 1791. године. Тешко да је она могла да се подведе под тзв. традиционално друштво без обзира на њено програмско-концепцијско утемељење.

Да бисмо проширили могућности евентуалног ширег и дубљег сагледавања феномена српско-хрватског (или православно-католичког) прожимања и сучељавања/сусретања, овде посебно у области основношколског образовања, а имајући наравно у виду огроман значај који је оно имало у национално-препородним покретима и друштвеном животу уопште, подсећамо на неколико историјских ситуација које су непосредно претходиле овој, а у којима су српске парохијске школе (а и препарандије и остале националне институције и организације) биле објекат било модернизације било просте забране рада, неке врсте укидања. У време бановања народног

бана Ивана Мажуранића 1873. године је прокламована и спровођена реорганизација, у смислу модернизације, школства на аутономном простору Краљевине Хрватске и Славоније, када су српске парохијске школе (у систему српске црквено-школске аутономије уређене 1968) претваране у државне по постојећем програму и концепцијама хрватских школа. Срби су ово доживели као „отворену кроатизацију“, као поништавање основног средства њиховог националног идентификовања. Српске парохијске школе, настале уз српске православне цркве, биле су претежним бројем најстарије основнообразовне институције, добрим делом народног карактера, настале напором и залагањем српских заједница по овим просторима у дужем временском периоду. Нико им их није дао, саме су се избориле за њих. Нова историјска ситуација стварања заједничке државе више југословенских народа/нација и нека врста југославизације просвете, вишег образовања и културе их је ставила пред нове дилеме о њиховом идентитету, о сложенем положају њихових заједница. Даље, трајно су биле обележене околностима које су се плеле око њих, од прелома столећа до завршетка рата, у којима су њихов положај али и њихови животи стално довођени у питање, угрожени од дивљања уличне руље до осмишљеног државног терора, у којима су њихове цркве, парохијска здања и школе, радње, зграде и имовина, као и они сами, били стална мета. Дакле, други пут у непуних 50 година били су под отвореним притиском прво кроатизације па југославизације свог, током историје у Хабзбуршкој монархији изграђеног, основношколског система. У окружењу у коме се и у средњошколском и у високошколском образовању губио њихов идентитет, у многим сферама културног живота и стваралаштва такође, где су и они сами и њихова баштина били вишеструко негирани, њихова дилема је била огромна. То је била на свим равнима увек иста дилема, проблем како да ускладе своје српско национално биће и идентитет са хрватским, са државном идејом Хрватске и касније Југославије. Да ли је верско одређење тих школа било камен спотицања, или је то било верско и културолошко одређење хрватских државних школа? Поставамо ово питање зато што сматрамо да је суштински важно одредити историјске промашаје у два века модерних стремљења међу српским заједницама на просторима који су, по средњовековном историјском праву, били простор Краљевине Хрватске и Славоније са Далмацијом, а у тој модерној епохи постали и хрватски етнички простор. Неки од тих мањих или већих промашаја су зависили делом и од самих Срба.

С друге стране, у оквиру овог средишњег, четвртог дела монографије који је односи на просвету и културу Срба у Хрватској, Српска православна црква на овим просторима се посебно посматра/разматра као институција која је носилац и чувар српског националног идентитета и традиције. Ауторка ту анализира ситуацију у којој је црква, са не много успеха у свом договарању са државом, губила право да организује и води аутономне црквено-

школске институције, па је то покушала да надокнади доградњом и своје властите организационе структуре, попуњавањем и јачањем свештеничког тела, појачаном бригом о својим верским објектима уопште, изградњом и побољшањем односа са државом. Такође су нам аналитички предочене и по цркву рђаве тенденције када су у питању била верска осећања Срба на овим просторима. Овде бисмо дискретно упозорили на називе ширих црквених организација, првенствено Карловачку патријаршију/митрополију, којој су све до југословенског уједињења 1918. припадале и ниже црквене (српско-православне) организације са ових простора, где су настале извесне омашке, па је тако назив Српска православна црква пренет и на историјске периоде на које никако не би могао да се односи. У изузетно пажљиво грађеном тексту, где се не само већим него и мањим целинама посвећивала пуна пажња, то упада у очи.

Описане су нам слабости и снага ондашњег главног медија за обликовање јавног мишљења – штампе, која је у најопштијем и овде имала обележја штампе из 19. века (едукација и увођење у поједине сфере живота и политике), такође и модерна обележја, не само по садржају већ и пре свега по начину на који је третирала информације. Треба истаћи методолошку педантност и квалитет коришћења штампе и периодике као секундарно/примарног историјског извора. Пратећи текст књиге уочили смо да је из штампе преузимано за основну реконструкцију само оно што је чињенички очевидно неспорно. Даље, штампа је послужила за широку и богату реконструкцију мисли, идеја, ставова, планова и пројеката појединаца и група, у свим сферама живљења. Преко свеобухватно пређене, анализираних штампе, периодике и публицистике, ауторка је дошла до непревазиђено драгоценог садржаја који јој је омогућио суптилне анализе. Без обзира на могући закључак о развијености и квалитету штампе и периодике Срба у Хрватској који бисмо могли даље да изводимо на основу датог предлошка, рекли бисмо да је управо широко и педантно истраживање штампе, периодике и публицистике омогућило ауторки да развије мотивима изузетно богато историографско штиво и да га актуелизује новим теоријско методолошким садржајима као што је слика другога, које је наравно уклопила у свој лични, особени историографски стил мирног класичног аналитичког поступка, однегованог, за читање необично лаког стила. Мислимо да јој је то омогућила једна промишљена и успела диспозиција историографских мотива међу којима је успостављала копуле.

Кроз текст је систематски изграђивана „слика другога“, односно у структури историографског исказа она је, у изграђеној варијанти онога што се под тим теоријско-методолошки подразумева, систематски коришћена. Посебно се то односи на мање целине под насловом „Пречани“ и „Србијанци“. *Представе и стереотипи о Србији у виђењима Срба из Хрватске;*

Краљ и Срби у Хрватској; Српско искуство хрватског национализма; О србофобији код Хрвата; Срби из Хрватске о изворима србофобије; Поглед из Србије; Србофобија из угла науке; Великосрпска хегемонија : мит или стварност. Без амбиција да овде дубље улази у реконструкцију и објашњење „како су Хрвати видели Србе“, што је делом директно делом посредно истраживала, ауторка даје драгоцене могуће правце како то треба радити. Њени закључци су драматично различити од уврежених мишљења и стереотипа и не само у хрватској историографији него и у српској и бившој југословенској, поготово што историја југословенства припада сада интелектуално и политички највећим делом супротстављеним историографијама, које битно различито мисле о истим садржајима. При том, то нису разлике као између виговске и торијевске интерпретације енглеске/британске историје, чак ни оне између шкотске, енглеске и ирске интерпретације истих историјских садржаја.

Ова књига нас упозорава да се положај Срба на историјским просторима Хрватске није стабилизовао стварањем југословенске државе. Да се антисрпска, србофобска и антијугословенска пропаганда коју је водила Хабзбуршка монархија против Србије, свих Срба, Хрвата и Словенаца (тј. Југословена), који су претпостављали своје националне интересе и југословенску солидарност и заједништво свим другим државним, војним, културним пројектима и плановима изван југословенског простора, наставила и изван и у самој новоствореној Држави/Краљевству/Краљевини СХС/Југославији. Да је простор Хрватске не само политички него и шире друштвено био јако погодан за ту пропаганду, која је стварала процеп између различитих виђења стварности, да се држава и учила тактичности и одмерености у тешким ситуацијама, али је таква и била, и да је српска елита из Хрватске лутала у својим покушајима да се одреди према Хрватима (бар према доброј половини њих) због искуства из непосредне прошлости, због нејасноћа и неразумевања југословенског пројекта (да ли државна, да ли национална идеја, да ли и једна и друга, да ли југословенска државна треба да подржи југословенску националну идеју или треба да буде само општи оквир да се штити и негује ужа национална идеја).

Овом књигом смо такође добили неке упечатљиве нове чињенице које битно мењају уврежена мишљења и стереотипе о Србима из Хрватске као представницима тзв. великосрпске хегемоније на хрватским просторима. На пример, анализа националне структуре управног апарата на територији Хрватске и Славоније (удео у државној управи), и одвојено Далмације, показала је да је Срба у њима било пропорционално њиховом броју у укупном становништву, чак током времена и нешто мање (стр. 671 са графиконом); у изборним управно-политичким телима такође (одељак под насловом *Великосрпска хегемонија: мит или стварност?*, стр. 644–671).

Пишући о Србима из Хрватске у међуратном периоду, Софија Божић нам је дала незаобилазну књигу о још једној важној, великој теми стварања и трајања југословенске државе тзв. хрватском питању. Да ли треба рећи да је то друга страна исте медаље?

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СУЧЕЉЕНИХ ПЕРЦЕПЦИЈА. ХРВАТИ И СРБИ О КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ*

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: Повод за објављивање рада је приређивање Меморандума који је Хрватска легија бораца упутила краљу Александру 15. августа 1929. године. У уводном излагању, аутор ће покушати да се осврне на слику коју су о заједничкој држави имали представници српске и хрватске политичке елите, односно да проговори о потпуно сучељеним перцепцијама политичких и друштвених збивања у Краљевини Југославији.

Две деценије постојања Краљевине Југославије су обележиле сталне политичке кризе и напетости које су из године у годину продубљиване и заостраване игнорисањем хрватског питања. Свест о ратним напорима, херојским победама и страдањима у балканским ратовима и Првом светском рату, али и жеља за коначним окупљањем српског народа у заједничкој држави била је дубоко урезана у схватања српских политичара. За њих је први децембар представљао почетак новог доба, доба у коме ће бити превазиђени сви племенски партикуларизми, уништене старе државне идеје и уставно-правна стања. „У својој вековној борби за државну самосталност“, приметио је Слободан Јовановић, „Срби су добили прави култ државне идеје, и доста је било да им се каже да федерализам може довести у питање државно јединство, па да они одмах постану његови противници“.¹ Видовдански

* Рад је део пројекта Института за савремену историју *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991*. (број 147039), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ С. Јовановић, *Југословенска мисао у прошлости и будућности*, Београд, 1939, стр. 3.

устав је стога био неуспели покушај да се Краљевина СХС организује као „једноставна национална држава“, иако је његово доношење заправо представљало потпуно непоштовање жеља великог дела становништва за очувањем сопственог националног, политичког и културног идентитета.²

Негирање политичке реалности, готово ирационалан страх од федерализације, тврдоглаво истрајавање на централизму, „троименом народу“ и државном јединству уз игнорисање политичких, културних и историјских различитости и посебности, запаљиви демагошки говори о „србијанској хегемонији“, потчињености Хрватске и Хрвата потпуно су паралисали сваки конструктивни рад, државни и парламентарни. Подела на „Србијанце“ и „пречане“, на хегемонисте и експлоатисане, прича о судару цивилизација и сукобу светова, Запада и Бизанта, културе и некултуре је стварала велики национални јаз и неповерење, а истовремено онемогућивала било какав договор. У тешким економским приликама које су владале у доба шестојануарског режима, под десетогодишњим утицајем популистичких парола и поклича о систематском изабљивању пречанских крајева и србијанској хегемонији, србијанским порезницима и окупаторској војсци, јачао је и сепаратистички покрет у хрватским крајевима. Форсирањем интегралног југословенства, поништавањем националних осећања, бруталном, а веома често непотребном употребом силе, власти су само подстицале стварање антидржавних расположења. Узаврела политичка атмосфера довешће 1930. године до стварања усташке организације и отворених терористичких напада на државу, институције, јавне личности и самог краља Александра.

Расправе о положају Хрвата у Југославији, актуелизоване одмах по уједињењу, заправо од представљале типичан пример сучељених перцепција. Национални и регионални интереси су од првих дана уједињења били јачи од државног, а посебна пажња у политичким говорима и јавном дискурсу је придавана економским или квази-економским питањима. Из године у годину, на буџетским дебатама су се могли чути исти „аргументи“. Пречански политичари су инсистирали на србијанској експлоатацији и свеопштој хегемонији, поткрепљујући своје тврдње „доказима“ о неједнаким инфраструктурним улагањима, изградњи јавних зграда и државних надлештава у Београду,³ већим пореским оптерећењима и културно-економском запостављању. Власти су пак ове оптужбе побијале истичући да се ради о „једном

² I. Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature Kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006, str. 37.

³ Тако је Анте Трумбић, у Елаборату о хрватском питању (3. октобар 1932) записао: „Београд, једна обична повећа балканска варош, изграђује се као велеград са мостовима на Сави и Дунаву, каквих је мало у Европи. Какав је Београд изградила Србија за сто година своје независности, а какав смо ево ми изградили у самих 14 година помоћу „народног јединства“. Љ. Бобан, „Генеза, значење и одјек Загребачких пункција“, *Часопис за сувремену историју*, 1, 1971, стр. 163.

народу, јединственој држави и Краљевини која треба своја расположива средства да братски распоређује, тако да притиче онамо у помоћ где се за ту помоћ највише вапије“.⁴ Упорно је понављано да је Србија у рату за ослобођење и уједињење поднела највеће људске и материјалне жртве и да је стога у њену обнову било нужно уложити више него у подизање економски најнапреднијих делова земље,⁵ као и да су ратне репарације које је добила Краљевина Србија трошене заједнички.⁶ Заговорници тезе о србијанској хегемонији су ове чињенице пренебрегавали, истовремено игноришући реалност. Пречански крајеви су привредно и културно били далеко напреднији од остатка земље, па су друштвене прилике утицале на власти да, рецимо, школске зграде више подижу у Врбаској него у Савској бановини.⁷

Посебно запаљива атмосфера је владала пред скупштински атентат 1928. године. Некада крути централиста и унитариста, Светозар Прибићевић је југословенску искључивост заменио другом – пречанском. Говорио је да се садашњи управљачи понашају као варвари, од којих он и његови пријатељи морају бранити темеље културе и цивилизације, образујући заједнички фронт цивилизованог света против Београда.⁸ Прибићевић је доказивао како су у ослобађању земље једнак допринос дали српска војска и југословенски добровољци. Кајмакчалан је и наш, говорио је Прибићевић, „уосталом, колико кошта та ваша крв, па да је платимо“.⁹ Овакво омаловажавање српских војних успеха и жртава изазивало је огорчена реаговања јавности,¹⁰ тим пре што је сећање да су се становници Краљевине борили на различитим странама у рату било још увек веома живо. У свеопштој оскудици која је у економски заосталој и неразвијеној заједничкој држави владала,

⁴ Govor predsednika Ministarskog saveta Nikole Uzunovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 37.

⁵ Govor poslanika Milana Marijanovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 39.

⁶ Govor predsednika Ministarskog saveta Nikole Uzunovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 37.

⁷ И. Добривојевић, *н. д.*, стр. 33. Штавише, Љ. Димић је анализирајући буџет Министарства просвете показао да су издвајања за културу и просвету по глави становника била далеко већа у Словенији и Хрватској него на територији заостале Босне и Херцеговине. Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, т. 1, Београд, 1996, стр. 110–114.

⁸ Godišnji izveštaj britanskog poslanika Kenarda za 1928. godinu, Ž. Avramovski, *Izveštaji Britanskog poslanstva 1921–1938*, т. I, str. 525.

⁹ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић. Српско-хрватски спор*, Београд, 2002, стр. 301.

¹⁰ О овоме сам Прибићевић пише: „Ова изјава која је само била одговор на то да су нас србијанске армије ослободиле, изазвала је буру срџбе и протеста међу неким Србијанцима нарочито у Београду“. С. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1953, стр. 55.

такозвани „пречански фронт“ био је посебно киван на Београд због пореза и „економског подчињавања“. Пречани су представљани као „грађани другог реда“ и „израбљивани елемент“ који има само дужности, а никаква права. Политичка аргументација и реторика коришћена за доказивање ове тезе је била демагошка и примитивна. „Сваком се, па и најограниченијем човеку“, писало је у изјави посланика СДК објављеној у новинама децембра 1927, „намеће банална поредба са кравом музаром. Само одмах морамо нагласити да су пресахла вимена ове краве, па се из ње више ништа не може исцедити. Ако се унаточ тога ипак покуша, тада мора наступити моменат голе и упорне борбе за опстанак“.¹¹

Кенард, британски посланик у Београду, примећивао је да се из свих делова земље чују свеопшти захтеви за равноправношћу са Србијом, но и да је „сасвим извесно да ни београдским властима није лако да преговарају са неодговорним демагозима који контролишу хрватске сељачке масе“.¹² Међусобно неповерење Срба и Хрвата је временом све више расло, па су у доба шестојануарске диктатуре Београд и Загреб представљали два центра око којих су се окупљали опозициони прваци, пре свега због потпуно различитих схватања главних државних и националних питања.¹³ Штавише, када је формирана заједничка листа на петوماјским изборима, у Србији је владало незадовољство. „Свуда су нас пресретали са питањем“, писао је Драгољуб Јовановић – „Зар мајка није родила Србина да понесе земаљску листу? Зашто није Љуба Давидовић? Демократи су били дубоко несрећни, понижени и увређени. Чика Љуба је морао да се бори у рођеној странци да би примили Мачека... Приклонили су се демократи, али са пола душе, скоро без душе“.¹⁴

Иво Тартаља, некадашњи бан Приморске бановине, у *Новој Европи* је доказивао постојање србијанске хегемоније у свим сферама друштва. Власти су, писао је Тартаља, „нешто из неупућености и непознавања прилика у земљи, нешто због неспособности и немара или несмисла и пркоса, нешто из хегемонистичких прохтјева и слепе страсти за влашћу и жеље за новцем, услед протекционизма и партизанства“ почеле да „бију правду право у лице“ и да „газе сваки принцип равноправности“. У хрватским и пречанским крајевима се то испољило „у постављању, премјештању и отпуштању чиновника, у завођењу, одмеравању и утеривању намета, пореза и такса, у инвестицијама на терет државног буџета и државних зајмова, у грађењу путева, мостова и зграда, у занемаривању лука, обала, поморства уопште, у вођењу

¹¹ R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992, str. 366.

¹² Godišnji izveštaj britanskog poslanika Kenarda za 1928. godinu, *Ž. Avramovski, n. d.*, t. I, str. 499.

¹³ T. Stojkov, *Opozicija u doba šestojanuarske diktature*, Beograd, 1969, str. 91.

¹⁴ Д. Јовановић, *Политичке успомене*, т. 3, стр. 111.

државне саобраћајне политике на штету јадранских лука, у занемаривању културних установа, тековина, и споменика, у кредитирању трговине, индустрије и привреде уопће..., у провођењу насилних избора и фалзификовању народне воље, у вјештачком стварању буна и бунтовника, протудржавних елемената и непријатеља државе“. Тако, сматра Тартаља, „увек и свугдје, у сваком чину, на сваком кораку, на сваком мјесту, и у свакој манифестацији јавног живота, испољавао се и афирмирао принцип хегемоније, а газио се онај равноправности и правде, на велику штету интереса народа, државне заједнице, и појединих њених дијелова, особито хрватских“.¹⁵

Опозициони посланици су за скупштинском говорницом тврдили да Хрват, ма и најбољи био, треба од свега да стрепи јер он „је грађани, не другог, већ десетог реда“.¹⁶ Анте Трумбић, један од челника ХСС-а, али и Иван Мештровић, сматрали су да „Србијанци доминирају и намећу своју самовољу“, материјално искориштавајући пречане, иако ни „по свом интелектуалном развоју, ни по својој административној способности, ни по државничкој увиђавности ни по моралу политичком“ нису дорасли да апсолутно владају Хрватском.¹⁷ Наметнута идеологија националног југословенства је на територији хрватских бановина, баш као и у осталим деловима земље, наилазила на неодобравање и револт. Југословенство је доживљавано као великосрпство, „наркоза за Хрвате ...док се не сврши процес асимилације са Србима“.¹⁸ Август Кошутић и Јурај Крњевић, челници ХСС-а, су у Меморандуму Друштву народа 1930. године оптужили режим за забрану „употребе хрватског имена“, „хрватског грба и заставе“, „хрватских културних и знанствених друштава“, „истискивање хрватског језика из школа“, „кривотворење и брисање хрватске повјести у школским књигама“, „дробљење хрватских земаља и њихово подвргавање „српској превласти“, настојање да се заустави хрватски културни напредак, „запостављање хрватске вере и оштећивање гробова“.¹⁹ За скупштинском говорницом се могло чути и да само хрватска деца морају бити Југословени, а да српска могу бити само Срби,²⁰ да се спроводи србизација, постављају учитељи из Србије и из школе „одстрањује све што у себи има печат хрватства и што

¹⁵ I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 32.

¹⁶ Govor senatora Stjepana Jankovića, XV redovni sastanak Senata od 22. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 97.

¹⁷ Lj. Boban, „Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestosiječanjskog režima (1929–1935)“, *Historijski zbornik*, 1–4/1968–69, str. 21–23.

¹⁸ AJ, 14 (Ministrastvo unutrašnjih poslova)–27–72. Nezavedeno bez datuma. Slični stavovi se mogu pročitati i kod R. Bičanić. V. *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1938, str. 70.

¹⁹ Tekst memoranduma se nalazi u izveštaju „The Croats under Yugoslavian rule. The result of an inquiry by Rhys Davis, m. p. and Ben Riley, ex m. p.“ iz oktobra 1932. AJ–341–1/1932 (poverljiva arhiva); Videti H. Matković, *Povjest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb, 1999, str. 292–293, R. Horvat, *n. d.*, str. 464–466.

²⁰ I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 32.

зрачи хрватским духом“.²¹ Занемаривано је да је и становништво Србије било једнако незадовољно поделом на бановине и форсирањем интегралног југословенства. У атмосфери свеопштег неповерења и међусобног сумњи-чења припадника српске и хрватске елите, масама се чинило да је она „друга страна“ у незнатно бољем положају.²²

Упорно игнорисање постојања хрватског питања у Југославији до-вело је до бујања антирежимског, али и сепаратистичког расположења у пречанским крајевима које је кулминирало стварањем усташке организаци-је и бројним нападима на државне власти и јавне установе. Почетком триде-сетих година јачала је репресија према политичким неистомишљеницима и противницима, посебно према оним у Савској и Приморској бановини. Нарочито учестале су биле жалбе на жандармеријска насиља у Далмацији, после угушења Личког устанка 1932. године.²³ Хрватски посланици су не-прекидно понављали да Хрвати трпе понижења у властитој држави, те да је ради њих „повећан број жандармерије за 4.000 људи“, „да су хрватска села блокирана жандармима“, да хрватским крајевима крстаре „небројени режимски конфиденти и доушници“, да су затвори пуни Хрвата кажњених због политичких деликата и да је мало оних дана у години када неки Хрват не буде ухапшен и „на муке стављан“ због политичког држања.²⁴ Занема-ривано је то да су многи затворени Хрвати устајали директно против др-жавних власти, провоцирајући или отворено нападајући жандармерију, по-реске органе или чланове сокола и присталице режима,²⁵ као и да је у очима хрватских десничара убиство полицајца, жандарма, среског начелника или пак неког другог органа власти сматрано херојским делом, „средством да се са хрватског народа скине тежак јарам“.²⁶ Министри су доказивали да затво-ри нису пуни Хрвата већ „деликвената, оних који се огреше о државне зако-не и интересе“, будући да закони и судије никакве националне разлике међу

²¹ Љ. Димић, *н. д.*, т. 1, стр. 237.

²² Тако се „Srbima činilo da jugoslovenska zastava više liči na hrvatsku nego na srpsku trobojnicu. Srbima je smetalo što katolici nose u crkvenim procesijama hrvatsku zastavu, a nisu ni primećivali da pravoslavna crkava i dalje upotrebljava srpsku trobojku i slavi u školama Svetog Savu, a ne recimo Ćirila i Metodija, kao zajedničke slovenske prosvetitelje“. *Д. Јовановић, Политичке успомене*, т. 3, стр. 39.

²³ V. Govor poslanika Marka Kožula, XXVII redovni sastanak Narodne skupštine od 6. 3. 1934, *Stenografske beleške Narodne skupštine*, Beograd, 1934, str. 499–500.

²⁴ I. Dobrivojević, *н. д.*, str. 32–33.

²⁵ Videti više: B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1983; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije*, Beograd, 1994; N. Žutić, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*, Beograd, 1991; I. Dobrivojević, *н. д.*; T. Stojkov, „O tzv. Ličkom ustanku“, *Časopis za savremenu povijest*, 2, 1970, str. 167–179; D. Jović, „Pobuna seljaka u okolici Slavenskog Broda u februaru 1935“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 9, 1972, str. 157–208.

²⁶ M. Glojnarčić, *Borba Hrvata 1919–1939*, Zagreb, 1940, str. 261.

кривцима не признају.²⁷ Ипак, власти су се често осиноно понашале према хрватском становништву, сумњичећи чиновнике, судије и учитеље као национално непоуздане, строго кажњавајући за истицање хрватске тробојке или пак певање хрватских песама. Штавише, свако антирежимско расположење међу хрватским живљем је олако изједначавано са противдржавним, па је, по сведочењу Боже Марковића, у Србији чак 80% становништва веровало да су „Хрвати сепаратистички“.²⁸ Са бујањем усташког покрета и учесталим терористичким акцијама, јавила се тенденција да се стави знак једнакости између усташа и читавог хрватског народа. Чак се и београдској *Политици*, поводом једног суђења усташама пред Државним судом, омакао наслов „Загреб пред судом“. Ништа обзирнији од *Политике* нису били ни посланици владине већине, који су истицали да су говори о систематској државној репресији над Хрватима „створили усташке чете“.²⁹ Посебно нерасположење и револт је изазвало убиство краља Александра, па је Макри, британски конзул у Загребу, упозоравао да иако су неки листови својим писањем створили утисак да је Загреб дом тероризма, хрватска јавност је ипак „дубоко против истог“.³⁰

У недовољно просвећеној и бирократизованој држави каква је била Краљевина Југославија, чиновничка служба је представљала пожељно и престижно занимање. Партије на власти су доводиле и смењивале чиновнике по својој вољи,³¹ па се нимало ефикасан бирократски апарат за свега десет година, у периоду од 1928–1939, удвостручио. Виши чиновници су сматрани елитом, чиновнички положај је носио са собом моћ, а срески начелници су ведрили и облачили у својим срединама, у потпуности подређујући својој (само)вољи сва дешавања и читав живот у месту службовања.³² У атмосфери у којој се од државне администрације захтевало да буде прорежимска, чиновничко питање је истовремено било и политичко. Иако су из Министарског савета упозоравали да у пречанским крајевима „сви који искрено прилазе данашњем југословенству морају бити потпуно једнаки“,³³ у парламенту је радо и често дебатовано о фаворизовању чиновника поре-

²⁷ Govor predsednika Ministarskog saveta Nikole Uzunovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 37.

²⁸ Lj. Boban, „Prilozi za biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestosiječanjskog režima (1929–1935)“, *Historijski zbornik*, 1–4/1968–69, str. 12.

²⁹ I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 33.

³⁰ Izveštaj britanskog konzula Makrija iz Zagreba od 26. 12. 1934, AJ, FO (Forin ofis)–371–409–19, 574.

³¹ V. B. Gligorićević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd, 1979, str. 132–133.

³² И. Добривојевић, „Под будним оком државе. Државни чиновници у Краљевини Југославији“, *Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, 2007, стр. 480–481.

³³ Izlaganje ministra spoljnih poslova V. Marinkovića, Zapisnik sa XXI sednice Ministarskog saveta održane 4. jula 1930. У: Љ. Димић, Н. Жутић, *Затписници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929–1931*, Београд, 2002, стр. 195.

клом Срба, и потпуном запостављању Хрвата. Премештања у невреме, нарочито учитеља, незаконита пензионисања и отпуштања, задирања у приватности и полицијски надзор су представљала неке од репресивних мера са којима је живело чиновништво Краљевине Југославије. Иако су државне власти биле много више заинтересоване за политичке ставове него ли за националну припадност своје администрације, хрватски посланици су и у овом случају губили из вида ширу слику, указујући једино на репресију над чиновницима Хрватима. Статистика, која је регистровала само верску, а не и националну припадност службеника, радо је и често (зло)употребљавана, па су Рудолф Бићанић и Богдан Прица на основу званичних података доказивали тезу о постојању, односно непостојању србијанске хегемоније.³⁴ „Пребројавани“ су чиновници по надлештвима, официри и генерали, министри и дипломатски службеници, али и финансијска средства улагана у Србију и пречанске крајеве. Наглашавано је како су до уједињења Хрвати живели „у правној држави са администрацијом европске разине“. Хрватски чиновнички апарат је, тврдио је даље Бићанић, у првим годинама заједничког живота систематски разаран, хрватски чиновници пензионисани, протеривани у Босну, отпуштани, „денунцирани и понижавани“, док су на њихова места долазили „неспремни и често полуписмени Србијанци и Црногорци“.³⁵ Са друге стране, за скупштинском говорницом је доказивано да се у „једној братској заједници“ не може цифарски изводити политичка превласт и хегемонија,³⁶ и истицано како Србијанци не воде рачуна о националној припадности локалних органа власти, будући да је именовање Хрвата Драга Хлоупека за општинског одборника у Приштини „примљено са највећом симпатијом“.³⁷ Богдан Прица је побијао оптужбе хрватских политичара и статистички доказивао да у низу виших државних служби „Хрвати учествују са 27,27%, док их у држави има 23% од укупног становништва“.³⁸ Рудолф Бићанић је прећутно прихватио Прицине тврдње, истичући како се Хрвати „и када су најспособнији“ упошљавају „само као радно особље које има управљачима да даде своје знање и стручну спрему“.³⁹

³⁴ V. Rudolf Bićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb, 1938; B. Prica, *Hrvatsko pitanje i brojke*, Beograd, 1937.

³⁵ Rudolf Bićanić, *n. d.*, str. 67–68.

³⁶ Govor predsednika Ministarskog saveta Nikole Uzunovića, XIV redovni sastanak Senata od 21. 3. 1934, *Stenografske beleške Senata*, Beograd, 1934, str. 37.

³⁷ Govor poslanika Miloša Dragovića, XIX redovni sastanak Narodne skupštine od 3. 3. 1932, *Stenografske beleške Narodne skupštine*, Beograd 1933, str. 151.

³⁸ B. Prica, *n. d.*, str. 22.

³⁹ Rudolf Bićanić, *n. d.*, str. 77. Đ. Stanković je analizom statističkih podataka utvrdio da je državni aparat u doba šestojanuarskog režima u Slavoniji činilo samo 9% Srba koji su bili poreklom iz Slavonije, a ne Srbi dovedeni iz Srbije kako su to predstavljali političari iz redova HSS-a. Đ. Stanković, „Srbi Slavonije u ‚državnoj vlasti‘ i ‚unutrašnjoj upravi‘ za vreme diktature, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2, 1999, str. 162–163.

Овакве и сличне политичке и псеудополитичке расправе су представљале својеврсно обележје свих скупштинских заседања, па је Парламент 1925. године успео да усвоји свега 13 закона.⁴⁰ Потпуно супротстављена гледишта на заједничку државу било је немогуће измирити, а паролe о „србијанској хегемонији“ и експлоатацији пречанских крајева су наставиле да живе и у социјалистичкој Југославији. Партијски ангажована историографија је прихватила готово догматско учење КПЈ о хегемонистичком српском грађанству, да би се са продубљивањем кризе 80-их година, „аргументи“ о целату и жртви као весници новог рата наново уселили у политички дискурс и јавни говор.

Memorandum Hrvatske legije boraca kralju Aleksandru (15. avgust 1929)⁴¹

Vaše Veličanstvo!

Revolucionarnim aktom od 29. listopada 1918. hrvatski narod oslobodio se zajednice sa Austrougarskom monarhijom,⁴² a narodno zastupstvo proglasilo je novu državu Slovenaca, Hrvata i Srba.⁴³ Dne 1. prosinca iste godine Narodno vijeće je proglasilo bez odobrenja hrvatskog i slovenskog naroda ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom.⁴⁴ Bilo je doista Hrvata koji su se nadali boljoj budućnosti i koji su računali na razumijevanje sa strane srbijanskih vodećih krugova. Mislimo, da ne treba danas nakon desetogodišnjih najžalosnijih iskustava posebice istaknuti, kako su hrvatski i slovenski narod kao i ostali prečani u svakom pogledu i na svim poljima bili ne samo razočarani, već u pravom smislu poniženi, osramoćeni i gadno prevareni.

⁴⁰ Ivana Dobrivojević, *n. d.*, str. 96.

⁴¹ АЈ, 335 (zbirka V. Jovanovića Maramboa) – 15.

⁴² Мисли се на одлуку Хрватског сабора донету 29. октобра 1918. којом је Хрватско-угарска нагодба из 1868. проглашена ништавном и којом су раскинути сви државно-правни односи са Аустроугарском царевином.

⁴³ Новостворена држава Словенаца, Хрвата и Срба је обухватила све јужнословенске земље које су до тада биле у саставу Аустроугарске монархије.

⁴⁴ Крајем новембра 1918. године у Београд је стигла делегација Народног вијећа са Напутком, документом који је фактички био платформа државе Словенаца, Хрвата и Срба за уједињење. У њему је захтевано да Уставотворна скупштина, најкасније шест месеци по склопљеном миру, 2/3 већином одреди државно уређење. До тада би, према овом документу, извршну власт имао краљ, а законодавну Државно веће, састављено од чланова Народног вијећа, Југословенског одбора и представника Србије и Црне Горе, која се 26. новембра одлукама Подгоричке скупштине ујединила са Србијом (Велика народна скупштина Војводине је дан раније донела резолуцију о присаједињењу Србији). Због нарастајуће италијанске опасности и акција „зеленог кадра“, делегација државе СХС је поступила мимо Напутка, па је 1. децембра проглашено уједињење и створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Sledeće činjenice neka dokažu objektivno i stvarno – kojom je mržnjom i bezobzirnošću beogradska klika vodila punih deset godina politiku spram prečana, a osobito protiv Hrvata.

1. Unutarnje uređenje države: Vidovdanski ustav, koji je bio donešen bez privole hrvatskog naroda i njegovog zastupstva,⁴⁵ tako je podijelio zemlju na oblasna područja,⁴⁶ da je bila jasna tendencija da treba maknuti sve, što bi moglo u najmanjoj mjeri podsjetiti na staru hrvatsku državu, na hrvatskog bana, na hrvatsku vladu, na sabor i sve ostale skupocijene tekovine našeg naroda; naprotiv, došao je na vidik neki velikosrpski konglomerat, neki užasan zmaj ali bez glave i bez pameti.

Pravac svih zakona, naređenja, pravila, propisa itd od ujedinjenja do nedavna bio je u korist Srbijanaca, svuda taj velikosrpsko-pravoslavni duh! Vlade su do pred kratko vrijeme imale posve hegemonističke tendence i ako su do 6. siječnja o. g.⁴⁷ radile pod plaštom parlamentarizma, faktično je gospodarila i onda već vojnička klika, koja vodi sada otvorenu diktaturu.

Veliki župani, kotarski predstojnici, ravnatelji državnih zavoda i ustanova, ministri, načelnici, ministarski činovnici, bili su u prošlim godinama, a djelomice još i danas 90% Srbijanci iako imamo oko 25% Srbijanaca iz predratne Srbije u ovoj državi. Korupcije, podmite, krađe sa strane državnih činovnika, masne intervencije – sve je to slavilo svoje orgije pod desetogodišnjom upravom zloglasne beogradske klike, a prečani, kojima su takve stvari bile posve nepoznate, sa zgražavanjem su gledali kako idu pod takvom nepoštenom i nesposobnom upravom u sigurnu moralnu i finansijsku propast. Svakako je bilo i u drugim državama posle rata korupcije, ali ono što je na tom polju polučio upravni aparat ove zemlje, to je sigurno jedinstveno u historiji i možemo mirno tvrditi da je Kraljevina SHS u ovom pogledu daleko nadmašila i nadmudrila predratnu Tursku.

⁴⁵ Видовдански устав је донет 28. јуна 1921. године, гласовима радикала, демократа, дела Савеза земљорадника, Југословенске муслиманске организације, словеначке Кметијске странке и Џемијета. У раду Уставотворне скупштине није учествовала Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића, која је на изборима освојила 50 мандата. Све три парламентарне хрватске странке – ХРСС, Хрватска странка права и Хрватска заједница обратиле су се, одмах по начелном усвајању владиног предлога устава, у мају 1921. године хрватској јавности. У документу „Порука хрватском народу“ је тражено поштовање одлука Хрватског сабора од 29. 10. 1918. О овоме више у: Н. Matković, *Povjest Hrvatske seljačke странке*, Zagreb, 1999, str. 95–97.

⁴⁶ Члан 95 Устава је државу поделио на области, округе, срезове и општине. Области, срезови и општине уређене су по начелу самоуправе, али не и окрузи. Области које су постојале пре доношења Видовданског устава морају се укинути и уместо њих се морају образовати нове области у складу са природним, економским и социјалним приликама. Међутим, ниједна од области није смела имати више од 800.000 становника. С. Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1995, стр. 452–453.

⁴⁷ Шестог јануара 1939. године је распуштена Народна скупштина, суспендован Устав и проглашена диктатура. Током истог месеца забрањен је и рад свих политичких партија.

Dok su napredne azijske države te su poput Turske i Japana uvele latinsko pismo kao pismo svih kulturnih naroda (Rusija od 1. siječnja 1930.) u isto vrijeme su beogradske vlade svom silom širile i protežirale po našim krajevima ćirilicu⁴⁸ iako to nije bilo u skladu sa postojećim zakonima. Činovnici i časnici koji se nisu služili ćirilicom, bili su zapostavljeni; molbe koje su pisane latinicom ranžirale su na trećem mjestu ili uopće nisu bile uzete u postupak, a kamo li riješene. U Hrvatskoj i Sloveniji gdje nitko od običnih ljudi ne zna ćirilicu, ima često napisu ćirilicom na prvom mjestu kao znak srbijanske hegemonije. A naš metalni novac je sa svojim natpisima sjajan dokaz beogradskog nasilnog mentaliteta.

Neka Srbijanci pridrže još daljnih 500 godina ćirilicu, niko od nas Hrvata i Slovenaca neće im to oteti, ali ne treba ovo staro pismo nasilnim i ogavnim načinom oktroisati naprednijim narodima ove zemlje.

2. Fundament jednakosti i svake pravice u državi traži jednako oporezivanje svih podanika.⁴⁹ Međutim, živimo više od deset godina u ovoj zemlji i stanje i način plaćanja poreza nam kaže da smo tamo gdje su drugi narodi bili pre nekoliko hiljada godina, kada su pojedinci na brutalan način živjeli na račun robova. A kod nas, gdje nema takozvanih pobjednika, tu plaćaju hrvatski i slovenski seljaci, građani i trgovci 250% više poreza od podanika bivše Kraljevine Srbije. Nema niti jednog naroda na svijetu koji bi u svojim najudaljenijim kolonijama među crncima trpio takve užasne prilike i takvu nevjerovatnu nepravdu koja upravo izaziva revoluciju. I tu se pokazuje pokvarenost beogradske čaršije, jer ako nisu ti ljudi bili kadri i sposobni da tako važnu stvar dovedu u red, onda su to trebali prepustiti našim ljudima, koji bi već pre 6–8 godina likvidirali porezni problem na modernoj i pravednoj bazi. Kriv svemu je samo taj nesretni centralizam. Došlo je tako daleko da naši ljudi ne vjeruju u iskrenost novoga poreznoga zakona i njegovog točnog oživotvorenja.

Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, ponosna Bosna, Slovenija, Crna Gora i ostali prečanski krajevi osiromašili su potpuno, dok se u Beogradu živi luksuzno i bezbrižno i dok se tamo podižu palače prečanskim novcem, ne govoreći o zgradama i vilama što su ih srbijanski ministri i načelnici kupovali ili sagradili novcem koji su stekli masnim intervencijama, korupcijom ili na koji drugi nečastan način. Čitava Europa znade dosta o tome i kako su se sinovi naših predsjednika vlade obogatili i da poseduju u inozemstvu bajnoslovna imanja i kuće.

⁴⁸ Првих година по уједињењу дешавало се да многа службена акта настала у Хрватској, па чак и Словенији буду написана ћирилицом. Наиме, надлештва су тражила од централних власти писаће машине, а власти су, будући да су машине углавном стизале од репарација, слале оне које су имале.

⁴⁹ Тек је са проглашењем Закона о непосредним порезима 1928. године у Краљевини СХС унифицирано пореско законодавство. До тада је постојало пет пореских система – Србије, Црне Горе (до 1921. када је уведен порески систем Србије), Словеније и Далмације (аустријски порески систем), Хрватске и Војводине (мађарски), док је Босна и Херцеговина имала сопствени порески систем.

Poljodjelstvo, privreda i industrija su posve uništene usled strahota anti-prečanske politike Beograda. 70% slovenskih i hrvatskih preduzeća i rudokopa je propalo ili miruju i tamo gdje je još pre nekoliko godina radništvo marljivo radilo, danas je pustoš. Nekadašnja žitnica velike Austrougarske, naša bogata Vojvodina, stoji danas pre katastrofom. U ovoj zemlji, koja bi morala biti jedna od prvih izvoznih država, gladuju ljudi, a njezini sinovi i marljivi kolonisti, Nemci i Mađari ostavljaju domovinu te sele u druge sretnije krajeve svijeta.

3. Vanjska politika: Naše novine kao i šaljivi listovi dosta su pisali o tzv. „diplomaciji sa tradicijom“ i fakat je da čaršijski krugovi zaista misle da imaju oni patent i sposobnost za vodjenje vanjske politike. Ministri vanjskih poslova, konzuli, atašei itd. su skoro isključivo Srbijanci, osobito po važnijim položajima iako često ne znaju jezik one zemlje u koju su delegirani i to samo zato što režimski krugovi nisu imali poverenja u Hrvate i Slovence, a drugo zato što treba njihovoj pokvarenoj logici najprije „vlastite ljude“ namestiti. Tako je došlo do toga da smo od ujedinjenja do sada imali u vanjskoj politici samo neuspeha i fijaska i da odnošaji sa susjednim državama nisu nikako ružičasti uza sve pakte i prijateljske izjave. Izgubili smo krivnjom velikosrpskih diplomata s tradicijom mnoge krajeve koje režim ne bi nikada žrtvovao da su napućeni srpsko-pravoslavnim narodom. Time je dosta rečeno!

Pred kratko vrijeme je bilo još konzulata u inozemstvu sa natpisom i grbom Kraljevine Srbije o čemu je bilo i interpelacija u Parlamentu. Moguće da ih ima još i danas!

4. Vojska: Ni na jednom polju, ni u jednom pogledu nije bio Hrvat i Slovenac tako strašno i prezirno ponižen kao u takozvanoj narodnoj vojsci. Hrvatski narod, koji je bio poštovan i proslavljen u prošlim stoljećima od svih naroda zbog svojih junačkih vojnika nije zaslužio da doživi takvo sramotno stanje kako ga pokazuje nama ova vojska koja je po vanjštini, po svim običajima i pravilima ostala velikosrpska-pravoslavna garda, ali koja nije nikada naša narodna vojska. Ponosne i slavne hrvatske i slovenske pukovnije, gdje je bilo 100% Hrvata i Slovenaca, odnosno Bosanaca itd., i koje su pukovnije garnizornirale u vlastitoj zemlji, u užoj domovini, one su danas u takozvanoj narodnoj vojsci potpuno nestale. Hrvatski vojnici su raspršeni danas po čitavoj državi, a naposle služe u Makedoniji, staroj Srbiji i drugim nezdravim krajevima gdje stradaju pošto nisu priviknuti na tamošnju rđavu klimu. Hrvati su do 1918. osim hrvatskih pukovniija zajedničke austrougarske vojske imali svoje domobranstvo sa 7 pješaćkih, topnićkih i konjićkih pukovniija sa hrvatskim službenim jezikom. Dok su dakle tuđinci – Njemci, Austrijanci, Mađžari i Francuzi i njihovi carevi imali potpuno povjerenje u hrvatske vojnike, a posebice u časnike, takozvana braća Srbijanci smatraju nas nepouzdanim ljudima. Našu hrvatski časnici i napose generali – vjera je tu posve nuzgredna – uživali su upravo svjetski glas jer su bili vojnici duhom i tjelom, od glave do pete, junački i sa otmenim osjećajima. Oni su se

увijek држали положене присеге, а међу њима се никад није водила политика. Није било међу хрватским часницима бјелорукача, црнорукача, републиканача итд, већ су то били вјерни људи који су се бавили искључиво војничком службом. Ови часници су послјие преокрета 1918. ступили са рјетким одушевљењем у нову војску али послјие ујединјења са Србијом су се брзо увјерили да су србијанској официрској клици на путу и да им се треба макнут, да би официри из бивше српске војске могли заузети све важне положаје у војсци. Поступак са хрватским и словеначким часницима и подчасницима је био тако безобзиран и прожет неприкривеном мржњом, да су часници Хрвати и Словенци већином повукли послједиче и дали су, морално присилјени, оставку. А има их много који данас биједно живе и гладују са женом и дјецом, док официри Србијанци седе на отетим положајима.⁵⁰ Пензије нису могли добити, иако то мировни уговори точно предвиђају. Хрватски часници и подчасници који су се борили за вријеме свјетског рата на свим ратиштима и који су стекли бројна искуства са најmodernijим ратним средствима су се требали уклонити србијанским официрима који су се већином борили на балканском ратишту гдје тенкови, тежка артиљерија, отровни плинови, бојеви по zraku уопће нису били познати или у неznатној мјери. Daleko smo od toga da bi mi osporili vanredne osobine srbiјанских официра и војника који су се борили рјетким јунаштвом, али то још дуго не оправдава да сада бацају блато на наше хрватске и словенске часнике којима сигурно није потребно да их оцијенјују међу осталима и такви људи који су велики рат провели на Крфу или по заробљеничким логорима Аустрије. И често су најгори били они који по наобразби уопште нису дорасли официрском званју и који су били једва писмени.⁵¹

Да су Poljska и Чехословачка тако поступале према бившим часницима Аустроугарске, онда ове државе не би уопште имале војску, а Румунска је се

⁵⁰ У политичким расправама и публицистици, а касније и у историографији је често навођено да су командне позиције у Краљевини СХС, а касније и Југославији углавном чинили Срби. Ипак, истраживања Милета Бјелајца показују да је у нову војску до 1920. године примљено око 2.500 официра бивше аустроугарске војске, док је молбу за пријем поднело још за тећину више од примљених. Штавише, у војску су примљени и Славко Кватерник, Густав Перчећ и др Кватерник који је био одговоран за вешање цивила у Београду за време окупације. Велики део аустроугарских официра је у рату изгинуо, док многи официри вишег чина нису ни подносили молбу већ су оптирали за Аустрију или Мађарску, или отишли у пензију. Миле Бјелајац даље наводи да је „од укупно 508 генерала и адмирала, из редова бивше аустро-угарске војске било 65, од чега су само три генерала и три адмирала примљени 1919, док су остали унапређени током мирнодопске службе, а највећи број 1936. када су некадашњи капетани и мајори стекли законске могућности“. М. Вјелајац, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Београд, 1999, стр. 21–33.

⁵¹ Питомци за Војну академију су бирани међу најбољима, путем пријемних испита. Програм студија је био веома обиман, а режим студирања строг. За пет година школовања (три године нижег и две године вишег курса) требало је савладати 38 предмета. Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд, 1993, стр. 139. М. Бјелајац наводи да је „активни официрски кор српске војске био плански, законима и уредбама, усмераван, да поред образовања и својим друштвеним положајем буде права елита“. М. Вјелајац, *n. d.*, стр. 22.

rumunjskim časnicima iz bivše austrougarske vojske obratno postupala nego beogradski režim.

U austrougarskoj mornarici su bili južni Slaveni najbolji elemenat i mislimo da je današnje stanje ratne mornarice ove zemlje u svakom pogledu pohvalno, premda tamo nema ni jednog oficira iz bivše srpske vojske. Dakle, ako su prilike silile režim da preda mornaricu u ruke prezrenih takozvanih švapskih časnika, onda je svakako i u kopненоj vojsci moglo biti pravedno stanje, a ne da od ministra vojnog do uključivo komadanta pukovnije nema skoro nijednog Hrvata ili Slovenca. Komandanti armija, divizija, brigada i pukovnija su 99,5% Srbijanci!!! Nije li to skrajnje poniženje za nas Hrvate i Slovence?

U državi SHS ima od 13 milijuna stanovnika jedva 3 milijuna Srbijanaca (prečane pravoslavne vjere, muslimane i Bugare iz južne Srbije ne računamo) i ta zemlja ima za jednu mirnodobsku vojsku od 130.000 vojnika oko 160 generala, koji su opet sa 99,5% Srbijanci.⁵² To znači da na svakih 800 vojnika svih narodnosti ove Kraljevine dođe po jedan srbijanski general. Austrougarska vojska je brojala oko 330.000 vojnika, ali nije imala više generala od ove zemlje.

U Vojnoj akademiji ima 70% Srba, a Hrvata, Slovenaca, Bosanaca itd ima svega 30%.

Mi pitamo savjest odgovornih krugova, što će usljediti ako danas sutra dođe do mobilizacije vojske? Stari ratnici Hrvati i Slovenci, tj. najbolji i iskušeni borci za boj, oni će tražiti svoje časnike i nije danas nikakva tajna kakvo će stanovište zauzeti seljačke mase u Hrvatskoj i u svim ostalim prečanskim krajevima u navedenom slučaju, a opkoljeni smo svuda od neprijatelja.

Pruski i mađarski šovinizam je upropastio velike države i red će doći i na velikosrpski-pravoslavni šovinizam ukoliko se ne nađe koji spasitelj za ovo žalosno stanje.

5. Narodna banka je kod nas jedan zavod za djeljenje protekcije, a ne predstavlja zajedničku ustanovu.⁵³ Krediti su podijeljeni sa 95% Srbijancima, a napose beogradskim trgovcima, a prečani, koji uzdržavaju sa 90% ovu zemlju, dobijaju kredite samo ako su članovi radikalne ili demokratske stranke. Narodna banka troši milijune na uzdržavanje dinara na današnjoj visini, što bi jevtinije

⁵² Видети напомену 22.

⁵³ Међуратна југословенска привреда готово да није имала простора за финансирање сопственим средствима. Инвестиције су углавном обезбеђиване преко банковних кредита или иностраних финансијера. Кредите је било тешко добити, будући да су југословенске приватне банке 4/5 свог капитала обезбеђивале из штедње и кредита. Ова, туђа средства су у сваком тренутку могла бити повучена, па су кредити у Краљевни Југославији били краткорочни и скупи. Народна банка углавном није финансирала индустрију, па су индустријалци морали да се задужују или код приватних банака или пак у иностранству. М. Ж. Чалић, „Социјална историја Србије 1815–1941, Београд, 2004, стр. 265–271. Штавише, до почетка тридесетих, хрватско грађанство је било економски најснажније у Југославији јер је држало Прву хрватску штедионицу. В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije*, t. I, Београд, 1988, стр. 76.

bilo da dođe do posvemašnje konsolidacije zemlje, do ispunjenja svih zahtjeva hrvatskog i slovenskoga naroda i da država onda traži parlamentarnim putem jedan veliki zajam koji je naravski bez privole Hrvata nemoguć.

6. I u nastavi vlada na svim linijama velikosrpski duh. Treba samo čitati naređenja i upute Ministarstva prosvjete iz onih godina kada je dotični ministar bio Srbijanac.⁵⁴ U školskim knjigama ima dosta neslavenskih izraza koje naši ljudi nikada nisu čuli, jer su preuzeti od Turaka ili od drugih naroda. Izrazi u vojsci predstavljaju posebno poglavlje (čakšire, mundir, šinjel, dežurni, fišeklje, itd). Isto tako kako čovjeka iz južne Srbije ne zanima lokalna politika i povijest naših krajeva, isto tako ne zanima našu djecu ćirilica koju neće nikada u praktičnom životu trebati. Isti je slučaj sa jezicima u srednjim školama, gdje se forsira francuski jezik, a njemački je apsolutno zapostavljen, jezik bez kog se u našim krajevima ne može dobiti nameštenje niti kao sluga. Francuski jezik trebamo samo u diplomatskoj službi, dok njemački jezik nađemo kod svake zgođe. Stranci koji posjećuju naše krajeve većinom su Nijemci, industrije i trgovački krugovi se poslužuju u velikoj mjeri njemačkim jezikom, a konačno je naš najmoćniji susjed veliki kulturni narod Njemaca. Dakle, tu nema mjesta neraspoloženju prema nedavnomu neprijatelju, već traži praktični život drugu orijentaciju i u nastavi.

7. Vjera: Pravoslavni sveci se kod nas slave kao da su državni praznici, a činovnici i časnici katoličke vjeroispovesti moraju prisustvovati svečanostima.⁵⁵ Pravoslavni Badnji dan i Đurđevo su osobito u vojsci proslavljeni na državni trošak i nepotrebnom pompom. 1926. godine je bilo potrošeno na stotine hiljada dinara na municiju za puške, strojne puške i male topove u ime proslave pravoslavnog Božića, dok za katoličke ili muslimanske praznike nije režim nikada pokazao niti najmanju pažnju. U prosincu svake godine po beogradskim ministarstvima i uredima miruje svaki rad jer su neprekidne krsne slave i pravoslavni praznici, a molbe iz naroda čekaju nekoliko mjeseci ili godina na rješenja. Obično uopće nema rješenja bez skupih intervencija, premda molioć plaća din. 25 u ime biljega za rješenje.

8. Željeznice: Mjesto da su taj važan resor vodili isključivo stručnjaci, kojih ima dosta u našoj zemlji, a osobito u prečanskim krajevima, tu su bili ministri većinom stranački ljudi, kojima je ministarska plaća bila glavna briga. Naše željeznice su danas u derutnom stanju i mi dvojimo da će se to ikada urediti pod centralnom upravom. Duh kojim je vođena politika u ovom resortu pri namještenju, kod gradnje novih pruga, kod trasiranja Jadranske pruge, kod svih nabava materijala itd je bio onaj već često navedeni zloglasni beogradski

⁵⁴ Године 1925. министар просвете је постао Стјепан Радић, а ХСС је у влади учествовао све до 1927. године.

⁵⁵ Нарочито велико незадовољство је изазивала прослава Светог Саве у школама. Стога се дешавало, нарочито у хрватским крајевима, да учитељи на своју руку, иако је такво понашање био законом кажњиво, Св. Саву једноставно не прослављају.

mentalitet hegemonističkih korupcionaša. Nije li to žalosno i ujedno škandalozno da danas, nakon 10 godina zajedničkog života, ima kod nas u pretežnom broju vagona i strojeva sa natpisom SDŽ (Srpske državne železnice), a to je učinjeno naročito u zadnjim godinama. Prečanski krajevi su imali najmanje deset puta veći park vagona i strojeva od bivše Srbije koja je imala svega 2-3 pruge.⁵⁶

Oficijelno i po međunarodnim ugovorima smo Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a prema željezničkoj politici postoji još neka srpska država!

Iz gore navedenih činjenica koje su poznate i izvan ove države, vidi se jasno da je svuda i u svim granama našeg života vladala protekcija u korist Srbijana, a na štetu prečana, napose Hrvata, počem od najviših državnih dostojanstvenika do zadnjeg kolodvorskog automata. Do sada su bili odgovorni za ovo žalosno stanje oni koji su sa državnim i narodnim imetkom tako lakoumnno upravljali. Zasluženoj kazni izbeći neće! Međutim, sada je uzelo Vaše Veličanstvo upravu zemlje u Svoje ruke, te smo se mi Hrvati i Slovenci nakon sretnog ukidanja Vidovdanskog ustava nadali da će prečanski krajevi, a napose Hrvati i Slovenci dobiti dugo zaželjenu slobodu.⁵⁷

Hrvati neće nikada popustiti!!! Mi i Slovenci ne diramo u Srbe i u Srbiju, ali više nećemo dopustiti da beogradska čaršijska i vojnička klika upravlja sa

⁵⁶ Kraljevina СХС је наследила четири различита железничка система. Царско-крављевске железнице Аустро-Угарске су биле везане за Беч када се радило о Словенији, односно за Пешту у случају Хрватске и Војводине. Македонске пруге су улазиле у састав Отманских железница, а пруге у Босни су припадале Управи босанско-херцеговачких земаљских железница. Дирекција српских државних железница је имала седиште у Београду. Четири различите железничке тарифе су изједначене тек 1925. године. В. Petranović, *n. d.*, t. I, str. 54.

⁵⁷ Мисли се на проглашење диктатуре. Шестог јануара рано ујутру, на православни Бадњи дан, краљ се прокламацијом „Моме драгом народу, свим Србима, Хрватима и Словенцима“ обратио својим поданицима информишући их о промени режима и објашњавајући мотиве који су га навели да предузме такав корак. Краљев Манифест је већ од поноћи лепљен по београдским улицама, а на њему је крупним словима писало: „Између краља и народа нема више посредника“. У Прокламацији је истакнуто да су парламентаризам „почеле злоупотребљавати политичке странке у тој мери, да је постао сметња за сваки плодносни рад у држави“. Како је парламентарни рад добио „негативно обележје“, а „жалосни догађаји и раздори у Народној скупштини су поколебали код народа веру у корисност ове установе“, владар је, „раздиран вапајем народних маса које су руковођене својим природним и здравим расуђивањем већ одавно назирале да се више не може ићи путем којим се до сада ишло“, одлучио да од таквог „нездоровог политичког стања“ заштити унутрашњи живот и напредак, спољне односе државе и углед земље у иностранству. За највиши циљ своје владавине краљ Александар је прогласио „чување народног и државног јединства и државне целине“ и позвао све грађане да у „тражењу нових метода и крчењу нових путева“ изласка из државне кризе они буду „његови највернији помагачи“ да би се „у што краћем времену постигло остварење оних усанова, оне државне управе и оног државног уређења, које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима“. I. Dobrivojević, *n. d.*, str. 44–45.

našim ponosnim narodom. Naša zemlja, naša prava, naše političke tekovine moraju biti za Srbijance nepovredive i one kliču onima preko Drine – „Noli me tangere!“⁵⁸

Vaše Veličanstvo! Ako volite ovu zemlju i sve narode Kraljevine SHS jednako, onda uredite državu u najkraćem vremenu onako kako to dotični narodi žele. To mora bezuvjetno da bude ako želite da država produlji svoj opstanak i da bude jaka i složna. Pametna orijentacija prema vani i zadovoljni narodi u zemlji – to su tvrđave koje sto puta više vrijede od najbolje vojske, jer vojska je najskupocenija ustanova i konačno je to sam seljački narod pod oružjem. Ne tražite mišljenje pokvarene beogradske čaršije, već pitajte kao potomak junačkih šumadijskih seljaka vaše srce i zdravi razum našega divnoga naroda. Jedini izlaz i jedini spas iz današnje teške situacije je potpuno federativno uređenje ove države po uzoru velikih federativnih zemalja. Zajednički su samo vladar, uz samostalne zemaljske vlade i zajednička vlada, ali za važnije resorte, onda vanjski poslovi i neki važni poslovi vojske kao naoružanje, mobilizacija, donekle generalštab itd. Sve ostalo se prepušta zemaljskom saboru, odnosno banu.⁵⁹

Legija hrvatskih boraca koja danas broji nekoliko hiljada tajno zapri-segnutih članova, imade svetu i časnu zadaću da ne miruje dok nije domovina oslobođena, dok nemaju svi hrvatski i slovenski krajevi svoju slobodnu državu sa vlastitom vladom, banom, vojskom, financijom i to u okviru velike, demokratske Jugoslavije. To je jedina mogućnost za dalji opstanak ove kraljevine, to je jedni spas od sigurne propasti, to je jedini put koji vodi u bolju budućnost.

Krv našuh mučenika i najteži gubitak naroda,⁶⁰ smrt ženijalnoga vođe hrvatskih seljaka Stjepana Radića,⁶¹ ovoga najvećeg slavenskog domoljuba, traže

⁵⁸ „Не дирај ме“. Овим речима се наводно Исус обратио Марији Магдалени после васкрс-нућа.

⁵⁹ Изложени програм је близак ставовима ХСС-а. Уосталом, на сличној платформи ће 1939. године бити потписан споразум Цветковић–Мачек и створена Бановина Хрватска.

⁶⁰ Мисли се на скупштински атентат из јуна 1928. године. На дан злочина посланик ХСС-а Љубомир Маштровић је тражио да у записник уђу претње радикала Пунише Рачића, из Црне Горе, и Томе Поповића, са Косова, изречене претходног дана како ће „у Скупштини падати главе и неће бити мира док Радић не буде убијен“, којима се стварала „психологија убиства“. На ово је реаговао Тома Поповић, изјавивши да „луде говоре Стјепана Радића који пристоје једном кочијашу, са кочијашким вицевима Скупштина не мора да слуша“, додајујући Радићу да ће „његова глава пасти“. На инсистирање Маштровића, председник Скупштине је преки-нуо заседање на десет минута, а затим дао реч Пуниши Рачићу који је захтевао „објашњење“. У провокативном „објашњавању“ Рачић је увредио Пернара, а овај му је узвратио. Вербални дуел двојице посланика завршио се трагично, иако је Нинко Перић, наслутивши опасност, прекинуо седницу. Рачић је извукао пиштољ и опалио пет метака у правцу опозиционих клубова: први је погодио Ивана Пернара у раме, коме је био и намењен, следећи је убио Ђуру Басаричека, трећи је ранио у руку Стјепана Гранђу, четврти ранио Стјепана Радића у стомак, а последњи усмртио Павла Радића. Видети: В. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd, 1979; Н. Matković, *n. d.*, str. 251; Godišnji izveštaj britanskog poslanika Kenarda za 1928. godinu, *Ž. Avramovski, n. d.*, t. I, str. 527–528.

⁶¹ Радић је умро августа 1929. године.

i zahtjevaju apodiktično i neumoljivo da mi izvršujemo do kraja njihov program i njihove ideale za koje su poginuli. Naše prisege ćemo se strogo držati dok smo živi, jer je ta sveta zakletva položena bez ikakvog pritiska i iz patriotskih osjećanja.

Vaše Veličanstvo! Ako želite pred čovječanstvom i pred historijom, pred Europom opravdati velike tradicije Vašeg doma, ako želite spriječiti krvoproliće među braćom, onda ne čekajte dugo, jer rok kojim smo osuđeni na čekanje nije dug. Pomislite na strašne i upravo katastrofalne posljedice jedne ozbiljne akcije naših boraca, jer iza nas se ne nalazi koja stranačka klika, niti koja politička stranka, kao u drugim revolucionarnim pokretima, a la Španija ili Meksiko, već stoji iza nas cijeli junački hrvatski narod kompaktan poput Iraca i sa čitavom inteligencijom i 90% prečana.

Vaše Veličanstvo! U koliko ne budu opravdani zahtjevi Hrvata, Slovenaca i ostalih prečana potpuno uvaženi, to će u nedalekoj budućnosti naš komitet dati jedan vidljiv, ali ujedno i užasan znak ne samo našim odgovornim faktorima, već će dojam biti potresan za čitavu Europu. U isto vrijeme mi ćemo širiti proglose na narod sa kopijom ovog pisma u i izvan zemlje, a naši borci će stupiti u akciju koja ne smije prestati dok nisu postignuti naši ciljevi, dok je još koji član legije na životu. Tako mora biti prema zakletvi.

Ako Vaše Veličanstvo ne drži za oportuno da se državno pitanje riješava iz Beograda, blagoizvolite doći u sredinu Hrvata ili Slovenaca i mi ćemo Vas u svemu podupirati.

Za sada o sadržaju ovog memoranduma neće nitko saznati osim članova užeg komiteta.

U Hrvatskoj, dne 15. kolovoza 1929.

Hrvatska legija boraca⁶²

⁶² Hrvatska legija boraca je tajna organizacija o kojoj nije bilo moguće naći nikakve detaljnije podatke u arhivskim izvorima. Štaviše, ne pominje se ni u pamfletskoj knjizi Rudolfa Horvata, *Hrvatska na mučilištu*, u kojoj su detaljno pobrojane sve desničarske i ustaške akcije u Hrvatskoj. Sa relativnom sigurnošću se može tvrditi da je organizacija idejno bila bliska desnom krilu HSS-a, kao i da, koliko je na osnovu raspoložive građe poznato, nije preduzela nijednu konkretnu antidržavnu akciju.

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Томас Хилан Ериксен,
Етницитет и национализам,
Библиотека XX век, Београд, 2004, 347 стр.

Писана током 1992. године – у време када се заоштравала југословенска драма, када је од рата у Персијском заливу прошло годину и по дана, Европска заједница прерасла у Европску унију, захуктавала се афера око Салмана Руждија, када су стари режими Источне Европе већ били оборени – књига *Етницитет и национализам* донела је нешто свежији и другачији поглед на проблеме етницитета, идентитета и национализма. Сам контекст њеног настанка могао би бити довољан разлог да и историчари прочитају овај, пре свега антрополошки приступ једној од најважнијих тема у друштвеним наукама данас. Аутор Томас Хилан Ериксен редовни је професор социјалне антропологије на Универзитету у Ослу. Поље његовог интересовања су питања културне глобализације, национализма и етницитета, али је објављивао књиге на норвешком и енглеском и о другим темама. Међу најважније његове књиге на норвешком језику спадају *Културни тероризам* (1993), *Културна раскрића* (1994), *Битка за прошлост* (1995), *Тиранаја тренутка* (2001), а на енглеском уџбеник антропологије *Small Places – Big Issues* (1995/2001), *A history of Anthropology* (2001), *Globalisation: Studies in Anthropology* (2003), монографија *Common Denominators* (1998), о политичкој култури у мултиетничкој острвској држави Маурицијус – *Etnicity and Nationalism. Anthropological perspectives* (1993). Био је уредник часописа *Samtiden* од 1993. до 2001. године, а редовно објављује и у скандинавским новинама и часописима. Осим ове, на српски је преведена и књига *Тиранаја тренутка* (2003). Гостујући на Филозофском факултету Београдског универзитета крајем 2008. године, Ериксен се изјаснио као симпатизер либерализма.

Због чега ова књига може да буде интересантно штиво историчарима? Ратови који су се деведесетих година прошлог века водили на Балкану битно су утицали на ауторово схватање етницитета и национализма. Док су се Хрватска и Словенија издвајале из Југославије, Ериксен је завршавао докторат на тему микрополитике компромиса на Тринидаду и Маурицијусу. Међутим, изгледа да је грађански рат у Југославији на трагичан начин потврдио једну од његових основних теоријских поставки: да етничке разлике не зависе од културних разлика, већ од односа међу групама. Књига се чини интересантнијом тиме што Ериксен однос између Норвежана и Швеђана сматра бенигнијом верзијом односа између Срба и Хрвата. *Етницитет и национализам* својом структуром и садржајем покрива (али и отвара) многа питања: Шта је етницитет? (стр. 13–419); Етничка класификација: ми и они (стр. 41–69); Културна различитост и организација друштва (стр. 69–107);

Етнички идентитет и идеологија (стр. 107–139); Етницитет и историја (стр. 139–169); Национализам (стр. 169–209); Мањине и држава (стр. 209–243); Званични дискурс о идентитету, култура и људска права (стр. 243–275); Шта све није етничко? (стр. 275–303). Поред ових девет поглавља, понуђена је и исцрпна библиографија на 25 страна, индекс појмова, као и предговори аутора првом, другом и издању на српском језику.

Упркос чињеници да је у науци употреба речи *етницитет* постала уобичајена пракса, аутор опомиње да сам термин није стандардизован и да је његова појава прошла без нарочитог коментара. Познати су многи покушаји да се етницитет опише и разуме, али је до данас консензус постигнут само око две чињенице: да тај појам има неке везе са класификацијом људи и односом међу групама. Полазећи, дакле, од питања шта је то етницитет, аутор га повезује са питањем идентитета, сматрајући да је лични идентитет тесно повезан са политичким процесима, као и да друштвени идентитет није дат једном за свагда, већ да је релативан, ситуационо условљен и да се „о њему може преговарати“. Ериксен га разуме као феномен који треба посматрати у међусобном додиру група, а не у изолацији; такође и као питање односа, а не одлике неке групе.

Односи група наметнули су даље преиспитивање основних теоријских поставки утицајне чикашке антрополошке школе, која је најзначајнија сазнања остварила у сфери континуитета и промена у етничким односима. Тако је њихова метафора „лонаца за топљење“, којом је описано америчко друштво, наишла на Ериксову критику. Наиме, „лонац за топљење“ подразумева акултурацију, односно процес прилагођавања досељеника новој друштвеној средини; то је друштво у коме се различите групе становништва спајају и прилагођавају једна другој док се коначно не асимилију. Овако дефинисан „лонац“ најављује нестанак етницитета, па аутор запажа да таква теорија није емпиријски доказана, јер се практично догађа супротно: етничке разлике никада нису престале да се испољавају.

Свако разматрање етницитета било би осиромашено без осврта на проблем стереотипа. Између осталог, етнички стереотипи помажу људима да унесу мало реда у комплексан друштвени универзум, остављајући појединцу утисак да такав поредак разуме. Поред тога што легитимишу успостављени систем, стереотипи служе да оправдају привилегије и разлике у приступу оскудним ресурсима којима друштво располаже. Њима се дефинишу границе једне у односу на другу групу људи. Разматрајући етничку класификацију на релацији „ми и они“, Ериксен наглашава да етницитет подразумева како разликовање између „нас“ и „њих“ (што назива дихотомизацијом) тако и заједничко поље међуетничке размене и интеракције (комплементаризација).

Иако је читава књига ставља нагласак на интерперсоналне етничке односе, Ериксен није пропустио да прокоментарише и шири друштвени оквир у коме се етничке групе развијају, користе и опстају. Тако је следеће питање ком је аутор посветио више пажње било однос културне различитости и организације друштва. Присталица је таквог приступа проучавања етницитета по ком „културу“ треба удаљити из жиже интересовања студија о етницитету, односно да се треба усредсредити на *границе* које раздвајају културне групе, пре него на „културну твар“ на којој границе почивају. Културне разлике су *последња* граница, а не њихов *узрок*; дисконтинуитет међу етничким групама је пре свега *друштвени дисконтинуитет*,

a ne културни. Као згодан пример за илустрацију аутор је навео распад Југославије, где је након стварања политичких граница између Србије и Хрватске постепено дошло и до њиховог културног удаљавања (мислећи пре свега на језик).

Иако етничку припадност види као критеријум за приступ материјалним добрима, аутор наглашава да осим тог утилитарног аспекта, етничка идеологија мора да пружи одговоре и на „вечна животна питања“: питање порекла, будућности и, коначно, смисла живота. Осим тога, Ериксен сматра да се етницитет на нивоу индивидуалног контакта може разумети само ако се зна нешто о друштвеним приликама које одређују међуетничке контакте, а није занемарљив ни институционални оквир друштва. Говорећи о плуралним заједницама (нпр. британске и холандске колоније у источној Азији), Ериксен је искористио прилику да подвуче своје неслагање са Ентонијем Смитом (Anthony Smith) који етничке групе сматра статичним, непромењивим и затвореним ентитетима. Насупрот томе, Ериксен је присталица друштвеног и културног плурализма, који сматра објективистичким приступом у проучавању етницитета. Друштвени живот тумачи као суштински дуалан, зато што обухвата и делање и структуру, и слободу и ограничење. Осим тога, додаје да је „либерална метафизика“, у којој појединац има слободу да одлучи да ли жели да се асимилује или не, покварила досадашње поимање етницитета као независне величине.

Свака друштвена заједница и идентитет склони су искључивости, што значи да не може баш свако да буде њихов припадник, јер се колектив увек конструише у односу на друге. Позивајући се на теорију о аномалијама коју је поставила Мери Даглас (Mary Douglas, *Purity and Danger*, 1966), Ериксен подсећа да постоје такви контексти у којима је немогуће појединцу приписати јасан етнички идентитет. Као типичну „аномалну“ етничку категорију препознаје другу и трећу генерацију људи који су се доселили у Европу, тачније децу и унуке досељеника. Међутим, аутор упозорава да то што ове групе важе за „аномалије“ јесте последица већ постојеће класификације и категорије на које се слабо може утицати. Стога се не сме *a priori* претпостављати да неко ко нема јасан етнички идентитет аутоматски нема ни корена ни културе и да му је живот због тога несносан. Пре него што се донесе суд о томе да етничке аномалије стварају „несретнике“, боље би било да се претходно погледа како ти људи заиста живе. Тим пре што је у неким земљама друштвени идентитет у већој мери ствар избора него у неким другим.

На питање настанка етницитета, аутор не пружа једноставан одговор, али примећује да етницитет постаје важнији у тренуцима у којима га нешто угрожава. Ту пре свега мисли на крупније промене попут миграција, промена у демографској слици, индустријализацију или интеграцију у неки већи политички систем. Свака од ових промена подразумева какву-такву реинтерпретацију историје, из чега изводи закључак да етнички идентитет може бити свесно конструисан. Тиме аутор скреће пажњу на чињеницу да су идентитети флуидни и да је њихова неодређеност повезана са релативношћу историје и ситуационом условљеношћу садржаја културе. Многи научници су дошли до закључка да је утилитарност најважнији фактор за очување етничког идентитета, али Ериксен сматра да је и сама представа о утилитарности културно одређена, чиме се замагљује граница између оног што је корисно и оног што има неки другачији смисао. Ту се осврће на ромски идентитет у Европи за који сматра да га пре треба тумачити као културни и симболички фено-

мен него као специфичну стратегију у конкуренцији с другим групама. Ромско друштво гаји другачије вредности од остатка друштва, интереси Рома разликују се од интереса седелачког становништва, па између ових група и нема неке праве конкуренције (због чега у овом случају не можемо говорити само о утилитарности).

Како настају нови идентитети и колико су ситуационо условљени, Ериксен покушава да покаже на примеру Европске уније, кроз који се може пратити редефинисање идентитета. Иако је Европска унија већ решила нека од важних питања – заједничка валута евро, усклађивање имиграционе политике и право на азил, питање Шенгенског споразума који омогућава путовања без пасоша, итд. – главни проблем остаје питање држављанства, односно права и обавеза које би оно подразумевало. Не треба занемарити ни економске последице ове интеграције: на пример, француски сељаци све више производе „за Европу“, а не само за Француску или свој регион. Ериксен сматра да ово питање отвара бар три занимљива аспекта: прво, могуће је да интеграција унутар Европске уније зависи од утилитарности, јер су је с највећим ентузијазмом дочекали управо најсиромашнији региони Европе и политичка и економска елита. Друго, веома важну улогу имаће идеологија, пре свега стварање заједничке историје (пример књиге *Европа – историја њених народа* Жан-Батиста Дирозела, коју аутор закључује речима да је уједињена Европа могућа). Ериксен примећује да би, поједностављено речено, то отприлике значило да Грчка има заједничку историју са Ирском, али не и са Турском. Даље сугерише да постоје јаки економски и политички разлози због којих никоме не пада на памет да ствара заједнички левантски идентитет који би обухватао све народе источног Медитерана, иако би се у „објективној историји“ нашло довољно аргумената који би ишли у прилог таквом идентитету – бар колико и у случају Европе. Треће, европски идентитет није нужно неспојив с националним или етничким идентитетом, јер друштвени идентитети имају сегментирани карактер: бити члан неке породице не искључује припадност етничкој групи нити припадност некој широј категорији. Ипак, та шири категорија мора обезбеђивати добра (материјална, политичка или симболичка), а група која их прима њих мора сматрати важним.

Разматрајући однос етничитета и историје, аутор је даље анализирао развој етничких односа кроз историју, померањем граница, система, улогом капитализма у конструисању етничитета и националне државе, етногенезом „црнаца“, Индусима у Новом свету, разним примерима етничких обнова, колонијализмом и миграцијама, именима нација, модерним системом образовања и етничким идентитетом, улогом културе и односом културне историје и антропологије. У пољу интересовања овог аутора нашла су се и питања попут националних мањина, индигених народа, транснационализма, дијаспоре, хибридних друштава, а једно издвојено поглавље посвећено је *хиндута* покрету у Индији, који Ериксен разуме као реакцију на ислам и све већи егалитаризам у индијском друштву.

На крају, отварајући питање „шта све у идентитету није етничко“, аутор заправо покреће једну од најважнијих недоумица: да ли етнички идентитет нужно мора бити *елементарнији* него други идентитети? Сваки научник који се намери да тражи етничитет – наћи ће га пре или касније, и то по цену да превиди и оне друге врсте односа међу људима. Ериксен се пита да ли је постмодерни свет можда постао толико комплексан и хетероген да га више не можемо проучавати ако се бавимо само релативно стабилним идентитетима и групама. Аутори класичних радова

о етницитету имплицитно полазе од тога да је национална држава „најзначајнија јединица моћи“ у наше доба. С друге стране, многи социолози опирају се овој претпоставци сматрајући да се свет до те мере променио да национална држава више не може бити синоним за друштво у ширем смислу те речи. Неки од њих (Appadurai, Robertson, Giddens, Wallerstein, Urry и др.) залажу се за редефинисање и преиспитивање основних социолошких категорија. Волерстин сматра да је и сам појам „друштва“ застарео. У делу *Социологија после друштва*, објављеном 2000. године, Урју развија нову социологију чији је основни епистемолошки принцип кретање, а не структура. Постмодернисти сматрају да је човек у савременом свету „мање интегрисан“, мање одређен, односно да је флуиднији него што је то раније био случај. Дакле, епистемологију тоталитета смењује епистемологија процеса. Основна ствар на коју Ериксен хоће да скрене пажњу јесте да је питање етницитета комплексније од свих до сада постојећих теорија. Поједностављења на којима почива званични дискурс о идентитету неспојива су са сложеношћу реалног искуства. Ниједан социолог, антрополог, историчар, културолог не би требало да крене од претпоставке да су „сви X међу собом једнаки“. Аутор такође указује да су у науци ранија посматрања појединца, растрзаног између универзализма и партикуларизма, сменила нова тумачења његове позиције, али сада постављеног између либерализма и комунитаризма.

Шта долази после етницитета? Да ли је оправдано анализирати друштво преко категорије етницитета? Можда би „друштвени идентитет“ као нешто шири појам боље удовољио комплексности друштвених процеса, можда би преко њега боље могли да проучавамо групе и лојалности, да их анализирамо према већем броју бинарних критеријума него што нам то омогућава ограничавање на етницитет. Ериксен етницитет види „и као сплет односа и као стање свести“, али сугерише да је као стање свести само једно од многих. У реалном животу и нормалним ситуацијама људи једни друге не класификују према држављанству, ту су релевантнији неки други критеријуми. Ериксен се пита и да ли се етницитету назире крај? Општи одговор је да је, дугорочно посматрано, коначни нестанак етничких група неминован као и њихов настанак. Та претпоставка долази из његовог убеђења да се етницитетом треба бавити као „процесима“, а не као „коренима“. Такође примећује да је у комплексним друштвима етничка обнова приметна и спектакуларна, због чега је привлачна као предмет проучавања, али то ипак не значи да су такви покрети репрезентативнији од оних спорих корака ка укидању етницитета у неком другом друштву. Посматрање неетничких елемената у мултиетничким друштвима може да послужи као добар коректив и допуна анализа етницитета. Ни сама реч „етницитет“ није стандардизована, па разлике у њеном значењу могу да укажу и на епистемолошке разлике у приступу овој теми. Избор кључних појмова усмерава научни рад утолико што утиче на природу прикупљених података. Тако Ериксен сугерише да појам *етницитет* треба одбацити оног момента кад он постане оков, уместо да буде средство помоћу којег стичемо нова сазнања.

Оливера МАРКОВИЋ

Catherine Lutard-Tavard,
La Yougoslavie de Tito écartelée 1945–1991,
(*Podeljena Titova Jugoslavija*),
L'Harmattan, 2005, 566 str.

Катрин Литар, доктор социологије, предавач у Лилу и Бриселу, француска специјалисткиња за Југославију и простор бивше Југославије, објавила је 2005. године обимну монографију у којој систематично и на основу богате документације представља југословенско друштво и титоизам као систем. Она покушава, како сама каже, да анализира како је функционисала ова земља; шта је то што ју је блокирало и зашто; како је систем производи сукобе; каква је била улога вође, као и осталих друштвених актера у одржању система. Истраживање је спроведено уз ослонац на бројне резултате друштвених наука у свету, али и код нас, пре свега социологије, историје, економије и политологије.

У уводном делу на више од 80 страна ауторка уводи читаоце у комплексну историју Јужних Словена и других народа који су живели на територији некадашње југословенске државе, све до 1945. године. Друга глава се, кроз седам поглавља, бави функционисањем титоистичког система и обрађује питања везана за организацију и деловање КПЈ/СКЈ (монопол власти, демократски централизам, партијски управљачи), специфичности титоизма (партијска идеологија, култ личности, партијска бирократија), анализу државне структуре (Устав, војска, друштвене организације, пукотине у партијским структурама), сукоб са Информбироом, сељачко и аграрно питање, економске реформе и регионалне тензије, титоистичке вредности (братство, јединство, солидарност), религију и верске разлике. Треће поглавље бави се националним питањем у Југославији, као и новим посткомунистичким национализмом. Завршно разматрање носи наслов: „Земља у кризи или отпор променама“.

Катрин Литар се пита како то да је Југославија, као посебан случај међу земљама реалног социјализма, која је 1948. покушала да побегне од стаљинистичког модела, завршила у крви. Она каже да је Југославија била изграђена и институционализована на плуралитету интересних група унутар једнопартијског система. Режим је препознавао *de facto* плуралитет социјалних снага у друштву, одбијајући истовремено класичну концепцију јединства интереса друштва у целини. Национална свест је постепено нарастала и јачала и увек је постојала група, која је била мање или више фрустрирана у односу на друге. Сходно томе, сукоби су настали не као сукоб класа него више као сукоб између групе и снага блока. Решење да се уједини становништво југословенских региона било је најбоље за све, али успех је зависио од истинског демократског оквира. Својом политиком „парче по парче“ и претераном љубављу према власти, Тито и његов тим су створили државу која је била осуђена да нестане заједно са њима. Ауторка такође анализира контраст између спољнополитичких успеха Тита и његовог руководства у покрету несврстаних и много мањих успеха у унутрашњим питањима. Ово стање покушава да објасни тиме да је спољни успех мобилисао превише унутрашњих ресурса на штету унутрашњих послова.

Она такође примећује да је критика титоизма након смрти вође за већину била разочаравајућа. Разне публикације су се разметале сензационалним открићима

ма. Тито је постао „агент Ватикана“, „масон“, „оснивач међународне мафијашке завере“, „усташа“, анти-Хрват, анти-Србин итд. Неко коме се до јуче додворавало, био је оптужен као кривац за све што се дешава са народима Балкана. Критике су биле усмерене како на саму личност тако и на систем, али они који су имали највише користи од режима били су према њему и најкритичнији. К. Литар сматра да се ту радило и о обрачуну са представом вође који је одувек заузимао центар позорнице. Она закључује да титоистичко доба није произвело ништа што би било од трајније вредности. Као кључни доказ наводи то да се, после Титове смрти, земља распала десет година касније. Ипак, додаје ауторка, његов начин владања је оставио дубоке ожилке међу онима који су узели узде власти у подељеној Југославији: аутократи-зам као техника конзервације политичке моћи, војска и економија на националној бази. Идеолошки вакуум узрокован урушавањем комунистичке партије и југословенске федерације попуњаван је новим вредностима и стандардима које су пружали националистички политички лидери, као и религијом.

Без обзира на то што се овдашњи читаоци можда неће сложити са свим објашњењима које пружа, К. Литар је озбиљно покушала и у највећем делу успешно анализирала различите компоненте југословенског друштва и његових актера на делу. Страним читаоцима који мало познају историју Југославије ова књига ће помоћи да схвате њен развој, посебно после 1945. године. Оно, међутим, што недостаје у анализи јесте улога и утицај спољног фактора на развој и распад социјалистичке југословенске државе, као и на само функционисање титоизма. Књига је опремљена опсежном библиографијом и индексом а у прилогу доноси превод текста народне епске песме о старом Југ Богдану и седам Југовића.

Др Радмила РАДИЋ

Karel Kaplan,
Poúnorový exil 1948–49,
Dialog, knižní velkoobchod a nakladatelství,
Liberec, 2007, 200 str.

Питање емиграције је кроз XX век све више добијало на значају. Један број европских земаља, међу којима се налазила и Чехословачка, био је „погођен“ том појавом. У току постојања чехословачке државе било је неколико већих емиграција, чији су разлози били тесно повезани са приликама у земљи или проузроковани утицајем и мешањем неке друге стране на ситуацију у Чехословачкој. Највеће емиграције из Чехословачке биле су 1938/39, 1945, затим после фебруара 1948, 1968/69. и 1977. године. Књига Карела Каплана *Poúnorový exil 1948–49*. говори о политичкој емиграцији након промена у Чехословачкој фебруара 1948. године.

Карел Каплан је један од познатијих чешких историчара старије генерације (рођен 1928) чије је поље стручног рада и интересовања везано за историју Чехословачке после Другог светског рата. Десетак његових књига преведено је на неколико светских језика. У новообјављеном делу *Poúnorový exil 1948–49*, Каплан је настојао да прикаже чешку, словачку и чехословачку емиграцију после фебруарских промена 1948. закључно са 1949. годином, када је установљен централни

орган чехословачког егзила Савет слободне Чехословачке. У уводу, аутор је кратко представио те три скупине емиграната, које су се разликовале по програмским циљевима – односу према Чехословачкој. Књига је подељена на седам делова који говоре о политичким избеглицама у хладном рату, о основним подацима око чехословачке емиграције 1948–1949, о политичком егзилу у том периоду, чешкој и посебно словачкој емиграцији од 1945. до 1948. и након 1948. године, чехословачкој политичкој емиграцији после фебруара 1948. и о Савету слободне Чехословачке. Ти делови нису уједначени у погледу обима текста јер је аутор пре свега своју пажњу усмерио ка емиграцији из Чехословачке после фебруара 1948, али и поред тога, свих седам поглавља чине једну складну целину. Уз увод и закључак, књига садржи и прилоге са до сада необјављиваним или мање познатим документима. У писању рада аутор се ослањао пре свега на необјављену грађу Народног архива у Прагу (Národní archiv), затим секундарну литературу и казивања и забелешке савременика. Битно је истаћи да Карел Каплан није писао у већој мери о догађајима који су директно утицали на појаву емиграције 1948. године тј. о промени власти у Чехословачкој. Неке од његових раније објављених књига или пак делови тих књига (*Der kurze Marsch: kommunistische Machtübernahme in der Tschechoslowakei 1945–1948*, München, 1981; *Pravda o Československu 1945–1948*, Praha, 1990; *Nekrvavá revoluce*, Praha, 1993; *Poslední rok prezidenta. Edvard Beneš v roce 1948*, Praha, 1993; *Pět kapitol o únoru*, Vrnо, 1997) говориле су о томе, тако да аутор у делу *Poúnorový exil 1948–49* није улазио у детаље нити објашњења фебруарских промена 1948. када је комунистичка партија у Чехословачкој преузела власт.

На почетку свог дела, аутор је представио проблеме са којима су се сусретали емигранти – туга за старим домом, носталгија, питање запошљавања, смештаја, језичка баријера, тешко привикавање на нове околности и генерално организација живота у егзилу. Међутим, већ деца емиграната су се знатно лакше уклопила у другу средину; она су се родила у емиграцији и како аутор истиче, ту емиграцију су сматрали својим домом за разлику од њихових родитеља. Ипак, највећи проблем за емигранте било је како доћи до границе и како је прећи (углавном се радило о илегалним преласцима граница, што је за собом повлачило велики ризик). Карел Каплан описује опасности по емигранте уколико би били ухваћени на граници, али и еуфорију у којој би се нашли они који би успели да границу пређу. Одласком у дугу земљу, већина емиграната сматрала је да је стигла у слободнији свет.

Аутор напомиње да није познат тачан број људи који су напустили Чехословачку 1948–1950. године. Према расположивим подацима, тај број је износио 25.354 особе, али било је и других већих цифара. У погледу социјалне структуре преовлађивали су радници, и то млађа и средња генерација, док је у погледу политичке оријентације највише њих било неопредељених, затим било је присталица народних социјалиста и око 5% комуниста. Министарство унутрашњих послова Чехословачке је извршило класификацију емиграната према разлогу њиховог одласка, тако да је укупно направљено шест категорија. Од прве до треће били су политички емигранти, противници новоуспостављеног комунистичког режима, затим четврту категорију су чинили политички представници реакције, пету они који су побегли пред казном и шеста категорија – војна лица. Оваква подела потврђивала је, по речима аутора, констатацију да је међу људима који су напустили Чехословачку највише било политичких емиграната. Каплан истиче да нова власт након

фебруара 1948. није посвећивала велику пажњу новоформираној емиграцији нити јој је придавала посебан значај. Са повећањем броја људи који су напустили Чехословачку, али и оних који то нису успели а покушавали су, тај проблем је постајао све озбиљнији за власти. Већи део простора друге главе Карел Каплан је посветио представљању илегалног напуштања Чехословачке, као и живота у сабирним центрима за чехословачке избеглице, користећи се забелешкама емиграната (радило се о потресним казивањима са описима веома тешких услова живота и рада у егзилу, на шта су све били спремни поједини емигранти, њихове наде и разочарања). Све те тешкоће на које су људи наилазили у емиграцији утицале су и на промену мишљења о бољем животу у иностранству. Према подацима до којих је аутор дошао, чак 50% емиграната је било спремно да се врати у Чехословачку, под условом да их у домовини није чекала казна. Избеглички логори или места са чехословачким емигрантима постојали су у већини западноевропских земаља (пре свега у Немачкој, Аустрији, Италији и Француској).

Иако је у наслову дела истакнуто да се ради о послефебруарском егзилу 1948–1949. године, аутор је два поглавља своје књиге посветио чешкој и словачкој емиграцији, која је формирана након Другог светског рата. Из разних разлога водећи политичари те емиграције нису могли да се врате у обновљену Чехословачку 1945. а основни циљеви чешког и словачког егзила били су усмерени ка стварању независне Чешке, односно независне Словачке. Према званичним подацима након маја 1945. било је око 5.000 емиграната из Чехословачке. Чешка емиграција је била присутна у Западној Немачкој и Великој Британији, док је Лондон важио за центар тог егзила. Аутор је детаљно представио рад чешких емигрантских организација, међу којима је најзначајнија била Чешки народни одбор са генералом Левом Прхалом на челу. Међутим, и поред бројних покушаја да се делатност одбора прошири а утицај ојача, политичке институције у Великој Британији нису признале Чешки народни одбор нити су му пружиле подршку. Такође, одбор није успео да развије већу активност у земљама где је имао своје подружнице (Италија, Холандија, Шпанија, Швајцарска и Немачка), да би после фебруара 1948. његов значај био још мањи у односу на прве послератне године. Резимирајући улогу чешке емиграције од 1945. до 1948, Карел Каплан је истакао да она није представљала битнијег противника режиму у Чехословачкој у том периоду. За западноевропске земље, већа важност придавана је послефебруарској емиграцији 1948. године. Слично је било и са словачком емиграцијом од 1945. до 1948, с тим што је њена активност била много већа него што је то био случај са чешком. Аутор је посебно посветио пажњу покретима које су предводили Фердинанд Ђурчански и Карол Сидор. Иако су оба покрета имала исти циљ – успостављање самосталне словачке државе и борба против Чехословачке, међу њима су постојале веће разлике. Ђурчански је био за радикалнија решења исказана кроз отворену борбу против Чехословачке у иностранству и на домаћем терену, док је Сидор био против таквих потеза. Све до фебруара 1948. покрет Ђурчанског је имао већи утицај код словачких емиграната, да би се након промена у Чехословачкој и доласка комунистичке партије на власт, ситуација променила у Сидорову корист. Када је вршио поређење два покрета и ширење њихове делатност, аутор је напоменуо да је и за један и за други било веома важно да добију међународну подршку, како од страних влада тако и од великог броја Словака који су живели у САД-у. Међутим, до тога није дошло. Повезивање

Ђурчанског са нацистичким колабрационистима у Другом светском рату, али и одбијање држава Западне Европе да пруже подршку сепаратистичким покретима и програмима словачких емиграната, слабили су оба покрета. Чак су и покушаји сарадње и заједничких наступа Ђурчанског и Сидора били неоствариви. Настанком Словачког народног савета у Лондону остварена је Сидорова замисао да један водећи централни орган представља не само егзил и његов отпор у иностранству већ и словачки народ. Уједно, радило се о телу које је, како аутор истиче, било противтежа чехословачком егзилу насталом након фебруара 1948. године.

Велики талас избеглица 1948–1949. изменио је слику емиграције, као и њен политички карактер. Из државе су емигрирали водећи функционери предфебруарских политичких странака, министри, посланици, политички активни студенти, док су у иностранству остајале чехословачке дипломате. Чехословачку су такође напустили и бројни чланови странака, генерали и виши официри. Међу емигрантима био је и мањи број функционера предратних политичких скупина које су после 1945. биле забрањене. Аутор напомиње да се у егзилу 1948–1949. нашло око 150–200 политички утицајних људи и да је највећи број политичких емиграната напустио Чехословачку првих шест месеци након фебруарских промена 1948. док се после тога њихов број временом смањивао. Међу последњим познатијим политичарима који су емигрирали, био је социјални демократа Бохумил Лаушман децембра 1949. године.

Политичка емиграција је већ на пролеће 1948. почела са значајнијом активношћу и то по избегличким камповима. Међутим, несугласице које су постојале међу странкама у Чехословачкој објавиле су се и у оквиру тих кампова. Поред већ раније познатих циљева међу чешким и словачким политичким емигрантима, после фебруара 1948. истицала се још једна концепција политичког егила која је била везана за јединствену Чехословачку републику. Утицај чешке и словачке емиграције је све више слабио, док је политичка активност новог егила, или како аутор истиче „чехословакиста“, све више јачала. Један од првих резултата чехословачке политичке емиграције, које Карел Каплан напомиње, био је одржавање скупа представника некомунистичких странака на пролеће 1948. у Лондону, где су учесници дефинисали свој циљ: борба за независну демократску државу Чеха и Словака. Представљајући тај сусрет, аутор је цитирао донете одлуке из Лондона уз истицање важности успостављања заједничког вођства политичког егила. Важан корак у јачању политичке делатности емиграната било је и организовање политичких странака у егзилу. Радило се пре свега о странкама, чији су се представници нашли у емиграцији, попут народних социјалиста, социјалних демократа, лидоваца и других. Аутор је такође приказао обнову политичке делатности најзначајнијих чехословачких странака у егзилу, међу којима је већи утицај остварила Народно-социјалистичка странка, посебно са доласком у емиграцију њеног председника Петра Зенкла августа 1948. године. Представници странака које нису биле на власти од 1945. до 1948. покушали су да већом међусобном сарадњом ојачају свој положај. У том циљу Аграрна странка је заједно са још две мање странке, Народно-демократском и Привредно-трговинском, створила Грађански блок на јесен 1948. и на тај начин истакла неслагање са осталим делом чехословачке емиграције која је у периоду 1945–1948. била у оквиру Народног фронта са комунистичком партијом на власти.

На почетку последњег поглавља, аутор је дао кратку оцену карактера чехословачке емиграције и послефебруарског политичког егзила. Она је била разнолика и усмерена на више страна. Слично уводним констатацијама, Карел Каплан је истакао да је у националним оквирима та емиграција била чешка, словачка и чехословачка. Центри егзила били су у више европских земаља: Француској, Великој Британији, Италији, Немачкој, али и у САД-у и Аргентини. У погледу бројности, емиграција је непрестано расла са повећањем броја избеглица из Чехословачке после 1948. године, као и број организација у којима су били ангажовани емигранти. Према подацима које је аутор навео, у 1949. години било је око 200 разних организација раширених готово по целом свету. Те организације окупљале су групе писаца, новинара, официра, дипломата, омладину и студенте, а било је и оних које су биле усмерене само ка политичкој делатности. Политичке организације у егзилу чиниле су разне одборе и савете, или се радило о политичким странкама. Аутор посебно напомиње разне концепције, програме и хетерогеност емиграције, као и тежњу политичких емиграната да се створи централизовано тело целог егзила. Поред Словачког народног савета, који је међу словачким емигрантима требало да оствари највећи утицај, у току 1948. године радило се на настанку још утицајнијег и организованијег тела, које би повезало највећи број емиграната из Чехословачке. Рад на његовом стварању био је тежак и сложен, јер су разлике између чешке, словачке и чехословачке емиграције биле велике и у погледу односа према Чехословачкој, готово непремостиве. Идеје о настанку заједничког органа емиграције, по узору на чехословачку емиграцију у Другом светском рату, нису биле реално оствариве нити је постојала личност довољно јака и утицајна која би организовала и објединила политичке емигранте. Ипак, по речима аутора, и поред бројних тешкоћа све више су јачале тенденције да се централни орган егзила формира око оног дела емиграције који је у периоду 1945–1948. био на власти у Чехословачкој у оквиру Народног фронта, али без комуниста.

Карел Каплан истиче три центра око којих су се окупљали политички емигранти који су радили на стварању централног органа егзила: у Лондону, у Паризу и у САД-у. Сједињене Државе су постале врло битно тло за јачање емиграционих организација, нарочито након доласка Петра Зенкла. Први кораци ка настанку једног централног органа учињени су управо у САД-у, где су се 17. и 18. јула 1948. састали представници емигрантских политичких странака Зенкл, Папанек, Хоца, Летрих, Славик и други. Настанак иницијативног одбора за чехословачку емиграцију – Савета слободне Чехословачке у Вашингтону, није наишао на позитивну реакцију код целе емиграције, пре свега код словачких организација. Друга два центра чехословачке емиграције – Лондон и Париз били су за настанак централног органа егзила, с тим што су представници емиграције у Лондону истакли да би будући орган требало да буде премештен из Вашингтона у Европу. Аутор је детаљно приказао сусрете представника чехословачке емиграције, њихове договоре и саветовања око организације и програма тог централног емиграционог тела. Рад на његовом настанку трајао је током друге половине 1948. да би након финалних договора, усвајања статута, избора функционера и утврђивања делатности организације фебруара 1949. у Вашингтону и званично са радом почео Савет слободне Чехословачке. Том приликом изабаран је и управни одбор на челу са Петром Зенклом. Карел Каплан је истакао основни програм Савета кроз јединство Чехо-

словачке, решавање социјалних проблема, сарадњу средњоевропских држава и обнову демократских слобода у Чехословачкој. До почетка априла 1949. били су успостављени обласни зборови Савета слободне Чехословачке у Лондону и Паризу. Аутор је нарочито истакао повезаност Савета са међународним организацијама и избор Вашингтона за центар деловања. Ипак, јединство политичких емиграната није могло да се спроведе у дело у потпуности, јер су против Савета слободне Чехословачке иступиле словачке организације и покрети предфебруарског егзила.

У завршним речима аутор је нагласио важност настанка централног органа емиграције – Савета слободне Чехословачке и позитиван став пре свега америчке јавности према том савету. Поред основних задатака у погледу помоћи избеглицима и борбе против новоуспостављеног режима у Чехословачкој, Савет се старао како је аутор истакао, да се Чехословачка не изгуби из очију светске јавности и да остане у пољу интересовања демократских сила Европе и Америке.

На крају, може се рећи да је књига Карела Каплана методолошки добро замишљена и уз допадљив стил писања пружа значајан допринос проучавању питања чехословачког егзила после 1948. године, али и генерално самог феномена емиграције.

Мр Милан СОВИЉ

Обрад Додић,
Црква Вазнесења Христовог у Рогачици,
Бајина Башта, 2007, 174 стр.

Монографија *Црква Вазнесења Христовог у Рогачици* није прво историографско дело Обрада Додића иако се ради о човеку који по образовању није историчар. Из дугогодишњег проучавања прошлости бајинобаштанског краја већ су проистекле монографије *Својдрушки родослов* (2005), *Чувари природе* (2007) и *Манастир Рача и цркве у рачанском крају* (2005). Писаној речи Додић се посветио много раније, бавећи се новинарством од 1976. године. Био је сарадник *Омладинских новина* и ужичких *Вести*, био је у редакцији листова *Реч младих* и *Бајина Башта*. Један је од оснивача и први главни и одговорни уредник *Бајинобаштанских новина*. Објавио је и три књиге поезије.

Додићева књига је подељена у четири целине. Осим на релевантној литератури, настала је на архивској грађи (Архив Србије и Историјски архив Ужице), проучавању локалних листова, записника са седница општинског црквеног одбора у Рогачици, на подацима добијеним из разговора са мештанима овог краја и коришћењем података са материјалних споменика као што су сеоска и породична гробља, натписи на црквама, на црквеним капијама, спомен-плоче на спомен-павиљону и др. Одмах треба истаћи велику вредност коришћења материјалних споменика као посебне врсте извора, јер се ради о веома драгоценом сведочанству које и професионални историчари веома ретко користе. Користећи сведочанства савременика Додић је исказао потребну научну опрезност у раду са усменим изворима и казивањима свестан да „памћење, додуше, не треба подцењивати, али памћење је несигурно, кратко, лако се брише, често се изопачи или фалсификује“.

Монографија о цркви у Рогачици је вишеслојан рад. Са једне стране, ова књига није прича само о овом верском објекту већ о историји овог краја. Пратећи изградњу цркве (1847) и све важне догађаје из историје овог објекта у наредних 160 година, Додић је описао историју варошице на десној обали Дрине у последња два века, свестан чињенице да су у свим временима, а посебно у време ропства под Турцима цркве и манастири превазилазили оквире верских институција и да су били „прави стожери око којих се окупљао свеколики народ“. Зато су у књизи истакнути сви важнији догађаји из историје рачанског краја, који је био у саставу Соколске нахије која се простирала поред Дрине, од Зворника па скоро до Вишеграда. Многи догађаји од ширег значаја одражавали су се на прилике у овом крају и Рогачици, као што је сукоб Срба и Турака у Ужицу 1832. после кога је кнез Милош донео одлуку да се седиште Соколске нахије премести у Рогачицу. Следећи важан догађај било је коначно исељавање Турака из крајева око средњег тока Дрине извршено 1834. након чега је српско становништво коначно преузело турска имања и почело да силази са околних брда ка плоднијим крајевима уз Дрину. У контексту развоја Рогачице и тадашњих прилика у Србији, Додић је проучавао и изградњу цркве Вазнесења Христовог која је завршена 1847. године. Истакао је велики труд мештана и среске власти на подизању цркве коју су градили неимари из Осага у источној Босни. Свечаност освећења цркве обављена је на дан Светих мученика Платона, Романа и Варула 18. новембра 1847. Исте године у Рогачици је изграђена и прва школа, па су тако црква и школа били „једини носиоци културе и писмености у то време“. Из године у годину број ученика се повећавао, а школу су похађала и деца из других места. Рогачица је 1874. добила и читаоницу. Посебно поглавље у књизи аутор је посветио радовима на рестаурацији цркве који су зачети још тридесетих година 19. века, а интензивирани после 1981. када је општина Бајина Башта прогласила ову цркву спомеником културе.

Са друге стране, прича о једној сеоској цркви коју је Обрад Додић испричао је и својеврсна прича о израстању модерне независне српске државе испричана на истраживачком микро плану, на примеру једне варошице и села. У историјат једне цркве у западној Србији уткали су се детаљи о ослободилачким тежњама српског народа у 19. веку, исељавању турског становништва, миграцијама српског становништва из Херцеговине и Црне Горе ка западној Србији, унутрашњим миграцијама у самој Србији из брдских предела ка плоднијим имањима које су раније заузимали Турци, династичким борбама, сменама власти, друштвеним кретањима и променама, бунама, хајдучији, постојању и животу тадашње елите у српском друштву (народни посланици, народни трибуни, среске власти, капетани, учитељи, свештеници...), променама у административном уређењу и територијалним поделама земље (нахије, срезови, капетаније, судови, магистрат...) О значају подизања цркве за историју српског народа овог краја сведочи и чињеница да је то први верски објекат подигнут после исељавања турског становништва из овог дела Србије 1834, што је био „најрадоснији историјски догађај“. Зато аутор закључује: „Вековима су поробљени Срби, хтели то или не, слушали са џамија песме муслиманских муџезина како позивају своје вернике на молитву и клањање. Дошло је, напokon, и време да се подижу и цркве и да се преко црквених звона огласи да је Србија после пет векова слободна“. Ова књига је и сведочанство о положају цркве као институције у српском друштву у последња два века (од великих напора грађана и власти да се

изгради црква средином 19. века, преко укидања наставе веронауке средином 20. века, до обнављања ове наставе почетком 21. века).

Трећа раван посматрања историјата цркве Вазнесења Христовог у Рогачици присутна у Додићевом раду јесте културни, верски и историјски значај цркве. Реч је о једном од најстаријих светилишта у западној Србији и најлепшој цркви овог дела Подриња. Као објекат са значајним споменичким својствима с обзиром на време подизања, занимљиву архитектуру и иконопис велике историјске и културне вредности, црква је 1981. проглашена за културно-историјски споменик. Аутор је зато део свог рада посветио сликарској декорацији унутрашњости цркве (иконостас, иконе на архијерејском престолу и живопис на зидовима храма). Истакао је и значај неколико икона које је крајем деведесетих година 20. века хаџи Сретен Читаковић донео у ову цркву са пута у Свету земљу. Аутор нас је упознао и са другим вредностима цркве као што су црквена знамења и предмети и библиотека која је после страдања која је црква претрпела у Другом светском рату остала скромна, али са неколико значајних примерака. Видно место у Додићевој монографији заузима и историјат црквене општине Рогачица, која је подељена у две парохије, оформљене 1974. године. Додић је изнео најзначајније податке о овим парохијама и селима која им припадају, њиховим становницима, обичајима, природним одликама, црквама, породичним стаблима, засеоцима. Дао је и веома драгоцене податке о раду општинског црквеног одбора који сваке године доноси најважније одлуке (о црквеном буџету, инвестицијама, изградњи објеката и инфраструктуре). Из података о приходима цркве видимо да највећи приходи долазе од продаје свећа (и до 70%), прилога и продаје тамјана. Засебну целину монографије представљају подаци о свештеницима цркве у Рогачици. У историји српског народа свештеници су били народни учитељи и вође, обнављали су порушене богомоље, штампали црквене књиге, учествовали и предводили народ у бунама и устанцима. Тако су њихове биографије истовремено и својеврсни подсетник о националној историји. Међу рогачичким свештеницима било је оних који су били политички активни као присталице појединих странака, неки су били учитељи, други су са српском војском прешли Албанију и били носиоци *албанске споменице* или других одликовања, трећи су се истицали борбом против Конкордата 1937. године, четврти су били истакнути спортисти... Осим података о свештеницима цркве у Рогачици, аутор је проговорио и о црквенослужитељима, црквењацима, клисарима који су некада били помоћници свештеника и сарадници у црквеним пословима, али и послужитељи у школама.

Осим самог садржаја књиге Обрада Додића, вреди истаћи и велики број фотографија и других илустрација које на свој начин оживљавају време иза нас. О 160 година цркве у Рогачици, али и овог краја уопште сведоче фотографије ове као и других цркава у овом делу Србије, икона, верских обреда, чланова црквеног одбора, свештеника и уопште људи заслужних за верски и просветни живот, средњих начелника, скице урбанистичких планова итд. Посебно када је реч о друштвеној историји, писање локалне историје је вредан допринос писању историје једног народа. Што више једна историографија зна о животу у локалним срединама, може лакше да напише историју свог народа и државе у целини. То монографији Обрада Додића даје додатни значај. Реч је о делу које је настало вишегодишњим стрпљивим, систематским и истрајним напором аутора да двовековни живот у једној малој

средини отргне од заборава. Слободни смо да закључимо да је аутор у томе успео и да је књига *Црква Вазнесења Христовог у Рогачици* непроценљив допринос не само историји Српске православне цркве већ и историји бајинобаштанског краја и западне Србије у последња два века.

Др Слободан СЕЛИНИЋ

Александар Животић,
Југославија и суецка криза 1956–1957,
ИНИС, Београд, 2008, 349 стр.

Суецка криза 1956–1957 је веома битна и занимљива тема не само у историји хладног рата већ и у стварању модерног света. Ова криза је пружила прилику за улазак у рејон Суецког канала и на границу између Израела и Египта мировних снага УН-а. Фактички, ово је била прва мировна операција УН-а у савременом смислу речи, базирана на концепту канадског политичара Лестера Пирсона. Операција „Мускетир“ и мешање у ову кризу Енглеске и Француске је представљало један од последњих покушаја „Старе Европе“ да предузме политичке кораке донекле самосталне од прекоокеанске дипломатије. Као последица у суецкој кризи дошло је до значајног урушавања угледа Енглеске на Блиском истоку и до дефинитивног нестанка енглеских империјалних амбиција у том региону.¹ Све је то водило слабењу ауторитета војног савезништва између западних држава и изнело на видело реалне проблеме у планирању и организацији који су морали да се реше да би Северноатлантски савез могао да наступа као јединствена војна снага. Француски лидер Де Гол је оценио ненајављено британско повлачење у току борби без обавештења сарадника као доказ да Париз не може да се апсолутно поузда у војно савезништво. Након тога Француска је покренула самостални нуклеарни програм и кренула ка излазу својих трупа из заједничког командног ланца НАТО-а. Најзад у суецкој кризи по први пут је дошло до реалног утицаја на међународну политику нуклеарне претње. До прекида непријатељства је дошло када је СССР инсистирао да Енглеска и Француска прекину напад на Египат и обећао да ће у супротном случају подржати Египат уз коришћење свих распложивих снага, укључујући и нуклеарне.² Укупан ванрегионални значај ових догађаја био је у учвршћивању биполарне слике света.

Занимљива је улога Југославије у контексту суецке кризе. У току ове кризе Југославија је формирала свој властити наступ на светској политичкој сцени и покушавала да спроводи у живот политику несврстаности. Долазило је до превазилажења Балканског пакта, као облика „сврставања“ спољнополитичке оријентације Београда. Не може да се занемари ни чињеница да се југословенска позиција за време конфликта и учвршћивања односа са Египтом приближавала совјетским ставовима, иако се овде радило о трговинским интересима Југославије, а не по-

¹ Kyle Keith, *Suez: Britain's End of Empire in the Middle East*, London, 2003.

² Gaddis John Lewis, *The Cold War: a new history*, London, 2005, p. 70; Крючков В. А., *Личность и власть*, Москва, 2004, гл. „Ю.В. Андропов“.

тезима политичке природе. Југославија није прелазила границе зацртане њеним ставом о неутралности и трасирала је „трећи“ пут између Источног и Западног блока. После оштрих осцилација из доба ИБ-а, Југославија је најзад пронашла свој спољнополитички фарватер и почела је да се бори за имиџ „неутралне стране“, који је поседовала у свету све до 1991.

У монографији Александра Животића пружена је садржајна анализа југословенске спољне политике према суецком питању 1956–1957. Истраживање је базирано на фондovima Војног архива, Архива Југославије, Дипломатског архива Министарства спољних послова Србије, Архива Србије и фрагментима из британског Националног архива (Лондон). Осим архивских истраживања велику пажњу аутор је посветио објављеној архивској и мемоарској грађи. Југословенска (српска) хладноратовска историографија према констатацији аутора је „неразвијена“ (стр. 14). Позамашан списак литературе пружа увид у историографију проблема на енглеском језику. Нажалост модерна руска историографија конфликта је заступљена у мањем броју. Додуше модерна руска историографија (после 1991) углавном посматра војну страну локалних конфликта и нема посебних монографских истраживања суецке кризе осим низа општих прегледа локалних ратова.³ Зато овај пропуст у консултованој литератури није имао неког већег утицаја на истраживање.

У монографији Александра Животића постављен је низ веома битних питања кључних за историју спољне политике Југославије не само на Блиском истоку већ и за целокупно разумевање позиције коју је она успела да заузме у свету за време владавине Ј. Б. Тита. Ова питања од првих страница монографије дају читаоцу до знања да истраживања нису урађена у неком „апстрактном простору без времена и окружења“ већ су добро контекстуализована. Поглавља о сусрету на Брионима, односу Југославије према национализацији Суецког канала и Лондонској конференцији описују поједине аспекте кризе. Веома исцрпно је обрађено питање економских и војних напора Југославије да ублажи последице трипартитног напада на Египат. Детаљан приказ операција Одред ЈНА у саставу мировних снага на Синају је базиран не само на архивској грађи већ и на мемоарима, што пружа архивским подацима одређену персонализацију и на тај начин додатно привлачи пажњу читалаца. Иначе добар стил и устаљена равнотежа између научног и публицистичког прилаза изношењу материјала, допуњавају квалитете ове монографије и на тај начин проширују круг њених читалаца. Књига као целина даје читаоцу не само добар увид у проблем египатско-југословенских односа 1956–1957. већ и пружа добро вреднован систем проучавања спољне политике социјалистичке Југославије.

Веома инспиративна је чињеница да своју монографију А. Животић завршава не само закључцима већ и изношењем питања која дају перспективу даљим

³ *Россия (СССР) в локальных войнах и вооруженных конфликтах второй половины XX века*, Москва, 2000; Доценко В., *Флоты в локальных конфликтах второй половины XX века*, Москва, 2001; *Россия и СССР в войнах XX века: статистическое исследование*, Москва, 2002; Мясло К. Г., *Россия и последние войны XX века*, Москва, 2002; Рогоза С. Л., Ачкасов Н. Б., *Засекреченные войны 1950–2000 гг.*, Санкт-Петербург, 2003; Лавренов С. Я., Попов И. М., *Советский Союз в локальных войнах и конфликтах*, Москва, 2003.

истраживањима. Ова књига представља значајан допринос српској модерној историографији и пружа увид и анализу једне тешке спољнополитичке дилеме коју је успешно решила Југославија 1956–1957. године.

Др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

Michael Portmann,
Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952.
Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur, Wien
(Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften),
2008, 554 str.

Пропаст социјализма је донела заокрет и у историографијама постјугословенских и других источноевропских земаља. Теме које су дуго биле табу су почеле да се обрађују са више или мање научне заснованости већ пред формалну смену комунистичких режима, али су потом та истраживања доживела процват. Једна од кључних је било питање освајања власти од стране комуниста – које само по себи није било ново. Међутим, у новим условима, оно се почело посматрати другим очима. Ово се посебно односило на питање злочина који су почињени приликом доласка Црвене армије и комунистичког преврата, као и на друштвене трансформације са дугорочним последицама. И док су у историографијама ових земаља та питања често обрађивана ненаучно, пристрасно или чак осветнички, Аутономна Покрајина Војводина је имала среће да о њој настане једна изузетно вредна, обимна и научно одлично утемељена монографија из пера швајцарског историчара млађе генерације, запосленог у Бечу, др Михаела Портмана.

Књига под насловом *Комунистичка револуција у Војводини 1944–1945. Политика, друштво, привреда, култура* у осам делова обрађује области живота споменуте у наслову. Главном тексту претходи подужи увод (стр. 17–57) у коме се аутор осврће на неколико група питања. Прва се односи на дефиницију предмета рада, односно на питања и хипотезе које је аутор себи поставио. Њега занима првенствено однос власти и народа који он види као судар модернизаторских властодржаца и у основи конзервативног становништва. Портмана, другим речима, интересује да ли је постојао јаз између државе и друштва, као и то да ли се он временом смањивао. У том склопу он је желео да своју пажњу посвети низу питања битних за однос власти и масе. Једно од најважнијих је однос популационе и националне политике, односно њене теоретске и практичне импликације. Стога је своју пажњу усмерио и на пољопривредну политику и на сукобе који су током њеног спровођења настајали на линији народвласт. Са тим он повезује и питање економске и идеолошке обнове земље. Са овим последњим је опет, била повезана и просветна политика, чије домете је аутор такође наумио да сагледа.

У складу са овако амбициозно постављеним задацима, као свој методолошки приступ, он је најавио сагледавање догађаја, појава и процеса не само „одозго“, из перспективе власти, већ и „одоздо“ из перспективе народних маса које су биле објект, али и субјект политике коју су нове власти покушавале да спроведу. При том

је аутор свестан основне тешкоће оваквог приступа, тј. чињенице да велика већина извора потиче „одозго“.

Као логичан наставак овде изнетих поставки, у наставку уводног дела Портман даје опширан и врло критичан осврт на постојећу литературу о доласку комуниста на власт, не само у Војводини већ у разним деловима Југославије, показујући већ ту велику врлину свог рада – наиме, пуну свест о југословенском контексту теме којом се бави. Врло занимљив део увода представља осврт на, дакако, врло фрагментарну очуваност и доступност извора. За немачког читаоца, потенцијалног истраживача, посебно су занимљива обавештења о начину истраживања у српским архивима и о тешкоћама на које истраживач при том наилази.

Последњи део увода се бави објашњавањем појмова који ће се у даљем тексту најчешће користити: интернационализам, политичка револуција и етничко. Највише пажње је посвећено овом последњем: наводећи основне школе мишљења о овом питању, аутор се против воље, а зарад практичних разлога, приклања коришћењу етничких шема када говори о хетерогеном становништву покрајине. Најзад, пажња је посвећена терминима елита и друштво. Први, у складу са Антоном Штерблингом, дефинише као водеће и најутицајније људе у неком друштву, док под друштвом подразумева људе који стоје науспрот држави, обдарене одређеном аутономијом и могућношћу отпора мерама државних власти. У том контексту се осврће и на традиционални однос Срба према елити који је од турског доба био обележен дубоким међусобним неповерењем. Портман најављује да ће се бавити тиме колико је народ прихватио нове власти и тиме колико је КПЈ успела да прекине са старим традицијама елите. Он дели схватање да тоталитарна друштва никад нису потпуно једносмерна, тј. да власти не могу спровести баш све што желе, да и заостале масе делују на елите приморавајући их да своје планове и амбиције прилагоде стварности.

Други део носи наслов „Војводина – простор и становништво“ (стр. 59–75). У њему су укратко дате основне географске одлике покрајине, њена кратка историја, укључујући и преглед њеног становништва, и његовог положаја у прошлости – посебно током међуратног раздобља. Трећи део, „Окупациона и анексиона политика (1941–1944).“ такође представља део уводних разматрања неопходних за разумевање главних делова књиге. Портманов закључак је да нигде у Европи елиминисање непријатеља и кажњавање сарадника окупатора није тако тесно било повезано са консолидацијом нових власти као у Југославији. При том је Војводина била међу првим деловима земље који су то осетили у драстичној форми. Осврнувши се претходно на разне аспекте рата у Југославији, аутор закључује да је КПЈ током 45 година „ставила на лед“ грађански рат који је беснео између 1941. и 1945, да би поново букнуо 1991.

Четврти део носи наслов „Југославија на прекретници (1944–1946)“ (стр. 103–131) и говори о успостављању нове власти и њеним органима: АВНОЈ-у, Југословенској армији (у коју је као и после Првог светског рата примљен велик број официра непријатељских војски – укључујући и немачку и италијанску), ОЗНИ, КНОЈ-у, министарствима и разним комисијама. Портман приказује изграђивање апарата власти кроз примену принуде, отпор који је она изазивала, али и добровољну сарадњу дела становништва. Ово последње се по Портману углавном односило на спровођење економске и националне политике, иако он примећује јаз између прокламованих циљева и примењених средстава.

Пети део, „Органи и етапе револуције“ (стр. 133–218) продубљује ову тематику пратећи промену састава Југословенске армије путем принудне и добровољне регрутације, раст броја чланова Комунистичке партије – у којој су од почетка Срби били презаступљени – захваљујући специфичности ратне ситуације како у Војводини тако и другим деловима земље. У овом поглављу се говори и о успостављању, организацији и функционисању Војне управе у покрајини, као и о организацији народне милиције, цивилних органа власти и првим изборима. Велика пажња је посвећена и формирању трансмисионих организација (Народног фронта, АФЖ-а, Народне омладине) и новог административног апарата – који се персонално није много променио до краја 40-их година. Истовремено, аутор региструје раст броја чиновника. Ову последњу чињеницу он ставља у дужи историјски контекст, показујући како је у Србији после сваке револуције/преврата (па и после 5. октобра 2000) растао број државних службеника.

Шести део носи наслов „Национална и популациона политика“ (стр. 219–300) и обрађује изузетно важан аспект промене власти у Војводини, који је до данас приметан, такођећи „голим оком“. Портман прати све противречности спровођења начела националне равноправности – укључујући искључење војвођанских Немаца из ње, првобитно искључење Мађара, те дуготрајно неповерење према свим осталим националним мањинама, али и Хрватима у Срему, као и опстанак одређених шовинистичких назора, не само код српског становништва уопште већ и код српских чланова КПЈ. У склопу ове осетљиве проблематике Портман анализира парољу Братство–јединство и долази до закључка да је током првих послератних година јединство било значајније од братства. Портман не спори добру вољу југословенског врха да спроведе политику националне равноправности, али примећује да она на терену, због националног неповерења, па и шовинизма доброг дела српских кадрова, није доследно спровођена. Оваква тврђења он добро документује цитатима из архивске грађе и статистичким подацима. Као и неки други научници, и он долази до закључка да је гурање под тепих националних супротности током првих послератних година омогућило опстанак националних анимозитета и њихову експлозију током деведесетих година. По њему, дискусија о националном питању која се водила унутар елита током 60-их и 70-их није допринела да се то спречи, а ауторова коначна поука је да вишенационалне заједнице могу дугорочно да опстану само ако су демократске, тј. ако развију демократске механизме за превазилажење међунационалних супротности – што у Југославији није био случај.

Седми део „Пољопривреда“ (стр. 301–352) говори о најважнијој привредној грани у покрајини и о друштвеним импликацијама њеног реструктурирања после Другог светског рата. Две главне теме обрађене у овом поглављу су аграрна реформа (о којој аутор наводи мноштво статистичких и других података) и покушај колективизације – који се испрва разликовао од совјетског модела, да би се он после сукоба са Стаљином покушао спровести у већем обиму. Аутор идентификује две струје мишљења у југословенском врху, од којих се једна (Ћилас, Пијаде, Кидрич) залагала за бржу колективизацију, док се друга (Кардељ, Хебранг, Чубриловић), не одустајући од крајњег циља, залагала за постепеност. Портман примећује да је стварање задруга из економских разлога, много боље напредовало међу колониистичким становништвом. Оцењујући привредне ефекте аграрне реформе и колонизације, Портман се слаже са југословенским социјалистичким ауторима

који су их – због уситњавања поседа и пада продуктивности – оценили као негативне.

Осми део књиге, „Поновно насељавање Војводине“ (стр. 353–386) допуњује појаве и процесе из претходног. Он говори о плановима и спровођењу насељавања осврћући се на националне и друштвене последице. На националном пољу је дошло до измене етничке структуре у корист Срба, док је у социјалном погледу дошло до разлика у културном и економском нивоу између староседелаца и дошљака. Портман делимично дотиче и изузетно изазован процес уклапања придошлица у војвођанско друштво и привреду и међусобно стапање са староседеоцима.

Девети део носи наслов „Привреда и култура“ (стр. 387–427) и бави се двема врло важним областима. Најупечатљивији део овог поглавља говори о пљачки и развлачењу конфисковане имовине који су трајали до почетка 1947, иако је требало да она послужи као основа за изградњу социјалистичке привреде и за колонизацију бивших бораца. Поред економских мера, аутор прати и рад Агитпропа и утицај на масе преко школства. Један део овог поглавља говори и о односу нових власти према верским заједницама. Стиче се утисак да је ово поглавље знатно слабије од осталих: веома важним питањима је посвећено сразмерно мање простора него што је то био случај у претходним поглављима, а за разлику од других делова, у њему углавном нема свежих погледа и промишљања којима обилује остатак књиге. Да ли је разлог у недостатку доступног материјала, недовољној истражености или у мањку простора у књизи, остаје нејасно.

Дело се завршава „Закључним разматрањима“ (стр. 429–441), која углавном сумирају резултате и закључке до којих се дошло у главном тексту књиге. Портман на крају одмерава лоше и добре стране револуционарног преврата у Војводини, при чему је већина његових, добро утемељених закључака примењива на целу Југославију. Сам крај текста говори о дуготрајно успореном и некомплетном процесу модернизације у Србији – од времена ослобођења од османске власти до данас. Аутор констатује нефункционалност српских елита, али се пита да ли део одговорности сноси и инертност маса.

На самом крају књиге се налази „Додатак“ који у свом првом делу садржи статистичке табеле и друге податке (стр. 443–464), а у другом избор релевантних докумената из обрађеног раздобља (стр. 465–509). Ради лакше оријентације немачког читаоца на стр. 510 и 511 су дата имена насеља на српском и немачком (и понекад мађарском). Потом следи обиман списак извора и литературе од помоћи будућим истраживачима. (стр. 512–545).

Дело које је пред нама представља један од кључних истраживачких доприноса проучавању друштвене трансформације Војводине, али и Југославије. Иако аутор није успео да дође до свих релевантних архивских извора, он је више него зналачки искористио оне који су му били доступни. Њиховим честим цитирањем је одлично документовао своје тврдње, омогућивши истовремено читаоцу да удахне мало од „духа времена“ о коме је реч. Поред обимне архивске грађе, Портман је користио и практично сву постојећу литературу релевантну за тему коју је истраживао, као и одређени број теоретских радова. Број ових последњих је, међутим, задржао на разумној мери, избегавши да се, као многи немачки аутори, изгуби у шуми друштвених теорија које имају јако мало везе са друштвеном стварношћу коју истражује. На основу овако богатог материјала Портман у целој

књизи инвентивно пропитује не само појаве, догађаје, процесе и личност којима се непосредно бави већ размишља и над историјом Војводине и Србије у много дужем раздобљу, правећи често лук од почетка XIX до почетка XIX века. Многа његова размишљања и судови заслужују даље истраживање и дискусију, што повећава вредност књиге, која је далеко више од солидно испричане повести на основу позитивистички скупљених историјских података. Поред тога што је прави рудник информација, она је и позив на промишљање како војвођанске тако и југословенске прошлости. Треба се надати да ће неки домаћи издавач наћи за сходно да ово изврсно дело у преводу учини доступним ширем кругу наше стручне и лаичке читалачке публике јер је реч о тексту из кога и једни и други могу много да науче.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Милан Кољанин,
Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији,
Београд, 2008, 549 стр.

У издању Института за савремену историју из Београда је објављена књига сарадника овог Института др Милана Кољанина *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1945*.

Књига је проширена верзија докторске дисертације, одбрањене, под истим насловом, 2006. године на Филозофском факултету у Београду. Ова студија је синтетичко историографско дело, засновано на грађи и секундарној литератури. Обухвата двадесет и три године политичке и социјалне историје Краљевине Југославије, на чијој је територији живело око 80.000 лица која су се изјашњавала као Јевреји.

Студија је обима 550 страница и подељена је на четири тематске целине: Југословенски Јевреји и друштвено окружење; Антисемитизам; У сенци наступајуће катастрофе и Почетак „коначног решења“.

Досељавање Јевреја на Балкан је уследило после њиховог протеривања из Шпаније крајем 15. века. Њихово укључивање у живот и привреду балканских друштава се догађало у периоду када је цео тај простор био под турском влашћу. Јевреји су се брзо прилагодили новим условима и постали лојални грађани који су уредно испуњавали своје фискалне обавезе. Са српским становништвом су били у добрим односима. Ови односи су повремено бивали поремећени екстремним историјским ситуацијама. Као примере за то аутор је издвојио догађај приликом ослобађања Београда које су извели устаници 1806. године, када је неколицина Јевреја била убијена а изванредан број насилно преведен на православље, и доношење и примену антијеврејских закона 1861, на почетку владавине кнеза Михаила Обреновића, који су били примењивани у кратком периоду.

Сразмерно процентуалном учешћу у броју целокупног становништва Србије, Јевреји су учествовали како у балканским ратовима 1912–1913. године тако и у Првом светском рату.

По оснивању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Јевреји су имали истакнуту улогу у јачању трговачког, финансијског и индустријског капитала. Значајна је била и улога бројних културних, научних и стручних посленика јеврејске нацио-

налности, нарочито лекара који су радили на свим територијама које су чиниле тадашњу Југославију.

Аутор је примерима из привредног и културног живота, као и из области образовања и уметности показао да су припадници јеврејског националног корпуса поседовали висок степен спремности на прилагођавање и прихватање модела понашања већинских народа, у свим сферама, и у толикој мери да се то понегде граничило са свесном позитивном асимилацијом у друштво државе у којој су живели.

Нова држава је, међутим, од свог оснивања била оптерећена великим и разноврсним тешкоћама на унутрашњем плану, формирана у изузетно нестабилном периоду у међународним односима који су имали велики, па и пресудан утицај на њен унутрашњи политички развој. Сталне промене су непрекидно постављале нове и велике захтеве како пред институције саме државе тако и пред њене јеврејске становнике. На ове захтеве често није било лако пронаћи рационалан и већини осталог становништва прихватљив одговор, те настале проблеме решити на одговарајући начин. У таквим околностима, изложено притисцима догађања у блиском окружењу и новом моделу уређења међуљудских односа, југословенско друштво и његове елите су постали отворенији и пријемчивији прихватању идеје о „новом светском поретку“ са свиме што је она подразумевала, укључујући и „расну теорију“.

Краљевина Југославија је била заједница хетерогених националних и верских ентитета, са израженим економско-регионалним разликама које су биле основни и прави узрок политичких сукоба. У тако хетерогеној заједници Јевреји су лојално подржавали југословенску државу и то је био повод националистичким и клерикалним организацијама да их нападају у својим галасилима. Јеврејска заједница се дистанцирала од међусобних политичких конфликта већинских народа, а политичко ангажовање својих чланова је сматрала личним чином. На највишем, државном, нивоу Јевреји су били прихваћени као лојални грађани.

У свакодневном политичком животу, међутим, стварност је била много другачија. Антисемитизам је у југословенском друштву постојао, латентно, још од самог стварања заједничке државе, а нарочито снажно је постао изражен у годинама које су претходиле великом ратном сукобу.

Аутор је показао да антисемитизам у изворном облику није настао у Југославији, већ је био преузета идеологија у склопу ширења националсоцијалистичке идеологије у Европи и свету.

Стварање модерне тржишне капиталистичке привреде са конкурентским односима довело је до заоштравања сукоба малог капитала са великим индустријским капиталом, што је резултирало отвореним сукобом интереса. Аутор наглашава да је „привредна моћ (Јевреја) била вишеструко већа од учешћа у броју становника“. У времену нарастајуће економске кризе, која није заобишла ни Југославију, стекли су се услови за појаву и развој антисемитизма у Југославији. Иако је још у другој половини 19. века било антисемитских појава на просторима од којих је касније била формирана Југославија, антисемитизам је, као отворена расистичка програмска политика, у смислу коначног решења јеврејског питања, јавно био декларисан тек тридесетих година 20. века у раду покрета „Збор“ Димитрија Љотића.

У трећем делу књиге, аутор се позабавио јачањем веза између Краљевине Југославије и Немачке, доношењем антијеврејских уредби у октобру 1940. године,

као и општим ратним и међународним околностима у којима су ти правни акти били донети.

Антисемитизам је комплексна појава која се може опсервирати сама за себе, али и сама по себи, што доприноси комплексности у сагледавању, приступу и изношењу могућих појашњења. Књига др Милана Кољанина је најпотпунија студија о овом предмету која је настала у србијанској историографији. У хеуристичком погледу студија представља један од најбоље утемељених радова који се баве овим проблемом уопште, а посебно на подручју Краљевине Југославије. Аутор је уложио велики истраживачки напор да прегледа релевантну архивску грађу похрањену у архивским фондовима, завидан број наслова општих и стручних публикација, како домаћих тако и страних аутора. Прегледао је и јеврејску и осталу штампу која је у Југославији објављивана у међуратном периоду. Савладан је огроман чињенични материјал, али не само механички. Аутор је сва сазнања до којих је дошао систематизовао и уобличио у оцене и закључке које је аргументовано презентирао на крају сваког поглавља, одређујући се према уоченом и анализираном проблему или појави. Његови закључци су утемељени у изворима и обимној литератури који многим од читалаца нису доступни.

Управо стога били бисмо слободни изразити малу резерву код прихватања баш свих резолутно изнетих оцена поставки појединих аутора који су се такође бавили посматрањем појаве антисемитизма на просторима Краљевине Југославије и упутити читаоце да, уколико осете потребу, потраже, прочитају наведена дела и сами донесу закључке. Ова наша примедба се посебно односи на оцену литературе настале деведесетих година прошлог века када је, према тврдњама аутора, у Хрватској „насупротив поуздано утемељеним резултатима иностране и домаће науке, у ревизионистичкој хрватској историографији која је била основа државној ратној пропаганди, улога усташке Независне Државе Хрватске у истребљивању Јевреја (била) умањивана“. На другој страни „у тадашњој српској јавности идеализовани су српско-јеврејски односи што је такође имало јасну пропагандну и политичку функцију“. Слободни смо приметити да би читаоцу ауторове оцене „ревизионистичких“ публикација биле много схватљивије да их је он подробије и детаљније разрадио и појаснио.

Наслов студије, истоветан са насловом брањене докторске дисертације која је представљала основни текст од којег је, допунама и надградњом, настала књига која је пред нама, можда је, по нашем личном осећању, требало да буде унеколико преиначен. Јер, књига не нуди приказ реаговања Јевреја на појаве антисемитизма у Краљевини Југославији. Она, пре свега, представља јединствен, стручан и на релевантним изворима и литератури утемељен приказ настанка, развоја и облике испољавања антисемитизма, као облика понашања одређених друштвених група и појединаца према јеврејском становништву у Краљевини Југославији.

Др Младенка ИВАНКОВИЋ

Љубинка Шкодрић,
Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944,
судбина институције под окупацијом,
Београд, 2009, 443 стр.

Проблем колаборације у Другом светском рату и судбине појединих истакнутих личности из колаборационог режима у последње време у великој мери заокупљају пажњу како научне тако и шире јавности у Србији. Рехабилитација Драгише Цветковића и парламентарна иницијатива за рехабилитацију генерала Милана Недића узбуркале су духове, али о њиховој историјској улози чешће износе оцене политичари и публицисти него сами историчари. Последица тога је да је српска историографија још увек далеко од уобличавања јасне слике о догађањима из периода 1941–1945. године засноване на научним истраживањима. У последњих двадесетак година домаћа историографија је, изучавајући историју равнорског покрета успела да уобличи јаснију слику грађанског рата у Југославији 1941–1945, дајући му место и улогу која се битно разликује од стереотипа уобличених у претходном периоду. Међутим, истовремено о тзв. „Трећој Србији“ се веома мало писало, док је у старијим радовима углавном била присутна доза идеолошке острашћености. Владом генерала Недића, а посебно њеним просветном и пропагандном политиком бавио се велики број аутора у земљи и емиграцији, али са идеолошки потпуно супротних становишта, и на основу некомплетне изворне грађе, тако да резултати тих истраживања дају једнострану слику места и улоге домаће управе у Србији под немачком окупацијом.

Монографија мр Љубинке Шкодрић *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944, судбина институције под окупацијом* је њена прерађена и допуњена магистарска теза одбрањена 2008. године на Филозофском факултету у Београду под истим насловом. Љубинка Шкодрић је већ позната нашој јавности по одабиру сличних тема, будући да је највећи део свог истраживачког деловања посветила управо проблематици културне и просветне политике колаборационих институција за време Другог светског рата (дипломирала је на Филозофском факултету у Београду 2000. године, са темом *Лист „Ново време“ у 1942. години*; од 2001. ради као архивиста у Архиву Србије).

Поставивши себи за циљ да јавности представи, приближи и боље осветли један сегмент колаборационистичке политике, њених корена и начина функционисања, Љубинка Шкодрић је предмету свог истраживања приступила мултиперспективно. Разрадила је појединачно саму структуру Министарства просвете и вера, његово функционисање, политичке односе у влади генерала Недића, али и идеолошке основе колаборационизма и утицај истакнутих појединаца у режиму. Рад је базиран на обимној архивској грађи и, досад мало коришћеној, релевантној литератури. Истраживања су извршена у Архиву Србије, Архиву Војноисторијског института, Архиву Југославије и Историјском архиву Београда. Највећи део коришћене грађе налази се у Архиву Србије, у фонду Министарства просвете и вера (771 фасцикла), који је само делимично сређен. Поред архивске грађе, ауторка је користила и ратну штампу, као и доступну литературу, превасходно социјалистичке историографије.

Уводни део књиге (стр. 21–68) посвећен је проблематици идеолошких и политичких основа колаборационизма, судбини Југославије у Другом светском рату и организацији окупационог и колаборационог апарата. Ауторка је направила кратак осврт на историјат десничарских и профашистичких политичких и омладинских организација у Југославији, приказујући на тај начин корене политичког деловања Велибора Јонића, Владимира Велмар-Јанковића, Димитрија Љотића и других. Приказан је и до сада мало истицан утицај *Француске акције* Шарла Мораса на Југословенску акцију, Југословенску националну странку и ЈНП Збор, са посебним акцентом на учења тзв. *органске филозофије*, која су Збор и Југословенска акција преузели од Мораса и његових следбеника. У следећем поглављу Југославија и Други светски рат прво је приказана слика успона фашизма у Европи и ширих ратних дешавања, да би се потом фокусирао на прилике у Југославији. Дешавања у Краљевини овде су приказана у контексту шире политичке и војне констелације снага, а унутрашња превирања, насупротив пракси социјалистичке историографије, приказана су у својству последица међународних односа, што су уистину и била. Након кратког осврта на пораз у Априлском рату, следи опис окупационог и колаборационог апарата, начињен на основу постојеће литературе.

Главни део истраживања изложен је у два велика поглавља: Структура и функционисање и Политички односи. Прво поглавље (стр. 69–164) бави се структуром министарства, третирајући све појединачне аспекте функционисања Министарства, укључујући уређење, субординацију, организационе јединице, рад саветодавних тела, формалне ингеренције, персонална решења и инфраструктуру саме институције. Користећи се архивском грађом фонда Министарства просвете и *Службеним новинама*, Љубинка Шкодрић је приказала предратно устројство Министарства (које су затекле и колаборационе институције), а потом представила све организационе промене које су вршене до краја рата, дајући шематске и табеларне приказе, ради боље прегледности. Након победе у Априлском рату, окупатор је донео уредбе према којима су све државне административне службе, укључујући и просветни систем, настављале да раде са затеченом организацијом и инфраструктуром. Током рата окупатор је, осим што је бројне школске и универзитетске просторије користио за сопствене потребе, утицао и на формирање просветне политике и наметао своја персонална решења, што се најбоље осликава у случају Велибора Јонића. Када је постављен за министра просвете, Јонић је установио праксу централизованог управљања, са снажним личним упливом у све сфере рада Министарства. Како је просвета имала и идеолошку компоненту, посебно у условима грађанског рата, Јонић се побринуо да на све значајне функције постави људе који су били чланови ЈНП Збор или идеолошки блиски његовим ставовима. Како ауторка истиче, доста пажње било је посвећено одржавању форме и привида нормалног стања, па су тако функционисали и саветодавни органи Министарства, али су и они били идеолошки кадрирани. Посебан осврт учињен је на материјални положај просветних радника, који је оцењен као веома тежак, упркос сталним покушајима да се на разне начине он поправи (повећање плата, ванредни додаци, следовања, централни систем снабдевања и сл.).

Љубинка Шкодрић се нашла пред знатно сложенијим задатаком у поглављу Политички односи (стр. 165–390). Прво су представљене водеће личности просветне политике, са кратким биографијама и политичком позадином сваке од њих.

Аутор се потом позабавио приказивањем сложеног окупационог апарата, који се, са својим никада довољно прецизно дефинисаним ингеренцијама, непрестано мешао у рад Министарства и креирање просветне политике. Као вид притиска на просветне власти, руководиоци су били праћени од обавештајних служби и Гестапоа, који је имао сараднике и унутар саме хијерархије Министарства. Одређени простор у овој монографији посвећен је и политичким односима унутар саме владе генерала Милана Недића, у којој су деловале три политичке струје, прилично различитих погледа на будућност Србије. Сложеност ових односа није до сада била довољно истицана у науци, већ су припадници све три струје били збирно уврштавани у „квислинге“ и сараднике окупатора, премда је познато да је међу групама постојала отворена нетрпељивост. Ово посебно добија на тежини када се узме у обзир чињеница да је Јонић припадао Недићевој струји, али је велики број кадрова и руководица у Министарству долазио из Збора, и поред тога што је Јонић искључен из Збора и био у сукобу са Димитријем Љотићем. Бавећи се овим односима, ауторка је укратко представила и концепт српске сељачке (задружне) државе и његову разраду по замислима Недића и Љотића. Посебан осврт учињен је на ЈНП Збор као идеолошку организацију и њен веома неповерљив однос према Јонићу и врху Министарства. Велика пажња посвећена је и проблематици односа колаборациониста са Српском православном црквом, која је за време рата била обезглављена одвођењем патријарха Гаврила у заточеништво. Недић је и лично, али и преко Министарства просвете и вера, вршио притисак на СПЦ да се укључи у идеолошко деловање и подржи колаборациону владу, а осуди комунизам и покрет Драже Михаиловића. Као једну од својих идеолошких мера, колаборационисти су увели веронауку у основне и стручне школе, упркос великим потешкоћама у организацији верске наставе.

У оквиру овог поглавља Љ. Шкодрић се бави и проблематиком која излази из оквира деловања Министарства просвете и вера у влади генерала Недића. Тако је начињен осврт на односе Недићеве Србије са суседним државама, проблем избеглица и њиховог прихватања и збрињавања, проблем ратних заробљеника, њиховог снабдевања и покушаја за њихово ослобађање. Као значајан фактор који је утицао на рад Министарства, обрађен је и устанак против окупатора, а пружен је увид и у основне елементе војног и политичког деловања Народноослободилачког покрета и равногорског покрета Драже Михаиловића. Екстремни антикомунизам био је једно од главних идеолошких обележија колаборационог режима, који је, и поред почетних сукоба, касније успео да оствари сарадњу са четничким покретом, али у тренутку када је рат за њих практично био изгубљен. Ауторка на крају основног излагања прати судбине истакнутих колаборациониста по доласку Црвене армије и повлачењу Недића и сарадника из земље.

Монографија мр Љубинке Шкодрић *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944, судбина институције под окупацијом* дело је које у многоме расветљава и научној јавности приближава проблематику културне и просветне политике владе Милана Недића. Вероватно највећа вредност књиге лежи у чињеници да је она пионирско дело у својој области и да је настала радом на изузетно обимној архивској грађи, која никада раније није сагледавана и истраживана у овом обиму. Љ. Шкодрић је обрадила и сложене политичке односе и приказала основе све три идеологије присутне у грађанском рату у Србији 1941–1945, али је то учинила поштују-

ћи правила историјске науке, и без идеолошког одређивања, што у литератури која се бави Другим светским ратом на простору Југославије представља приступ за поштовање. Стога је монографија *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944, судбина институције под окупацијом* незаобилазно штиво за све истраживаче проблематике Другог светског рата и друштвене и културне историје Србије у том периоду.

Александар СТОЈАНОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

„Имају ли жене свој дан побједе? Женска трауматска сјећања и нарације отпора“ Загреб, Хрватска 8–9. маја 2009.

Међународни скуп под називом *Имају ли жене свој дан побједе? Женска трауматска сјећања и нарације отпора* одржан је у Загребу 8. и 9. маја 2009. године у организацији Центра за женске студије, под покровитељством председника Републике Хрватске, господина Стјепана Месића, уз финансијску подршку хрватског Министарства науке, образовања и спорта. Овај научни скуп је део пројекта *Проучавање сећања жена жртава нацизма и недемократских режима у истраживању и настави* који подржава Извршна агенција за образовање, културу и аудиовизуелне медије Европске уније (ЕАСЕА) кроз програм *Европа за грађане*. Главни циљ пројекта је истраживање специфичности памћења жена које су преживеле масовне депортације, прогоне и затварања у Другом светском рату и касније, како би се створио модел за њихово што сврсисходније коришћење у настави.

Програмски одбор скупа који су чинили: Натка Бадурина, Anna-Maria Grunfelder, Биљана Кашић, Рената Јамбрешић Кирин, Сандра Прленда и Драго Роксандић, уз почасне чланице Marijanu Gross и Jennie Lebl, окупио је истраживаче различитих вокација из више европских земаља. Дводневном интердисциплинарном скупу у Загребу присуствовали су: Nanci Adler (Амстердам), Натка Бадурина (Трст), Мартина Битуњац (Берлин), Игор Граовац (Загреб), Сања Петровић Тодосијевић (Београд), Рената Јамбрешић Кирин (Загреб), Мирјам Милхарчич Хладник (Љубљана), Драго Роксандић (Загреб), Barbara Wiesinger (Салцбург), Игор Шапоња (Пула), Наташа Петрињак (Ријека), Татајана Јукић (Загреб), Zsophie Lorand (Будимпешта) и Биљана Кашић (Загреб). Одличне презентације радова на теме: *Шта се може научити из исказа сведока на примеру нарације преживелих заточеника гулага; Литерарност тесимонијалног текста; Однос култа мајке и народног херојства на примеру жена у НДХ; Страдање жена од четника у Другом светском рату на простору Хрватске; Живот у југословенском избегличком кампу Ел Шат;*

Сећања на Голи оток и Св. Гргур; Судбина Ангеле Воде, Наде Димић, Ержебет Галгоци, преживелих логорашица из Истре; Нарације Народноослободилачке борбе; Однос рода и сећања и Моћ сведочења жена добиле су на значају тек након дирљивог сусрета са Павом Перишић-Молнар, бившом логорашицом логора Стара Градишка, приказивања документарног филма *Духови Загреба* Јадрана Бобана и одличне презентације Иване Баго и Антоније Мајаче из *Галерије Мирослав Краљевић* дела познате хрватске уметнице Сање Ивековић са посебним освртом на пројекте: *Нада Димић, Читање дневника моје мајке и Незнана јунакиња*.

Организацијом скупа *Имају ли жене свој дан побједе? Женска трауматска сјећања и нарације отпора*, Центар за женске студије из Загреба указао је на значај прикупљања усмених сведочанства као неизоставних „извора“ за проучавање историје Другог светског рата и периода након 1945. године, као и на потребу писања другачије историје, оне која зна да је емоција улаз, али и непоновљива претња традиционалном, политичком, хронолошком, наративном приступу промишљања прошлости.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – www.inis@bgd.co.rs

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института, као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Упутство за предају рукописа:

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.** Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (1800 знакова по страни), тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Word-у или у неком од програма компатибилних с MS Wordом и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. **Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, кључним речима, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред.** Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**

Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

или електронском поштом на: inis@ptt.rs

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад.

Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више научно звање од аутора радова.

Упутства за писање фуснота, напомена и библиографија:

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив)

н. д.: *italic* (курзив)

Цитирање књиге:

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова:

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника:

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, *Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова:

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИБ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија:

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weба:

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu

Напомена: Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

